

Drugi deo

POČETAK I RAZVOJ ORUŽANOG USTANKA
DO FORMIRANJA PRVE PROLETERSKE BRIGADE

I. PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK

Posle aprilskih događaja narod je sagledao svu dubinu izdaje vladajućih krugova i osetio sve strahote fašističkog »novog poretka«. Mržnja i revolt naroda prema okupatoru i izdajničkoj buržoaziji sve se više pojačavala.

U takvoj situaciji Komunistička partija Jugoslavije ocenila je da su sazreli neophodni uslovi za pokretanje nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe protiv okupatora i izdajničke buržoazije. Verujući u snagu i spremnost naroda, a obogaćena dugogodišnjim revolucionarnim iskustvom, Komunistička partija se odlučila da odmah pređe na neposredne pripreme za oružani ustanak, i da kroz svenarodni partizanski rat ostvari nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda.

Desetog aprila 1941 u Zagrebu održan je sastanak CK KPJ na kome je odlučeno: da se veći broj članova -CK probije u Bosnu, Crnu Goru, Srbiju i Sloveniju radi pripremanja ustanka; da se obrazuje Vojni komitet s drugom Titom na čelu, kao vojno rukovodstvo ustanka, i da sedište Politbiroa CK KPJ bude u Beogradu. Posle ovog sastanka CK KPJ je izdao proglas jugoslovenskim narodima u kome je ukazao na katastrofu koja je zadesila zemlju usled napada fašističkih sila, osudio pojavu ustaške NDH, dao punu moralno-političku podršku pripadnicima jugoslovenske vojske koji pružaju otpor napadaču, osudio izdaju, raspirivanje šovinizma i bratoubilačke borbe, ukazao na mogućnost borbe i u novoj situaciji, otvarajući perspektivu stvaranja nove, nezavisne, slobodne, bratske jugoslovenske zajednice.¹

Posle ovog sastanka otpočele su pripreme ustanka u svim krajevima Jugoslavije, osim u Makedoniji jer je sekretar Pokrajinskog komiteta za Makedoniju Metodije Satorov-Šarlo odbio da izvrši direktivu CK KPJ o pripremama za oružani ustanak, raspustio PK, samovoljno priključio partisku organizaciju u Makedoniji Bugarskoj radničkoj partiji (komunista) a

¹) Zbornik dokumenata NOR, tom V, knj. 1, dok. br. 1.

partisku organizaciju na teritoriji pod italijanskom okupacijom prepustio samoj sebi. Pri centralnim komitetima Slovenije i Hrvatske i pri pokrajinskim komitetima Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine formirani su vojni komiteti.² I u najvećem broju nižih partiskih rukovodstava (oblasnih, okružnih i sreskih) kao i u mnogim osnovnim organizacijama bili su obrazovani slični organi (vojni komiteti, komisije, sektori, poverenici itd.)³ sa zadatkom da rukovode vojnim pripremama za oružani ustanak: da prikupljaju oružje, municiju⁴ i opremu, da stvaraju i obučavaju borbene grupe kao jezgra budućih partizanskih odreda itd.

Na Majskom savetovanju KPJ u Zagrebu postavljeni su kao glavni sledeći zadaci: okupljati jugoslovenske narode na najširoj osnovi za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača; boriti se protiv raspirivanja nacionalne mržnje i izazivanja bratoubilačke borbe u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Vojvodini; očuvati i učvrstiti jedinstvo jugoslovenskih naroda; stati na čelo oslobodilačke borbe u svim krajevima zemlje (pa i u onima koji su posle Prvog svetskog rata ostali pod stranim suverenitetom) i dati jasnu perspektivu te borbe, ukazujući na to da je buržoazija glavni krivac za propast zemlje. KPJ je tom prilikom istakla da će ona i nadalje delovati kao jedinstvena jugoslovenska partija, bez obzira na komadanje i raspoređivanje zemlje, i da komunisti treba da budu spona između naroda Jugoslavije.

Odmah posle Majskog savetovanja otpočeo je intenzivan organizacioni, politički i agitaciono-propagandni rad partiskih organizacija u cilju ostvarenja njegovih zaključaka.⁵ U pojedinim pokrajinama održavane su partiske konferencije na kojima je razrađivana politička linija CK KPJ i utvrđene su nove mere radi daljih priprema oružanog ustanka, a na teren su upućivani članovi nacionalnih i pokrajinskih partiskih rukovodstava da pruže pomoć i ubrzaju te pripreme. Tokom maja i juna 1941 gotovo svuda se formiraju udarne i diverzantske grupe, čije su jezgro sačinjavali komunisti. Obuka i učvršći-

²) Nazivani su i komisijama, a vojni komitet pri CK KP Hrvatske imao je naziv: Operativno partisko rukovodstvo.

³) Naprimer, u Sloveniji su oko 22 juna formirani vojni komiteti u Ljubljani, Kamniku, Kranju, Jesenicama, Mariboru i Ložu.

⁴) U Crnoj Gori je, naprimer, do početka ustanka prikupljeno i skriveno oko 2.500 pušaka, preko 150 puškomitraljeza, nekoliko mitraljeza, više stotina ručnih bombi i oko 3 miliona metaka.

⁵) Tako je, naprimer, CK KPH sredinom juna uputio proglas narodima Hrvatske (Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 2) i izdao Obaveštenje br. 1 (Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 3), a PK za Vojvodinu uputio je početkom juna svoj proglas narodima Vojvodine (Zbornik, tom I, knj. 2, dok. br. 3).

vanje oružanih grupa, trajali su sve do izbijanja oružanog ustanka. U tom periodu sve se više ispoljava otpor naroda okupatoru, dolazi do niza diverzija i sabotaža, naročito u gradovima, a u pojedinim krajevima i do lokalnih ustanaka.

Odluka o početku oružanog ustanka

Napadom fašističke Nemačke na SSSR, 22 juna 1941, izvršen je korenit prelom u međunarodnoj političkoj i vojnoj situaciji uopšte. To je bio događaj svetskoistoriskog značaja. Posle napada Nemačke na SSSR, glavne nemačke snage bile su angažovane na Istočnom frontu. S obzirom na ljubav i poverenje koje je KPJ bila razvila kod radnih ljudi Jugoslavije prema zemlji Oktobarske revolucije, ulazak SSSR u rat pretstavljao je veliku moralno-političku podršku jugoslovenskim narodima, otvarao perspektivu pobeđe nad fašizmom i pružao garantiju da će se započeta borba uspešno završiti.

Prema tome, izmenom međunarodne situacije, a posle dvomesečnog intenzivnog rada Partije na pripremama ustanka, stvoreni su osnovni uslovi da što pre otpočne oružana borba. Stoga je CK KPJ, povodom nemačke agresije na SSSR, neposredno pre odluke o početku ustanka, izdao proglas, koji je ustvari obeležio završetak političke pripreme, i u kome se, između ostalog, kaže:

»Kucnuo je sudbonosni trenutak. Započela je otusudna bitka protiv najvećih neprijatelja radničke klase, bitka koju su fašistički zločinci sami zametnuli...«

»Proleter i sviju zemalja Jugoslavije, na svoja mesta, u prve borbene redove! Zbijte čvrsto svoje redove oko vaše avangarde, Komunističke partije Jugoslavije. Svaki na svoje mesto!... Spremajte se hitno za poslednji i otsudni boj ...«

»Komunisti Jugoslavije! Ne oklevajte ni trenutka, već se hitno spremajte za tu tešku borbu. Smesta prilagodite svoje organizacije i njihov rad za taj poslednji boj. Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda... Izvršite svoju dužnost avangarde radničke klase Jugoslavije. Napred u poslednji i odlučni boj za slobodu i sreću čovečanstva!«⁶

Slične proglase izdala su i nacionalna i pokrajinska partiska rukovodstva.⁷

⁶) Zbornik, tom I, knj. 1, str. 12, 15 i 17.

⁷) Vidi Zbornik, tom III, knj. 1, dok. br. 1, tom V, knj. 1, dok. br. 4. PK za Vojvodinu uputio je svoj proglas na srpskohrvatskom, mađarskom i nemačkom jeziku.

Na sednici CK KPJ od 27 juna 1941 odlučeno je da deo članova CK odmah pođe na teren radi rukovođenja ustankom, obrazovan je Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, u čiji su sastav ušli članovi Politbiroa CK KPJ, s tim što je drug Tito preuzeo i dužnost komandanta partizanskih odreda Jugoslavije.

Gotovo u isto vreme su i partiska rukovodstva u pokrajinama održala sastanke i donela odluke da se što pre digne oružani ustanak. U tom cilju su vršene poslednje organizacione pripreme, kako bi na poziv CK KPJ mogao otpočeti napad na okupatore i njihove pomagače.

Na istoriskoj sednici Politbiroa CK KPJ u Beogradu, 4 jula 1941, odlučeno je da odmah otpočne opšti narodni ustanak,⁸ da ranije organizovane oružane grupe — sada kao partizanski odredi — stupe u akciju, uništavajući sve što bi moglo koristiti neprijatelju, da se u sve partizanske odrede postave politički komesari, kao pretstavnici Partije i naroda, i da se u pojedine pokrajine upute članovi CK sa izvanrednim ovlašćenjima po partiskoj i vojnoj liniji.⁹ Pored toga, odlučeno je da se, u smislu donetih odluka, izda proglaš narodima Jugoslavije (objavljen 12 jula), u kome, između ostalog, stoji:

»Narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi! ... Vi ste bili pobeđeni u ratu, ali niste pokoreni. Slavne tradicije borbe za pravdu i slobodu vaših dedova ne smeju biti zaboravljene. Sada je vreme da pokažete da ste dostojni potomci svojih slavnih predaka. Sada je vreme, sada je kucnuo čas da se dignete svi kao jedan u boj protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, krvnika naših naroda. Ne prezajte ni pred kakvim terorom neprijatelja. Na teror odgovarajte masovnim udarom po najosetljivijim tačkama fašističkih okupatorskih bandita. Uništavajte sve — sve što koristi fašističkim osvajačima. Ne dozvolimo da naše železnice prevoze ratni materijal i druga sredstva koja služe fašističkim hordama u njihovoj borbi protiv Sovjetskog Saveza. Stvorimo od naše zemlje opsednutu tvrđavu za fašističke osvajače.«¹⁰

U pokrajinama su pripreme za početak ustanka bile već gotove ili su se nalazile u završnoj fazi.

⁸) Ovaj dan se proslavlja kao opštenarodni praznik pod imenom »Dan borca«.

⁹) Svetozar Vukmanović-Tempo u Bosnu i Hercegovinu, Vlado Popović u Hrvatsku, Milovan Dilas u Crnu Goru. O svim odlukama sednice obavešten je i Edvard Kardelj, koji se nalazio u Sloveniji.

¹⁰) Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 2.

U Ljubljani je, još početkom juna, održana šira politička konferencija, kojoj je prisustvovao i Edvard Kardelj. U toku juna i do sredine jula 1941 u Sloveniji je formirano oko 25 oružanih grupa, jačine 5—15 ljudi, a 22 juna, na sastanku CK, formiran je i Glavni štab partizanskih odreda Slovenije.¹¹ Na sastanku Glavnog štaba, 16 jula 1941, doneta je odluka da smesta otpočne oružana borba.

Početkom jula 1941 u Zagrebu je održana partiska konferencija, na kojoj je Edvard Kardelj preneo direktivu CK KPJ da se sa diverzantskih i sabotažnih akcija pređe na oružani ustanak, a zatim je doneta odluka da neki članovi CK KPH pođu u pojedine krajeve Hrvatske da bi partiskim organizacijama pružili pomoć u završnim pripremama i u rukovođenju ustaničkim akcijama. Tada su u Zagrebu, Karlovcu, Splitu, Šibeniku i nekim drugim gradovima već postojale brojne oružane diverzantske grupe koje su izvodile sabotažne i druge manje akcije; u Lici, Kordunu i Baniji po selima se formiraju odredi i štabovi (naprimer za Srb i Zrmanju) a u Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju stvaraju se logori.¹² U duhu proglasa CK KPJ od 12 jula 1941, CK KPH uputio je poziv narodu Hrvatske da stvori jedinstven NO front i da se obračuna sa ustašama i okupatorom. Tada je funkciju Glavnog štaba vršilo Operativno partisko rukovodstvo CK KPH.¹³

Na sastanku Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, 13 jula 1941, razrađen je plan oružanih akcija, određeno je vojno rukovodstvo ustanka¹⁴ i doneta je odluka o formiranju vojnih štabova za Bosansku Krajinu, Hercegovinu, Tuzlansku i Šarajevsku oblast. Posle sastanka upućeni su pojedini članovi PK na teren da sa oblasnim partiskim rukovodstvima sprovedu u život direktive CK KPJ i odluke PK o oružanom ustanku, dok su oblasni komiteti odredili ljude za okružne i sreske štabove. Političke i organizacione mere, koje je Partija sprovodila planski i uporno, ubrzo su dale rezultate: u Bosanskoj Krajini je formirano desetak gerilskih odreda (oko Drvara,

¹¹) U Štab su ušli: Franc Leskošek, kao komandant, Boris Kidrič, kao komesar, Aleš Bebler, kao zamenik komandanta, Stane Zagar, Oskar Kovačič, Dušan Podgornik i Marijan Breclj, kao članovi.

¹²) Već 22 juna obrazovan je Sisački partizanski odred (od 20 boraca), kao prvi odred u Hrvatskoj. On je već 23 juna izvršio diverziju na pruži između Siska i Blinjskog Kuta, a zatim organizovao svoj logor u Zabinskoj Šumi.

¹³) U njemu su bili Rade Končar, Vlado Popović i drugi.

¹⁴) U vojno rukovodstvo (kasnije Štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu) ušli su: Svetozar Vukmanović-Tempo, Iso Jovanović i Boriša Kovačević.

Bos. Grahova, Glamoča i Bos. Petrovca),¹⁵ kao i niz oružanih grupa (na Kozari, oko Jajca, Sanskog Mosta, Bosanske Krupe itd.) sa nekoliko stotina pušaka i nešto puškomitraljeza. U srednjoj Bosni takođe je formirano nekoliko manjih naoružanih grupa (oko Banje Luke, Prnjavora, Kotor Varoši, Teslića i dr.); u istočnoj Bosni — 8 »desetina« u Birču (260 boraca i 60 pušaka), partizanske grupe na Majeveci i u Semberiji, grupe na Ozrenu i Trebavi (oko 700 pušaka) i partizanske čete na Romaniji (52 borca), na Trebeviću i oko Semizovca. Pripreme u Hercegovini izvođene su u uslovima masovnog pokolja srpskog naroda od strane ustaša i spontanog ustanka koji je u junu zahvatio istočnu Hercegovinu. Tamo je osnovni zadatak partiske organizacije bio da vojnički organizuje ustaničke mase i da pravilno politički usmeri započetu borbu.

Posle sastanka PK za Srbiju (23 juna) pojedini članovi upućeni su na teren, a 4 jula 1941 umesto Vojnog komiteta obrazovan je Glavni štab NOP odreda.¹⁶ Krajem juna i prvih dana jula počele su da izlaze na teren grupe naoružanih komunisti i da se formiraju partizanske grupe i odredi veoma različite jačine u ljudstvu i naoružanju.¹⁷ Pošto nije mogao da deluje u svim krajevima Vojvodine, u junu je rasformiran Vojni komitet pri PK i obrazovani su vojni komiteti pri oblasnim komitetima KP za Banat, Bačku i Srem, a posle sastanka PK od 22 juna formiran je Glavni štab.¹⁸ U junu su takođe formirani sreski i mesni štabovi, diverzantske grupe i vojne desetine, u koje se prijavio velik broj ljudi.¹⁹ Na sastanku Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, u drugoj polovini jula 1941, doneta je odluka da se prikuplja oružje i formiraju partizanske jedinice i da otpočnu sabotaže i diverzantske akcije, tako da su se već krajem jula pojavile prve diverzantske grupe.

¹⁵ Gerilski odredi na području Drvara, Bos. Grahova i Glamoča (180 naoružanih boraca) stavljeni su pod komandu Štaba gerilskih odreda za Drvar, Bos. Grahovo i okolinu. Sa rukovodstvom ustanka oko Drvara povezano se i nekoliko komunista iz jugoistočne Like.

ik) Prvi sastanak GŠ NOP odreda Srbije održan je 14 jula u Aranđelovcu, i to u punom sastavu: Sreten Zujović, Rodoljub Čolaković, Nikola Grulović, Branko Krsmanović i Filip Kljajić-Fića.

¹⁷) Do početka ustanka već su bili formirani Valjevski i Prvi i Drugi šumadski odred, pored niza partizanskih grupa.

¹⁸) U ovaj štab su ušli: Danjlo Grujić, komandant, Svetozar Marković-Toza, politički komesar, i Žarko Turinski, zamenik komandanta.

¹⁹) U selu Kumane bilo je oko 130 boraca, u Melencima — 240, u Petrogradu — preko 1.400, u Novom Sadu — oko 300, a na Šajkaškoj teritoriji (Čurug — Zabalj) — oko 500 boraca. U Sremu su prve desetine formirane u Rumi, Sremskoj Mitrovici i selima: Jarku, Lačarku, Divošu, šašincima, Bešenovu, Calmi itd.

Rad na pripremama ustanka u Crnoj Gori znatno je pojačan posle 22 juna: Vojna komisija je reorganizovana u Vojno-revolucionarni komitet; na sastanku PK KPJ za Crnu Goru, 10 jula 1941, u prisustvu delegata CK KPJ, odlučeno je da odmah otpočnu oružane akcije; članovi KP upućeni su na teren da prenesu direktive o ustanku i da na licu mesta pruže pomoć u planiranju i izvođenju oružanih akcija; odlučeno je da se obrazuju okružni komiteti koji će neposredno rukovoditi akcijama; već postojeće gerilske grupe organizovane su u vodove, čete i bataljone (ukupno je bilo oko 12.000 ljudi spremnih da se dignu na oružje); po srezovima su bili osnovani odbori NO fonda sa zadatkom da prikupljaju hranu, obuću, sanitetski materijal i drugo za ustaničke jedinice. PK je 18 jula imenovao Privremenu Vrhovnu komandu nacionalno-oslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Pošto se upoznao sa situacijom u Makedoniji, CK KPJ isključio je Satorova iz KP i 24 jula o tome obavestio PK. Kada je Satorov, uz podršku nekih članova PK, odbio da se povuče, CK je suspendovao čitav PK KPJ za Makedoniju. Pred novim PK KPJ za Makedoniju, koji je formiran 25 avgusta 1941, stajali su vrlo teški zadaci: sprovođenje u život revolucionarne linije CK KPJ, likvidacija »šarlovštine« u Partiji, organizaciono sređivanje i povezivanje partiskih organizacija, kao i vršenje priprema za oružani ustanak. U prvoj polovini septembra formiran je Pokrajinski štab za Makedoniju,²⁰ a nešto kasnije su formirani i vojni komiteti pri nižim partiskim rukovodstvima. Novi PK je krajem septembra uputio direktivno pismo mesnim komitetima, članovima Partije i SKOJ-a, kao i vanpartijcima, u kome ih poziva na oružanu borbu protiv okupatora, a posle izvršenog obilaska i povezivanja partizanskih organizacija, izdao je direktivu za formiranje partiskih odreda.

Period priprema CK KPJ i nacionalnih partiskih rukovodstava bio je obeležen veoma intenzivnom i svestranom borbom za političko objašnjavanje situacije, za pridobijanje rodoljubivih elemenata na platformi opštenarodne borbe protiv fašističkih zavojevača i domaćih izdajnika, kao i nizom organizacionih mera u cilju stvaranja uslova za uspešan razvoj oslobodilačkog rata i revolucije. Orijehtacijom ka rešavanju nacionalnog pitanja putem zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja, učvršćivanjem bratstva i jedinstva kroz zajedničke patnje, iskušenja i pobede i ukazivanjem na pravedniji društveni sistem u oslobođenoj zemlji mobilisani su i sjedinjavani jugoslovenski narodi pod rukovodstvom KP, tako da je već u julu došlo do oružanog ustanka u Jugoslaviji.

Štab su ušli: Lazar Koliševski, Cvetko Uzunovski, Mirče Acev, Strašo Pindžur, Stiv Naumov i Mihailo Apostolski.

II. POČETAK ORUŽANOG USTANKA

U momentu kada su jugoslovenski narodi pod rukovodstvom Komunističke partije otpočeli oružani ustanak, sile Osovine bile su u punom usponu svoje moći i njihove armije su osvajale prostrana područja u Sovjetskom Savezu i na afričkom kontinentu. »Većinu naroda u svetu obuhvatila je mračna misao o tome da se Hitleru ne može više ništa suprotstaviti, da je njegova ratna mašina nepobeđiva.«²¹

Odlučivši se na oružani ustanak i povezujući ga sa borbom slobodoljubivih i progresivnih snaga u svetu, CK KPJ i Glavni štab NOPOJ preduzimali su dalje mere da bi obezbedili njegov uspešan i planski razvitak. Među tim merama je od posebnog značaja sledeća direktiva o zadacima partizanskih odreda:

»1. Narodnooslobodilački partizanski odredi u svim oblastima Jugoslavije — Srbija, Hrvatska, Slovenija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Vojvodina, Sandžak i Dalmacija — imaju glavni svoj cilj: oslobođenje naroda Jugoslavije od okupatora i borba protiv domaćih okupatorskih agenata, koji pomažu ugnjetavanje i terorisanje naših naroda.

2. Najveći neprijatelj slobode i nezavisnosti naših naroda jeste nemački fašizam, pa onda svi njegovi fašistički trabanti koji harače po našoj zemlji. Prema tome, sveta je dužnost svakog rodoljuba da se bori nemilosrdno do potpunog uništenja te fašističke bande.

3. Partizanski odredi zovu se narodnooslobodilački i zbog toga što to nisu borbene formacije bilo koje političke partije ili grupe — u konkretnom slučaju ni Komunističke partije, bez obzira na to što se komunisti bore u prvim redovima, — već su to borbeni odredi naroda Jugoslavije u kojima treba da se bore svi rodoljubi sposobni za oružanu borbu protiv okupatora, bez obzira na političko uverenje.

²¹) J. B. Tito: Referat povodom desetogodišnjice JNA. Kultura — Beograd 1951, str. 135.

4. U toj opštoj borbi sa neprijateljem naših naroda partizanski odredi imaju mnogobrojne zadatke. Oni moraju rušiti sve objekte koji služe fašističkim osvajačima: železnice, mostove, fabrike, radionice, skladišta municije i oružja; oni moraju svim silama onemogućiti okupatore da oduzimaju seljacima žito, stoku i ostale namirnice; rekvirirano žito, stoku i druge namirnice treba silom oduzeti okupatorima i razdeliti narodu, a potrebnu količinu zadržati za ishranu odreda. Partizanski odredi moraju onemogućiti ubiranje poreskih i drugih dažbina, jer u današnjem momentu sve to služi samo okupatorima za vođenje osvajačkih ratova i dalje ugnjetavanje naših naroda.

5. Partizanski odredi moraju sa oružjem u ruci braniti naselja, gradove i sela od fašističkih zuluma, oni moraju štititi imovinu naroda od okupatorske pljačke.

6. Partizanski odredi moraju na svakom koraku uništavati fašističke odrede, naročito oficire i gestapovce, crne košulje itd. Isto tako treba nemilosrdno uništavati njihove domaće agente, razne narodne izdajice i provokatore, koji u nasama predaju u ruke fašističkih krvnika najbolje sinove naroda i koji služe kao verni psi okupatorima i terorišu naš narod.

7. Partizanski odredi moraju neumorno razvijati otpor naroda dižući narodne ustanke i stavljajući se na čelo tih ustanaka kao borbeno jezgro. Dosadašnje iskustvo partizanske borbe pokazalo je da se zanemarivalo pitanje opšteg narodnog ustanka. Zato je potrebno hitno likvidirati taj nedostatak, jer u protivnom mogu biti partizani izolovani od masa koje su spremne da se bore za svoju pravednu stvar.

6. Politička linija partizanskih odreda mora biti — Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije, bez razlike na politička i verska ubeđenja.

9. Pri stvaranju partizanskih odreda ne sme se biti tesno-grud, već dati mogućnost široke inicijative za stvaranje partizanskih odreda. Već stvoreni partizanski odredi treba odmah da se povežu s mesnim i okružnim štabovima i stave pod njihovo rukovodstvo.

10. Štabovi i komesari moraju budno paziti da neprijatelj ne ubaci u partizanske odrede svoje provokatore i špijune. Ako se takvi pojave, treba ih odmah streljati i njihova imena objaviti.

11. Štabovi i komandiri partizanskih odreda moraju strogo paziti na disciplinu u odredima. Svaki čin pljačke, izdaje ili grube povrede discipline treba strogo kažnjavati.

12. Štabovi moraju voditi brigu o ishrani boraca, o naoružanju i drugom. Ishranu treba organizovati zajedno sa komitetima Narodnooslobodilačkog fronta, koji treba da prikupljaju

Fond narodnog oslobođenja. U slučaju da negde takvih komiteta još nema, treba dobrovoljnim pristankom seljaka i građana osigurati ishranu ili plaćati namirnice u gotovu.

13. Svi partizanski odredi sa svojim štabovima, iz Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Dalmacije, Makedonije i Sandžaka, spadaju pod vrhovno rukovodstvo Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Radi koordinacije borbe i uspešnog vođenja operacija, štabovi moraju biti međusobno dobro povezani.

14. Štabovi i komandiri moraju se pobrinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje radi ranjenih i bolesnih.

15. Sa stvaranjem širih ustanaka narodnih masa stvoriće se i potrebne komande. Zato je potrebno da se štabovi i komandiri partizanskih odreda pobrinu za proverene i dobre komandire i komesare, koji treba da stanu na čelo tih pobunjenih masa.

16. U slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti pri izvođenju krupnih operacija stvoriće se, prema potrebi, iz više partizanskih odreda krupne vojne jedinice.²²

Raspored i jačina okupatorskih snaga uoči ustanka U vreme kada je KPJ donela odluku o otpočinjanju oružanog ustanka u Jugoslaviji su se nalazile vrlo jake i brojne neprijateljske snage:

Nemačke snage: u Beogradu Viša komanda 65 za naročitu upotrebu, sa četiri divizije na području Srbije, Bosne, Hrvatske i Srema, severno od demarkacione linije,²³ od kojih su se tri nalazile u užoj Srbiji: 704-ta (724 i 734 pešadiski puk i 654 artiljerijski divizion) na području Valjevo — Užice — Šabac — Beograd, 714-ta (721 i 741 pešadiski puk i 661 artiljerijski divizion) u rejonu Topola — Požarevac — Zaječar i 717-ta (737 i 749 pešadiski puk i 670 artiljerijski divizion) na području Niš²⁴ — Leskovac — Cačak — Kragujevac, dok se četvrta — 718-ta divizija (738 i 750 pešadiski puk i 668 artiljerijski divizion) nalazila na teritoriji NDH, uglavnom u Bosni i Hrvatskoj severno od Save i u Sremu, sa štabom u Banjoj Luci.

²²) Bilten Glavnog štaba NOPOJ broj 1 od 10 avgusta 1941 godine, Zbornik, tom II, str. 11—13.

²³) Viša komanda 65 za naročitu upotrebu bila je potčinjena komandantu Jugoistoka, čije je sedište bilo u Grčkoj. Pomenute snage došle su u Jugoslaviju u maju 1941 kao stalne okupacione snage, dok su snage koje su učestvovala u Aprilskom ratu do 22 juna, u vezi sa napadom na SSSR, povučene iz Jugoslavije.

²⁴) U Valjevu, Topoli i Nišu nalazili su se štabovi ovih divizija.

Pored ovih većih operativnih jedinica na teritoriji koju su Nemci anektirali ili okupirali, naročito na području gde nije bilo većih operativnih snaga, kao i u Sloveniji i Banatu, nalazilo se i nekoliko bataljona za osiguranje (landesshizen), zatim znatne policiske, žandarmerijske i druge jedinice, okupatorske ustanove, organizacije nemačke nacionalne manjine itd.

Italijanske snage: 2 armija sa 4 korpusa²⁵ (5, 6, 11 i brzi »Celere«) i 3 samostalna puka (3 i 10 artiljerijski i 3 inženjerski) držala je teritoriju Slovenije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske južno od demarkacione linije. Štab ove armije bio je u Karlovcu.

Jedanaesti armijski korpus, koji se nalazio na teritoriji Slovenije koju je Italija anektirala 1941, imao je dve²⁶ divizije i dva korpusna artiljerijska puka (5 i 11). Divizija »Granatieri di Sardenja« (1 i 2 pešadiski i 13 artiljerijski puk, kao i 55 legija crnih košulja),²⁷ nalazila se na području Ljubljana — Kočevje — Logatec, a divizija »Izonco« (23 i 24 pešadiski i 6 artiljerijski puk, kao i 98 legija crnih košulja) na području Novo Mesto — Crnomelj — Trebnje. Štab korpusa bio je u Planini.

Brzi korpus »Celere«, sa štabom u Lovranu, imao je dve divizije:²⁸ 1 brzu »Eudenijs di Savoja« (četiri konjička puka: »Saluco«, »Alesandrija«, »Nica« i »Đenova« i 11 bersaljerski puk) u Hrvatskoj, na području Karlovac — Ogulin — Plaški — Topusko — Jastrebarsko, i 2 brzu diviziju »Emanuele Filiberto Testa de Fero« (tri konjička puka: »Vitorio Emanuele II«, »Firence«, »Piemonte Reale« i 6 bersaljerski puk) na području Slovenije anektiranom posle I svetskog rata (Ilirska Bistrica — Sv. Petar).

Peti armijski korpus bio je dislociran u Hrvatskoj (u Lici, Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju), sa štabom u Crikvenici. Imao je dve divizije i jedan puk korpusne artiljerije. Divizija »Lombardija« (73 i 74 pešadiski i 57 artiljerijski puk, kao i 137 legija crnih košulja) bila je na području Delnice — Novi — Vrbovsko, a divizija »Re« (1 i 2 pešadiski i 23 artiljerijski puk i 75 legija crnih košulja) na području Senj — Otočac — Udbina — Gospić.

²⁵ Motorizovani korpus ove armije bio je u toku maja i juna povučen u Italiju.

²⁶ Ostale dve divizije ovog korpusa: »Ravena« i »Friuli«, kao i 3 planinski odred »Vale«, povučeni su u toku maja u Italiju.

²⁷ Legije crnih košulja bile su pridate divizijama kao ojačanja. Imale su po dva bataljona i jednu mitraljesku četu.

²⁸ 3 brza divizija ovog korpusa — »Principe Amadeo Duka d' Aosta« — povučena je početkom jula u Italiju (ostavljen je puk »Đenova« za ojačanje 1 brze divizije).

Sesti armijski korpus je većim delom bio dislociran u Hrvatskoj (Dalmacija), a manjim u Hercegovini i Bosni, štab korpusa bio je u Splitu. Korpus je imao tri divizije, jedan korpusni artiljerijski puk i trupe Zadra.²⁹ Divizija »Sasari« (151 i 152 pešadiski i 34 artiljerijski puk, kao i 73 legija crnih košulja) bila je sa trupama Zadra; divizija »Bergamo« (25 i 26 pešadiski i 4 artiljerijski puk, kao i 89 legija crnih košulja) na sektoru Split — Livno — Imotski — Makarska; divizija »Marke« (55 i 56 pešadiski i 32 artiljerijski puk, kao i 49 legija crnih košulja) — na području Dubrovnik — Trebinje — Mostar — Metković.³⁰

Na teritoriji 2 armije nalazile su se i znatne snage granične straže,³¹ pod komandom 5 i 11 armiskog korpusa, kao i oko pedeset raznih samostalnih bataljona za ojačanje i posebne zadatke (karabinjerski, finansiski, posadni, crnih košulja i drugi).

Glavna komanda italijanskih oružanih snaga u Albaniji (9 armija: 4, 14 i 17 korpus) držala je s tri nepotpune divizije iz svog 14 i 17 armiskog korpusa i drugim jedinicama (karabinjeri, crne košulje, granična straža itd.) Crnu Goru i područje Kosova i Metohije i Makedonije koje je anektirano u korist italijanske Velike Albanije.

Četrnaesti armijski korpus (čije je sedište verovatno bilo u Prizrenu) poseo je divizijom »Firence« (127 i 128 pešadiski i jedan artiljerijski puk) područje Debar — Tetovo — Kičevo — Struga, a delovima divizije »Pulje« anektirano područje Kosova i Metohije.

Divizija »Mesina« (93 i 94 pešadiski, 2 artiljerijski puk) iz sastava 17 armiskog korpusa nalazila se u Crnoj Gori, sa štabom u Cetinju.

Bugarske snage: 5 armija sa dve pešadiske divizije i jadnom konjičkom brigadom (ukupno deset pukova), oko dve brigade graničnih jedinica i nizom drugih manjih snaga nalazila se na teritoriji Makedonije i manjim delovima u jugoistočnoj Srbiji (Vranje), i to: 14 pešadiska divizija (51, 53 i 56 pešadiski i 14 artiljerijski puk) na području Skoplje — Veles — Vranje — Kriva Palanka; 15 pešadiska divizija (45, 54 i 55 pešadiski i 15 artiljerijski puk) na području Bitolj — Ohrid — Prilep;

²⁹) Trupe Zadra imale su u svom sastavu 3 pešadiska bataljona mitraljeski, bersaljeski i inženjerski bataljon, 4 artiljeriska divizionia i 3 čete pomorske pešadije.

³⁰) Divizija »Asijeta«, iz sastava ovog korpusa, povučena je u maju u Italiju.

³¹) Granična straža imala je: jedan artiljerijski puk i 7 artiljerijskih divizionia, 14 pešadiskih i jedan mitraljeski bataljon, 5 mitraljeskih četa i druge manje jedinice.

i 1 konjička brigada (1 i 2 konjički puk) na području Skoplje — Stip. Stab armije nalazio se u Skoplju.

Manji delovi 1 armije (jedinice 1 i 6 divizije jačine dva puka), koja je inače stacionirala u Bugarskoj, držali su rejon Pirota i područje severoistočno od Zaječara, dok su se na okupiranom delu Jugoslavije nalazile još tri brigade graničnih jedinica, policiske i druge razne jedinice sa posebnim zadacima.

Mađarske snage: delovi 3 korpusa u Prekomurju i Medumurju, delovi 4 korpusa u Baranji i delovi 5 korpusa u Bačkoj.

Pored okupatorskih snaga u Jugoslaviji su se nalazile i sledeće kvislinške jedinice:

— Oružane snage tzv. NDH počele su se formirati još u toku aprilskog rata od ustaških emigranata koji su se vratili u zemlju i od pristalica Mačekove »Zaštite«, s tim što se proces formiranja jedinica uglavnom završio do jula 1941. Oružane snage NDH sačinjavali su: domobranstvo, kao redovna vojska, žandarmerija i posebne jedinice — tzv. ustaška vojnica, organizovane po uzoru na specijalne fašističke vojne formacije — SS trupe u Nemačkoj i crne košulje u Italiji.

Domobranstvo NDH sastojalo se od pet diviziskih područja³² (15 pešadiskih pukova, 10 artiljerijskih diviziona, 15 dopunskih bataljona, i druge manje jedinice), jedne granične brigade³³ (pet pešadiskih bataljona), tri samostalna puka (pionirski, konjički i 369 legionarski piikj,³⁴ nekoliko samostalnih bataljona (automobilski, inženjeriski, za vezu, železničarski i drugi) i diviziona (dva protivavionska i jedan konjički) i drugih manjih jedinica i ustanova.³⁵

Teritorija NDH bila je podeljena na pet diviziskih područja: Savsko (1, 2 i 3 pešadiski puk i druge manje odgovarajuće jedinice) sa sedištem pukova u Zagrebu, Karlovcu i Bjelovaru; Osječko (4, 5 i 6 puk) sa sedištem pukova u Osijeku, Vinkovcima i Slavanskoj Požezi; Bosansko (7, 8 i 9 puk) sa sedištim pukova u Sarajevu, Tuzli i Travniku; Vrbasko (10, 11 i 12 puk) sa sedištim pukova u Banjoj Luci, Sisku i Otočcu

³²) Od septembra do decembra 1941 umesto diviziskih područja formirano je šest divizija sa po tri puka. Dve divizije činile su korpus, tako da je bilo ukupno tri korpusa.

³³) Nalazila se pod komandom Vojne Krajine čije su jedinice bile raspoređene duž granice prema Srbiji i Crnoj Gori. Nije utvrđeno koje su druge jedinice bile potčinjene Vojnoj Krajini.

³⁴) Koncem jula 1941 upućen je na obuku u Nemačku, a uskoro na Istočni front.

³⁵) U okviru domobranstva postojala je avijacija koja je raspolagala manjim brojem aviona starog tipa. Mornarica je samo simbolički postojala, bez ikakvih ratnih brodova i nekih značajnijih snaga.

i Jadransko (13, 14 i 15 puk) sa sedištem pukova u Mostaru, Trebinju i Kninu.

Žandarmerija je imala 4 žandarmeriska puka sa sedištima u Zagrebu, Kninu, Banjoj Luci i Sarajevu.

Ustaška vojnica je imala veći broj četa i bataljona na celoj teritoriji NDH.

— Na teritoriji Srbije nalazila su se 3 žandarmeriska puka (oko 3.000 žandarma) stare Jugoslavije, a počelo je i organizovanje naoružanih dobrovoljačkih fašističkih jedinica Dimitrija Ljotića (od pristalica njegove predratne profašističke organizacije »Zbor«).

— U Crnoj Gori se takođe nalazilo nešto žandarmerije.

— U delu Slovenije koji je Nemačka anektirala, u okviru političkih organizacija za odnarođavanje Slovenaca: Koruškog narodnog saveza i Štajerskog domovinskog saveza, bilo je do jula 1941 organizovano 12 pukova Vermašafta (po ugledu na SA jedinice u Nemačkoj). Pripadnici ovih kvislinških poluvojničkih jedinica nalazili su se kod svojih kuća, s tim što su u slučaju potrebe prikupljani, naoružavani i upućivani na razne zadatke (patroliranje, osiguranje objekata i dr.), a kad je počeo ustanak borili se protiv partizana u sklopu nemačkih snaga.

— U Makedoniji su Bugari vršili mobilizaciju za svoju vojsku.

SRBIJA

U duhu direktive CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije o prelasku na opšti narodni ustanak, partizanski odredi u Srbiji odmah su počeli da napadaju na okupatora i domaće izdajnike. Kao početak ustanka uzima se akcija Rađevske čete Valjevskog NOP odreda koja je 7 jula 1941 u Beloj Crkvi, kod Krupnja, likvidirala kvislinšku žandarmerisku patrolu kada je ova pokušala da rasturi narodni zbor.³⁶

Ustanak je počeo organizovano, pod rukovodstvom Glavnog štaba NOP odreda Srbije i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Centralni komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, koji su tada iz Beograda rukovodili borbom u celoj zemlji, pružili su veliku i direktnu pomoć ustanku u Srbiji. Oni su, pored ostalog, još u julu, izradili plan za stvaranje veće slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji — kao baze za uspešnije rukovođenje celokupnom oružanom borbom u Jugoslaviji.

³⁰ Ova akcija je izvedena pod rukovodstvom Zikice Jovanovića-Spanca, komandira Rađevske partizanske čete.

Iako su u Srbiji, zbog njenog veoma važnog vojnopolitičkog položaja, postojale vrlo jake okupatorske snage i dobro organizovan okupacioni upravni aparat, ipak je narodni ustanak, zahvaljujući jakoj partiskoj organizaciji i snažnom uticaju slobodarskih tradicija srpskog naroda, ubrzo dobio široke razmere.

Upočetku su mali partizanski odredi napadali žandarmerijske stanice, opštinske uprave i manje okupatorske jedinice i vršili diverzije na komunikacijama, dok su kasnije jači partizanski odredi postepeno prelazili na sve veće akcije: napadali su manje okupatorske garnizone, uništavali rudnike i druge važne objekte. Tada su stvarane i prve slobodne teritorije, na kojima su uspostavljeni organi narodne vlasti.

Intenzitet razvoja ustanka u pojedinim krajevima Srbije bio je različit. Glavno žarište predstavljale su zapadna Srbija i Šumadija, gde je ustanak imao najšire razmere, dok se u južnoj i istočnoj Srbiji razvijao nešto sporije.

U julu i avgustu otpočinju oružane akcije partizana i u Vojvodini, pod rukovodstvom PK KPJ za Vojvodinu. Značajnije borbe na Kosmetu počinju u oktobru 1941, pod rukovodstvom Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju.

Zapadna Srbija i Šumadija

U ovom delu Srbije tri ustanička područja — severozapadna Srbija, dolina Zapadne Morave i Šumadija — slila su se tokom prva tri meseca ustanka¹ u jedinstveno ustaničko žarište.

U severozapadnoj Srbiji, gde je ustanak najpre počeo i bio najmasovniji, dejstvovali su Mačvanski,³⁷ Valjevski³⁸ i Posavsko-kosmajski partizanski odred,³⁹ koji su u toku jula uništili ili razoružali 17 kvislinških žandarmerijskih stanica i zatvorili opštinske uprave u 48 sela i manjih mesta. Na taj način bila je stvorena prva slobodna teritorija na području Mačve, Pocerine, Podgorine, Tamnave i Kosmaja. Nemci i žandarmi zadržali su se, uglavnom, samo u gradovima.

Početak avgusta, u cilju ostvarenja svog plana o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, Glavni štab NOP

³⁷) Formiran 15 jula. Jačina: 15 boraca. Nazivan je i Podrinski NOP odred.

³⁸) Stvaranje Valjevskog odreda otpočelo je 25 juna, kada je na sastanku OK Valjevo formiran štab odreda. Formiranje četa završeno je 11 jula. Imao je 5 četa, svaka jačine 10—20 boraca.

³⁹) Odluka o formiranju ovog odreda doneta je između 1 i 2 jula. Prikupljanje četa imalo se izvršiti 7 jula. Imao je 2 posavske čete, po 10—15 boraca, i 2 kosmajske, po 7—8 boraca. 31 jula reorganizovan je u Posavski i Kosmajski odred.

odreda Jugoslavije naredio je Mačvanskom, Valjevskom i Posavskom NOP odreda da napadnu i oslobode Krupanj, Stalice, Banju Koviljaču, Loznicu i Bogatić. Izvršavajući ovo naređenje, štabovi odreda proširili su plan svoga dejstva na još neke neprijateljske garnizone (Lajkovac, Umku, Malu Mitrovicu).

Mačvanski odred oslobodio je Malu Mitrovicu (28 avgusta), posle dvanaestočasovne borbe Banju Koviljaču (31 avgusta), Bogatić (3 septembra) i Loznicu (4 septembra). Posle toga, on je težište dejstava preneo u neposrednu okolinu Šapca i sredinom septembra delimično ga blokirao. Tako je bila oslobođena gotovo cela Mačva (sem Šapca).

Valjevski odred napao je na Lajkovac (14/15 avgusta), razoružao posadu železničke stanice i ložionice i uništio 4 lokomotive, a zatim je napao i neprijateljsku posadu u Stolicama (30/31 avgusta). Pošto su se Nemci povukli u Krupanj, Valjevski odred je 1 septembra, u sadejstvu sa četnicima popa Vlade Zečevića i Ratka Martinovića,⁴⁰ napao na Krupanj, u trodnevnim borbama razbio dve čete nemačke posade i zauzeo ovo mesto. Tom prilikom su zarobljena 124 nemačka vojnika i ubijeno ih je 9. Zaplenjeno je: 20 mitraljeza, 8 automata, 7 pušaka, 7 minobacača, 2 radio-stanice, 12 motornih vozila, 1 kompletna poljska hirurška bolnica sa apotekom, preko 300.000 metaka, 200 novih uniformi i druga oprema. Partizani su imali 6 mrtvih i 12 ranjenih. Tako je Valjevski odred oslobodio celo Podrinje.

Posavski odred je 31 jula razbio jednu manju žandarmerisku kolonu kod sela Ljubinića, u Posavini; zatim porušio mostove na putu selo Stubline — selo Brgule; kod Skele, u Posavini, ošteti i uništio 6 neprijateljskih kamiona; u rejonu Duboko, nedaleko od Umke, napao na 1 putnički automobil i 2 kamiona s nemačkom posadom i, posle kraće borbe, oslobodio Umku (30 avgusta).

Dok su Mačvanski, Valjevski i Posavski partizanski odred razvijali aktivnost prema planu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, dotle je Kosmajski odred dejstvovao na području Mladenovac — Kosmaj — Grocka — Smederevo. Zbog njegovih češćih napada na pruge Beograd — Mladenovac i Beograd — Požarevac,⁴¹ oko 1.500 nemačkih vojnika preduzelo

⁴⁰) Četnički odredi popa Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića, za razliku od ostalih četničkih odreda, iskreno su saradivali sa partizanima u borbi protiv okupatora. Posle oslobođenja Krupnja ušli su u sastav Valjevskog odreda.

⁴¹) Najznačajniji napadi izvršeni su između Ripnja i Ralje (14 jula), u blizini vijadukta kod ž. st. Beli Potok (25 jula) i na vijadukt i tunel kod ž. st. Ralja (25 jula).

je 8 avgusta koncentričan napad na Kosmaj, pretpostavljajući da se na njemu nalaze glavne snage odreda; međutim, tamo je bilo samo 14 partizana, i oni su, u borbi sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem, svi izginuli. Nastavljajući napad na prugu (20 avgusta) Kosmajski odred je onesposobio železničke stanice Ralju, Đurince i Ripanj i na taj način za duže vreme prekinuo železnički saobraćaj na ovoj pruzi.

Uporedo s uspešnim dejstvima, odredi su brzo rasli i organizaciono se učvršćivali.⁴²

Sredinom septembra slobodna teritorija severozapadne Srbije protezala se na zapadu do Drine, na severu do Save (bez Sapca), na istoku do Kolubare (bez Obrenovca i Lajkovca), a na jugu, uglavnom, do linije Ljig — Maljen Pl. — Povlen Pl. bez Valjeva; Sabac je bio blokiran sa tri strane a Valjevo samo delimično.

U dolini Zapadne Morave (gde je ustanak skoro istovremeno počeo kad i u severozapadnoj Srbiji) dejstvovali su Užički, Čačanski, Kraljevački i Kopaonički NOP odred, koji su formirani u toku jula i imali po 60—120 boraca.

U toku jula i avgusta oni su uništili ili razoružali 24 žandarmerijske stanice, spalili arhive u 40 opština i izveli oko 50 diverzantskih akcija na železničke pruge i druge objekte. Značajnije borbe ovih odreda bile su sledeće: Užički odred je na Drežničkoj Gradini vodio borbu sa oko 500 Nemaca i pripadnika šiptarske kvislinške žandarmerije (18 avgusta), a u Gorobilju, kod Požege, sa jednim nemačkim bataljonom (1 septembra). Čačanski odred je porušio most u Ovčarsko-Kablarskoj klisuri, kod s. Milićevci, iz zasede, uništio jedan nemački kamion s vojnicima i kod Slatinske Reke (na komunikaciji Čačak — Kraljevo) jednu manju nemačku transportnu kolonu. Kraljevački odred je razoružao straže koje su obezbeđivale mostove na srednjem toku Zapadne Morave i na Ibru kod Kraljeva, a sa železničke stanice u Kraljevu odneo 80 sanduka municije i ručnih bombi, preostalih od bivše jugoslovenske vojske. Kopaonički odred je porušio stubove dalekovoda i žičare u Trepči (17/18 jula), a 8 septembra ponovo napao na

⁴²) Posavski odred je krajem avgusta imao 376 boraca, raspoređenih u 3 čete, a krajem septembra 4 bataljona sa oko 1.500 boraca. Kosmajski odred je u početku imao 2 čete (Mladenovačku i Gročansku), a sredinom avgusta 4 čete (svaka po 40 boraca), a u septembru oko 250 boraca. Mačvanski odred je polovinom avgusta imao 360 boraca, raspoređenih u 5 četa; koncem avgusta formirao je 2 bataljona i jednu udarnu četu a sredinom septembra imao je 1.500 boraca. Valjevski odred je krajem avgusta i početkom septembra formirao Radevski, Podgorski i Kolubarski bataljon, svaki jačine oko 350 boraca, a krajem septembra Odred je imao oko 1.800 boraca.

ovaj rudnik olova i onesposobio ga za rad tri dana. U navedenim borbama neprijatelj je imao oko 70 mrtvih i više ranjenih, uništeno je nekoliko kamiona i zaplenjeno preko 20 pušaka, 1 puškomitraljez i 4 mitraljeza; dok su partizani imali 5 mrtvih i 3 ranjena.⁴³

Akcijama ovih odreda čitava teritorija u slivu Zapadne Morave, sem Ivanjice, Arilja, Požege, Užica, Čajetine, Bajine Bašte, Kosjerića, Gornjeg Milanovca, Čačka, Kraljeva, Vrnjačke Banje i Raške, bila je slobodna, tako da je služila partizanskim odredima kao oslonac za napade na veća naseljena mesta i za dalje širenje ustanka.

U Šumadiji su dejstvovali: Prvi šumadiski,⁴⁴ Drugi šumadiski,⁴⁵ Pomoravski⁴⁶ i Kragujevački NOP odred.⁴⁷

Prvi šumadiski odred je u toku jula i avgusta, pored ostalog, uništio uređaje na svim železničkim stanicama od s. Grabovca do Lazarevca; iz zaseda je napadao neprijateljske kolone i transporte u rejonu sela Čumić, Banja i Belosavci; na putu s. Bistrica — Trbušnica razbio je grupu od 40 Nemaca; onesposobio je za rad rudnike uglja u Crljenima, Rudovcima i Junkovcu i barutanu u Stragarima; uništio je neprijateljske posade i žandarmerijske stanice u Natalincima, Donjoj Satornji, Darosavi i dr. Drugi šumadiski odred je razoružao žandarmerijsku stanicu i porušio železnički most kod Markovca; razoružao žandarmerijsku posadu u Svilajncu i vodio borbe s nemačkim poternim odeljenjima i odredima, ali su Nemci i žandarmi 16 jula na Gradištu, severno od Viševca, iznenadili i razbili njegovu Račansku i Palanačku četvu. Pomoravski odred je zapalio hangar na aerodromu kod Jagodine, napao i razoružao neprijateljske posade u Bagrdanu, Rekovcu, Velikoj Pčelici, Belušiću, Laništu i dr. Kragujevački odred je uništio

⁴³) I ovi odredi su postepeno sve više brojno jačali: Užički odred je polovinom avgusta imao 6 četa i 276 boraca; čačanski je do 25 avgusta formirao 5 četa i brojao 168 boraca; Kraljevački je imao 5 četa, svaka po 30—40 boraca, dok je Kopaonički početkom avgusta brojao oko 60 boraca.

⁴⁴) Formiran je 1 jula; 12 dana posle formiranja imao je 3 čete, svaka sa po 25 boraca. Dejstvovao je na prostoru između Ljiga, Kolutbare, Lazarevca, Arandelovca i Kragujevca.

⁴⁵) Na dan formiranja — 7 jula — imao Palanačku, Orašku i Račansku četvu, tj. ukupno 90 boraca. Dejstvovao je na prostoriji Smedevska Palanka, Rača, Svilajnac, Veliko Orašje.

⁴⁶) Pri formiranju — 23 jula — imao je samo Beličku četvu (35 boraca), koja je posle 5 dana narasla na 60 ljudi. Dejstvovao je na prostoriji Rekovac, Varvarin, Jagodina (Svetozarevo).

⁴⁷) Formiran je 5 avgusta; imao je 3 čete, svaka jačine 20—25 boraca. Dejstvovao je u rejonu komunikacija Kragujevac — Kraljevo i Kragujevac — Jagodina (Svetozarevo), održavajući vezu sa Kraljevačkim i Čačanskim odredom u dolini Zapadne Morave.

nemački kamion na putu Kragujevac — Kraljevo, razoružao žandarmerijske stanice u Kniću i Dragobraći (sredinom avgusta) i zauzeo Gružu (30 avgusta).

U ovim borbama je ubijeno i ranjeno preko 120, a zarobljeno 97 neprijateljskih vojnika; zaplenjeno 235 pušaka i 1 puškomitraljez, uništeno 3 aviona, 4 kamiona i 5 putničkih automobila. Tako su šumadiski partizanski odredi do polovine septembra oslobodili celu Sumadiju izuzev Kragujevca, Topole, Arandelovca i komunikacija Kragujevac — Lapovo, Kragujevac — Kraljevo i Stalać — Beograd.⁴⁸

Posle dvomesečnih uspešnih borbi Glavni štab NOP odreda Srbije održao je 16 septembra u Dulenu (u Levačkom srezu, južno od Kragujevca) savetovanje pretstavnika štabova i komandanata partizanskih odreda iz Sumadije i doline Zapadne Morave u cilju izvršenja direktive CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije o stvaranju jedinstvene slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. Naime, trebalo je napadima i zauzimanjem još neoslobođenih gradova proširiti slobodnu teritoriju u dolini Zapadne Morave i povezati je s onom u severozapadnoj Srbiji.⁴⁹ Pored toga, na savetovanju je naglašena potreba za još većim sadejstvom odreda u oružanim akcijama, a diskutovano je i o stvaranju i radu narodnooslobodilačkih odbora.

Posle ovog savetovanja Užicki odred je oslobodio Ivanjicu i Arilje (18 septembra) i Čajetinu (21 septembra), tako da su Nemci bili prinuđeni da napuste Užice i Požegu (21 septembra). Jedinice Čačanskog odreda, u sadejstvu s Kragujevačkim NOP odredom, oslobodile su Gornji Milanovac (29 septembra) a zatim i Čačak (1 oktobra). Kraljevački odred je oslobodio Ušće (20 septembra), a zatim Mataruge i Vrnjačku Banju (krajem septembra). Kopaonički odred je razoružao žandarmerijsku po-

⁴⁸) Uporedo s borbenom aktivnošću i ovi odredi su stalno rasli. Već u drugoj polovini avgusta Prvi šumadiski odred formirao je Oplenački, Orašački i Kolubarski bataljon, svaki sa po 70—100 boraca. U Drugom šumadiskom odredu formirane su još 3 čete: Resavska, Moravska i Druga oraška (omladinska). U prvoj polovini avgusta u Pomoravskom NOP odredu su formirane Levačka i Cuprisko-paradžinska četa. Krajem avgusta Kragujevački odred je narastao na oko 150 boraca.

⁴⁹) Prema planu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, partizanski odredi u dolini Zapadne Morave trebalo je da oslobode Užice, Užičku Požegu, Bajinu Baštu, Arilje, Ivanjicu, Guču, Čačak, Gornji Milanovac i da tako omoguće povezivanje svoje slobodne teritorije s onom u severozapadnoj Srbiji. Pošto je do savetovanja samo manji broj ovih mesta bio oslobođen (Guča, Bajina Bašta), Glavni štab NOP odreda Srbije nastojao je da ubrza izvršenje plana Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije.

sadu i onesposobio rudnik uglja u Belom Brdu (23 septembra) i ušao u Rašku (3 oktobra), potpuno ovladavši dolinom Ibra.

U ovim borbama odredi su zarobili 238 žandarma i zaplenili 239 pušaka, 3 puškomitraljeza, 47 ručnih bombi, 10 pištolja i 9.000 metaka. U Gornjem Milanovcu zarobljeno je 200 nemačkih vojnika, zaplenjeno oko 200 pušaka, 1 puškomitraljez i oko 200 bicikla. U Užicu je partizanima pala u ruke fabrika lakog oružja i municije. U njoj je za dva i po meseca proizvedeno 16.500 novih pušaka, 2.700.000 metaka i 300 tromblonskih cevi i opravljeno 4.500 pušaka, 300 puškomitraljeza, 300 mitraljeza, 10.000 tromblonskih bombi i drugog oružja, kojim su naoružavani partizanski odredi u Srbiji (jedan deo oružja i municije poslan je u Bosnu i Sandžak).

Za to vreme su šumadiski partizanski odredi pojačali svoja dejstva, usmeravajući ih, u prvom redu, na komunikacije u dolini Velike Morave i na deo međunarodnog drumca Beograd — Kragujevac. Kragujevački odred je u neposrednoj blizini Kragujevca, najjačeg neprijateljskog garnizona u Šumadiji, 26/27 septembra, porušio prugu između Kragujevca i Sabante u dužini 1,5 km i železničku stanicu i zapalio senjak kod Kragujevca. Drugi šumadiski odred je oslobodio Raču 18 septembra i držao je do 26 septembra; a 25 septembra, nedaleko od Azanje, iz zasede napao jednu nemačku kolonu, jačine oko 400 ljudi, i naneo joj gubitke od 80 mrtvih i ranjenih.⁵⁰

Do početka oktobra bile su oslobođene gotovo cela dolina Zapadne Morave uzvodno od Kruševca (osim Kraljeva) i dolina Ibra od Kraljeva do blizu Kosovske Mitrovice. Ova slobodna teritorija je bila povezana sa slobodnom teritorijom severozapadne Srbije i Sumadije, tako da su one, posle prelaska Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije iz Beograda u Stolicu, a zatim u Užice, postale glavna baza za dalje širenje ustanka ne samo u Srbiji već i u celoj Jugoslaviji.

⁵⁰) Usled stalnog porasta brojnog stanja, u odredima se još intenzivnije nastavlja formiranje bataljona. Užički odred je u drugoj polovini septembra imao Užički, Radnički, Požeški, Račanski i Ariljski bataljon, te je početkom oktobra brojao oko 2.500 boraca. Čačanski odred je u septembru imao Ljubički, Trnavski, Takovski i Dragačevski bataljon, sa preko 2.000 partizana. Kraljevački odred je početkom oktobra imao dva bataljona sa oko 1.500 boraca, a Kopaonički odred '4 čete sa oko 800 boraca. Krajem septembra, Prvi šumadiski odred imao je 409 boraca, Drugi šumadiski odred — preko 1.000, a Pomoravski i Kragujevački odred — po 400.

Istočna Srbija

U istočnoj Srbiji su dejstvovali Boljevački (formiran 9 jula), Zaglavski (Knjaževački), Krajinski i Požarevački (formirani početkom avgusta) NOP odredi, koji su prilikom formiranja imali približno po 10 do 20 boraca.

Posle niza manjih akcija (paljenje opštinskih arhiva, sečenje tt linija, razoružanje žandarmerijskih posada itd.) ustanak je dobio širi zamah. Odredi su počeli da napadaju naseljena mesta, tako da su od 22 avgusta do 29 septembra oslobodili Salaš, Kučevo, Majdanpek, Golubac, Boljevac, Andrejevac (Minićevo), Veliko Gradište i Petrovac. Požarevački okrug, sem Požarevca, i delovi Krajinskog i Zaglavskog sreza takođe su bili oslobođeni, dok je ostali deo teritorije bio pod kontrolom partizanskih odreda.

Da bi sprečili eksploataciju rudnika, odredi su naročito napadali neprijateljske posade u njima i rušili postrojenja.⁵¹ Oni su do oktobra porušili postrojenja u rudnicima pirita i bakra u Majdanpeku, u rudniku zlata Blagojev Kamen i u rudnicima uglja Rudna Glava, Bogovina, Rtanj i Dobra Sreća, pa je proizvodnja u njima bila obustavljena za izvesno vreme. Pored toga, oštetili su i postrojenja fabrike kvarca u Rgotini.

Uporedo s napadima na rudnike, partizanski odredi su izveli preko 25 diverzija na železničkim prugama i na putevima, i na taj način paralisali saobraćaj na linijama: Požarevac — Kučevo, Požarevac — Petrovac, Zaječar — Paraćin i Zaječar — Knjaževac.

Uz minimalne sopstvene gubitke, odredi su ubili i ranili preko 100 neprijateljskih vojnika, razoružali preko 350, zaplenili desetak puškomitraljeza i mitraljeza, nekoliko stotina pušaka i veću količinu municije, ručnih bombi i razne opreme.

Kroz te borbe odredi su brojno rasli i jačali, tako da su u septembru 1941 imali: Zaglavski oko 70, Krajinski 120, Boljevački 400 i Požarevački preko 1.000 boraca, formiranih u vodove i čete.

Južna Srbija

Na početku ustanka u južnoj Srbiji, na području planina Jastrepca, Pasjače i Kukavice, dejstvovali su Rasinski (formiran 22 jula), Toplički (formiran 2 avgusta), Kukavički NOP odred (formiran 10 avgusta) i na Ozren Pl. — Ozrenski NOP odred (formiran 2

⁵¹ Rudnicima uglja (Kostolac, Rtanj, Tresibaba, Vrška Čuka, Srpski Balkan itd.) i bakra (Bor, Majdanpek i Rudna Glava) u istočnoj Srbiji, koji su imali neocenjivu vrednost za njihovu ratnu privredu, Nemci su posvetili posebnu pažnju, nastojeći da ih po svaku cenu zadrže u svojim rukama.

avgusta). Jačina odreda prilikom formiranja kretala se od 30—40 boraca.

Do kraja septembra ovi odredi su izvršili sledeće značajnije napade: na žandarme u Ražnju, u Velikoj Plani, Aleksandrovu i Zitoradu nedaleko od Prokuplja; na nemački transport na žel. stanicu u Paliluli (pruga Niš — Svrlijig); na Vučje kod Leskovca, da bi uništili fabriku tekstila. U navedenim borbama zaplenjeno je oko 80 pušaka. Rasinski odred je krajem septembra napao i na Kruševac, koji su branili 2 bataljon 749 i 5 i 9 četa 737 puka 717 nemačke pešadijske divizije.⁵² U trodnevnim borbama Nemci su bili potisnuti u kasarne i u zgrade gimnazije, monopola i sreskog načelstva. Međutim, napad se morao prekinuti, jer je Nemcima došao u pomoć Košta Pećanac sa svojim četnicima.⁵³ Nemci su ovom prilikom imali 21 mrtvog i 9 ranjenih, a partizani 5 mrtvih i 22 ranjena.

Radi lakšeg komandovanja i zahvatanja šire teritorije izvršena je i reorganizacija odreda. Tako je, polovinom septembra, Toplički odred reorganizovan u dve čete — Jastrebačku i Pasjačku, a od 30 boraca izdvojenih iz Ozrenskog odreda formiran je Nišavski NOP odred, koji je orijentisao svoje dejstvo ka pruzi Niš — Pirot. Još u početku ustanka, u sastavu Kukavičkog odreda, formiran je Vranjski pododred, koji je — kada je ustanak dobio širi zamah — prerastao u Vranjski NOP odred i dejstvovao na području Vranja. Da bi se ustanak što uspešnije razvio na terenu Babičke Gore i oko Vlasotince, Kukavički odred je, oko 20 septembra, iz svog sastava izdvojio grupu boraca i uputio je na Babičku Goru sa zadatkom da dejstvuje na komunikacije u dolini Južne Morave. Ova grupa je krajem septembra 1941 prerasla u Babički NOP odred.

Do kraja septembra partizanski odredi su stvorili slobodnu teritoriju na području Jastrepca, Pasjače, Kukavice, Ozrena i Svrlijskih Planina, koja je poslužila kao baza za dalje razvijanje ustanka u južnoj Srbiji. Istovremeno se povećalo i njihovo brojno stanje, tako da je u odredima bilo po 70—80 boraca.

Vojvodina

U toku jula su od vojnih desetina u Banatu formirani Kikindski, Mokrinski, Kumanački, Melenački, Karađorđevački, Aleksandrovački; Petrovgradski, Stajićevski, Dragutinovački i Južnobanatski partizanski odred, koji su tada ukupno imali oko 240 boraca.

⁵²) U napadu je učestvovao i Rasinski četnički odred, koji je u to vreme još saradivao s partizanima.

⁵³) Košta Pećanac se avgusta 1941 sporazumeo s Nemcima o zajedničkoj borbi protiv NO pokreta i odmah je otvoreno saradivao s okupatorom.

Oni su u periodu juli — septembar izveli preko 80 manjih akcija, a od toga oko 20 diverzija na železničkim komunikacijama Pančevo — Alibunar, Pančevo — Zrenjanin i Kikinda — Segedin (Szeged). Tom prilikom je oštećeno nekoliko kompozicija, posećeno oko 200 tt stubova i porušeno nekoliko mostova. Pored toga, spaljeno je žito na preko 70 jutara zemlje i oko 200 vagona kudelje namenjene okupatoru. U raznim napadima na manje policijske stanice i na manje neprijateljske kolone ubijeno je oko 30 nemačkih vojnika i zaplenjeno 20 pušaka.

Već u drugoj polovini avgusta, posle prvih borbi s jačim nemačkim jedinicama, otpočelo je spajanje po 2—3 susedna odreda u jedan kako bi se dobile brojnije i čvršće jedinice, sposobne za preduzimanje većih akcija. Tako je Kumanačko-melenački odred, posle spajanja, dejstvovao na celoj" teritoriji severnog Banata; Kikindsko-mokrinski — na terenu Kikindskog i Kneževačkog sreza; Karađorđevačko-aleksandrovački — u rejonu sela Karađorđevo i Aleksandrovo, a Petrovgradsko-stajićevski — u okolini Petrovgrada (Zrenjanina). Dragutinovački odred ušao je u sastav Kumanačko-melenačkog odreda.

Na aktivnost partizanskih odreda okupator je odgovorio pojačanim represalijama. Od 22 juna do početka septembra 1941, pored velikog broja pristalica NOP-a, uhapšena su i 52 člana Partije i partiska funkcionera. Da bi uništili partizanske odrede, Nemci su krajem jula iz sastava 704 i 714 nemačke divizije u Banat uputili poterni odred (jačine dva bataljona), koji je uspeo da razbije Južnobanatski, Petrovgradsko-stajićevski i Kikindsko-mokrinski odred, tako da su posle tih borbi — u septembru 1941 — u Banatu dejstvovali samo Kumanačko-melenački i Karađorđevačko-aleksandrovački odred.

Mađari su u Bačkoj vršili masovni teror (ubistva i deportacije) nad Srbima, Jevrejima i Slovcima. U takvim uslovima pojedine desetine i diverzantske grupe počinju rušenje tt linija i stubova između Novog Sada i Petrovaradina, paljenje žita i kudelje u rejonima Subotice, Novog Sada i Bačke Palanke, uništavanje železničkih vagona u Bačkom Gradištu, i niz manjih napada. Reagujući na njihova dejstva, mađarski okupator je preduzimao hapšenja svih onih koji bi ispoljili ma kakvu aktivnost na liniji NO pokreta. Tako je u periodu od juna 1941 do oktobra 1942 obešeno, streljano i u policiji ubijeno oko 350 članova Partije i u logore oterano oko 5.000 rodoljuba.

Prve značajnije akcije u Sremu bile su oslobođenje grupe drugova iz zatvora u selu Bešenovačkom Prnjavoru i bekstvo 32 člana Partije iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. Pripreme za

ovo bekstvo, koje su otpočele odmah posle kapitulacije stare Jugoslavije, organizovali su partiski komitet u samom zatvoru i partiska i omladinska organizacija na terenu.⁵⁴ Na Hajdučkom Bregu u Fruškoj Gori, 9 septembra 1941, po direktivi Okružnog komiteta za Srem, formiran je Fruškogorski NOP odred, jačine 60 dobro naoružanih boraca (među kojima su se do kraja septembra nalazili i svi komunisti koji su pobjegli iz zatvora u Sremskoj Mitrovici). Istog meseca formiran je i Podunavski NOP odred, koji se po direktivi Okružnog komiteta KPJ za Srem, posle nekoliko diverzantskih akcija, spustio u podunavska sela u cilju izvođenja političkih i organizacijskih priprema za dalju borbu. Fruškogorski odred imao je više sukoba sa ustaško-domobranskim, žandarmerijskim i nemačkim odeljenjima, koja su izvodila potere u cilju pronalaženja odbeglih komunista iz Mitrovice — u rejonu Crveni Čot, jugoistočno od sela Čerevića i na Hajdučkom Bregu.

Akcije u gradovima U Beogradu i drugim gradovima Srbije narod je pružao otpor okupatoru u različitim vidovima. Pošto su se u Beogradu, kao centru okupatorskih ustanova i službi, nalazile jake neprijateljske snage, to su i uslovi rada Komunističke partije u njemu bili najteži. Pa ipak je iz Beograda Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, preko dobro organizovanih veza, rukovodio borbom partizanskih odreda sve do septembra 1941, kada je prešao na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji.

Aktivisti Beograda, organizovani u posebne udarne grupe, gotovo svakodnevno su napadali na neprijateljske vojnike i oficire, ubijali narodne izdajnike, spaljivali garaže, automobile i neprijateljsku štampu, sekli tt stubove i uništavali slagališta benzina i municije. U toku jula i avgusta 1941 izvedeno je oko 50 takvih akcija. Među njima su poznatije: spaljivanje automobilskih garaža u Mileševskoj, Kondinoj, Masarikovoj, Braničevskoj, Mačvanskoj, Venizelosovoj, Kralja Petra i Grobljanskoj ulici; sečenje tt stubova na putu Beograd — Smederevo, u Poenkareovoj i Zvečanskoj ulici i u rejonima sela Mirijeva i Makiša; uništavanje slagališta benzina i municije na Čukarici, Tašmajdanu i glavnoj železničkoj stanici; paljenje nemačke kasarne u Zvečanskoj i Aleksandrovoj i radionica u Garašani-

⁵⁴ Noću 21/22 avgusta komunisti su pobjegli kroz prokopani kanal ispod zida zatvora, a prihvatila su ih devetorica partizana, koji su prethodno pokidali tt linije za vezu sa gradom. Po izlasku iz zatvora, bivši zatvorenici su otišli u Frušku Goru gde su ostali sve do prebacivanja u Srbiju krajem septembra 1941.

novoj i Kneginje Zorke ulici. Osim toga, spaljeno je žito i seno u Rakovici i na Banjici i porušen je železnički most u Belom Potoku. Po fabrikama i preduzećima skoro svakodnevne sabotaze pričinjavale su štetu okupatorskom ratnom potencijalu.

Najveći podvig udarnih grupa u Beogradu bio je prepad na bolnički zatvor pri Očnoj klinici u Vidinskoj ulici i oslobođenje Aleksandra Rankovića, člana Politbiroa CK KPJ, koga su Gestapovci 27 jula teško ranili i preneli u bolnički zatvor.⁵⁵

Radom ovih grupa rukovodila je partiska organizacija, ali su mnoge od njih, kad bi zbog terora i hapšenja izgubile organizacionu vezu s Partijom, samoinicijativno nastavljale izvođenje akcija.⁵⁶

Aktivnost u Beogradu ogledala se i u tome što je partizanskim odredima slat ne samo sanitetski materijal, odeća i obuća, nego i veliki broj novih boraca, dok je iz ilegalnih partiskih štamparija svakodnevno odlazio štampani materijal partiskim rukovodstvima i partizanskim odredima Jugoslavije. U Beogradu je takođe ilegalno štampan Bilten Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije.

Ovakve i slične akcije izvođene su i po drugim gradovima, naprimer: napad bombama na nemačke oficire u hotelu »Park« u Nišu (tom prilikom je ubijeno i ranjeno oko 30 oficira); dizanje u vazduh arsenala s municijom u Čačku i slagališta benzina u Smederevu; uništenje nekoliko aviona na aerodromu u Jagodini; spaljivanje vojnih senjaka u Leskovcu i Kraljevu; itd.

Nemci su na ovu aktivnost odgovorili pojačanim terorom nad građanima, masovnim hapšenjem, streljanjem i javnim vešanjem, odvođenjem u logore itd.

Reakcija Nemaca na ustanak Kako-su već prvih dana ustanka uočili da nemačke policijske snage i »landesšicen« bataljoni, kao i kvislinška žandarmerija i policija, nisu u stanju da se uspešno suprotstave partizanima, Nemci su krajem jula počeli da angažuju i svoje posadne divizije u cilju ugušenja ustanka.⁵⁷ Svaka od njihove tri posadne divizije u Srbiji (704, 714 i 717) dobila je svoju oblast dejstva, podeljenu na bataljonske rejone, a pri svakom

⁵⁵) Po direktivi druga Tita, jedna grupa beogradskih aktivista je noću 29/30 jula, po unapred pripremljenom planu, upala u bolnicu, ubila jednog žandarma i jednog gestapovca, koji su dali otpor, i oslobodila druga Rankovića.

⁵⁶) U tom pogledu su se naročito isticale grupe Ivica Devčića i Radomira Markovića »Gembeša«.

⁵⁷) U vezi s tim, u Srbiju je iz Soluna došao nemački komandant Jugoistoka, feldmaršal List.

bataljonu formirana su poterna odeljenja od 30—50 vojnika sa zadatkom da u rejonu svoga bataljona brzo intervenišu na svaku pojavu partizana. Ta odeljenja su najviše dejstvovala u Sumadiji, ali se ubrzo pokazalo da ni ona nisu u stanju da spreče partizansku aktivnost, tako da su Nemci počeli da napadaju jačim snagama (ojačanim bataljonima i pukovima) kako bi se okružila i uništila pojedina žarišta ustanka (naprimer u rejonu Bora i jugoistočno od Čačka). Kad im ni to nije pošlo za rukom, oni su prikupili svoje divizije (704 kod Valjeva, 714 kod Topole i 717 kod Bora), da bi se bolje obezbedili na ugroženim područjima i sprečili uništavanje svojih manjih jedinica i posada, i u isto vreme ka zapadnim granicama Srbije iz Bosne privukli i svoju 718 diviziju da bi sprečili prelaženje partizana iz Srbije u istočnu Bosnu.

Ali kako su se sve ove mere pokazale neefikasnim, Nemci su u Srbiju dovukli nove snage: iz Grčke — 3 bataljon 433 pešadiskog puka, 220 protivtenkovski bataljon 164 pešadiske divizije (krajem avgusta) i ojačani 125 pešadiski puk (početkom septembra) i iz Francuske — 342 pešadisku diviziju (koja je u drugoj polovini septembra stigla u Sremsku Mitrovicu) sa jednim bataljonom 100 tenkovske brigade kao pojačanjem.

Hitler je 16 septembra naredio da se uguši ustanički pokret na Jugoistoku i da komandu nad svima trupama preuzme komandant 18 armiskog korpusa.⁵⁸ U njegovom naređenju je istaknuto da u »srpskoj oblasti«, pre svega, treba osigurati »saobraćajne linije i objekte važne za nemačku ratnu privredu, a potom najoštrijim merama za duže vreme uspostaviti poređak«. U isto vreme je OKV (Vrhovna komanda nemačke oružane sile) naredila da se s »neobičnom svirepošću« postupa sa Srbima i da se za ubistvo jednog nemačkog vojnika izvršava smrtna kazna nad 50 do 100 komunista, i to na način koji će pojačati »zastrašujući efekat«.⁵⁹

U međuvremenu je 125 puk (ojačan jednim artiljeriskim divizionom, vodom tenkova i oklopnim vozom) dobio zadatak da uspostavi vezu sa 704 divizijom otsečenom u Valjevu. Ovaj puk je krenuo iz Beograda 15 septembra pravcem Obrenovac — Ub i bez naročitog otpora prodro u Valjevo 21 septembra. Međutim, jedinice Posavskog odreda, koje su se privremeno

⁵⁸) Po dolasku iz Grčke u Beograd (19 septembra) komandant 18 korpusa je preuzeo svu izvršnu vlast od zapovednika Srbije i od komandanta Više komande 65 za posebnu upotrebu. Tako su Nemci svu vlast u Srbiji, najzad, usredsredili u jednoj ličnosti.

⁵⁹) Još pre dobijanja ove instrukcije Nemci su, prema sopstvenom priznanju, streljali ili obesili preko 1.000 ljudi, računajući samo one žrtve koje su prethodno bile podvrgnute bilo kakvom zvaničnom postupku.

povukle pred nadmoćnijim neprijateljem, ponovo su ovladale komunikacijom Obrenovac — Ub — Valjevo i pristupile još intenzivnijem rušenju pruge.

Uporedo s dovlaćenjem pojačanja, Nemci nastoje da ojačaju i reorganizuju kvislinšku vlast i da joj pribave veći autoritet. Stoga je nemački zapovednik Srbije 14 jula izvršio rekonstrukciju komesarske vlade i u nju uveo nove ličnosti iz velikosrpske i profašističke sredine, a malo docnije, 29 avgusta, ovu vladu zamenio vladom generala Milana Nedića, koja je bila sastavljena od ličnosti iz bivših građanskih partija i od generala bivše vojske. Vlada se primila zadatka da pod strogim nadzorom Upravnog štaba zapovednika Srbije i Gestapoa uguši ustanak. Prividno, pred narodom, vlada je imala zadatak da preuzme upravu zemlje samo u privrednom i kulturnom pogledu.

Novoj vladi je dozvoljeno da pojača žandarmeriju do 5.000 ljudi i formira pomoćne borbene snage, pa su joj Nemci dali 15.000 pušaka i izvestan broj mitraljeza. Njoj su bile potčinjene i Ljotičeve oružane formacije objedinjene u Srpskoj dobrovoljačkoj komandi, jačine oko 3.000 ljudi, i četnici Koste Pećanca, takođe 3.000 ljudi. Tako je Nedić uspeo da do 10 septembra formira 8 odreda od žandarma, ljotičevaca i novog ljudstva, pretežno mobilisanog iz redova podoficira i oficira bivše jugoslovenske vojske. On je toga dana u borbu protiv partizanskih odreda uputio: 1 odred u rejon Krupnja, Loznice i Bogatića; 2 odred na prostor Sapca, Vladimiraca i Kamenice (Valjevske); 3 odred na prostor Umke, Obrenovca, Uba, Lazarevca, Valjeva; 4 odred na prostor Mladenovca, Arandelovca, Topole; 5 odred na prostor Smedereva, Požarevca, Golupca; 6 odred na prostor Smederevske Palanke, Orašja i Rače; 7 odred na prostor Svilajnea, Zabara i Petrovca i 8 odred na prostor Senjskog rudnika, rudnika Sićevca i Ravne Reke.

Sve ove vojne i političke mere bile su samo uvod u Prvu ofanzivu protiv partizana u Srbiji, u cilju njihovog uništenja.

Pojava četnika Posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, generalštabni pukovnik Dragoljub-Draža Mihailović, sa grupom od 26 oficira, sklonio se 11 maja na Ravnu Goru (između planina Maljena i Suvo-bora) i u ime izbegličke vlade otpočeo da se povezuje s predstavnicima buržoazije u Srbiji, a kasnije i u ostalim krajevima zemlje, u cilju očuvanja njenih pozicija u novonastaloj situaciji.

Kako je raspoloženje srpskog naroda za borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ iz dana u dan sve više raslo, Draža Mihailović počinje da formira svoje odrede u Valjevskom,

Šabačkom i Užičkom okrugu. Međutim, njegovi odredi, kao ni oni kasnije formirani, nisu stupali u borbu protiv okupatora, već su svim silama nastojali da propagandom i obmanom pridobiju što više pristalica i spreče jačanje partizana. (Izuzetak su bili neki četnički odredi koji su u prvo vreme, potstaknuti uspesima partizanskih odreda, zajedno s ovima učestvovali u pojedinim napadima na okupatora.) Dražini oficiri su odlazili u pojedine srezove, upisivali obveznike u spiskove, davali im objave kao da su mobilisani i saopštavali im da čekaju kod svojih kuća dok ne budu pozvani na zbornu mesto. Sve su to pravdali svojim stavom da još nije vreme za borbu i da je akcija partizana preuranjena.

Zahvaljujući tradiciji četničkog pokreta iz vremena oslobodilačkih ratova Srbije, jedan deo srpskog naroda poverovao je Draži Mihailoviću i stupio u četnike. U isto vreme, u četnike su svesno stupali razni reakcionarni elementi, pristalice starih režima, koji su u NO pokretu videli opasnost za svoje klasne interese i nastojali da ga onemoguće.

Da bi osigurala svoje pozicije u inostranstvu i podigla autoritet Draže Mihailovića u zemlji, izbeglička jugoslovenska vlada pripisivala je uspehe partizanskih odreda četnicima i preko savezničke štampe i radija obmanjivala svetsko javno mnenje i netačno prikazivala stanje u Jugoslaviji, a Dražu Mihailovića proglasila vrhovnim komandantom tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini.⁰⁰

Pored četnika Draže Mihailovića, u Srbiji su se pojavili i četnici Koste Milovanovića-Pećanca, četničkog vojvode iz Prvog svetskog rata, koji je odmah posle okupacije takođe pristupio formiranju četničkih odreda. On je u tom cilju 28 juna na Vidojevici Pl., jugozapadno od Prokuplja, održao zbor na kome se izjasnio za borbu protiv okupatora. Međutim, umesto borbe, on je počeo da saraduje s okupatorom i njegovim slugama, uživajući njihovu punu podršku u nastojanju da što pre stvori svoje vojne formacije. Krijući se iza poznate parole »čekajte, još nije vreme za borbu«, Pećanac je u prvo vreme uspeo, pre svega zahvaljujući uspomeni na rodoljubive četnike iz prošlih ratova i na narodni ustanak na jugu Srbije 1917, da zavede jedan deo naroda, tako da je već u julu i avgustu imao više odreda jačine po 15—20 ljudi.

Draža Mihailović i Pećanac imali su isti cilj — ne voditi borbu protiv okupatora, već čekati i u pogodnom momentu, uz inostranu pomoć, stupiti u akciju i omogućiti kralju Petru

⁰⁰) U decembru su kralj i izbeglička vlada unapredili Dražu Mihailovića u čin generala za dotada »postignute rezultate u borbi protiv okupatora«.

i velikosrpskoj buržoaziji ponovni dolazak na vlast. Zbog toga su njihovi međusobni odnosi bili lojalni. Oni su upočetku održavali vezu i dogovarali se o zajedničkim akcijama protiv NO pokreta, a istovremeno i jedan i drugi uspostavljali veze s Nedićem, a preko njega i s Nemcima.

Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, dosledno sprovedeći liniju Partije: okupljanje svih snaga u borbi protiv okupatora, na platformi Narodnooslobodilačkog fronta, nastojao je da postigne sporazum s četnicima. Još u julu 1941 naređeno je Stabu Valjevskog odreda da stupi u vezu s četnicima Draže Mihailovića i učini da dođe do sporazuma o saradnji u borbi protiv okupatora. Međutim, svi pokušaji Štaba Valjevskog odreda ostali su bez uspeha. Isto tako, nisu uspela ni nastojanja partizanskih odreda da ostvare saradnju s četnicima Koste Pećanca. Početkom septembra drug Tito se u s. Struganiku sastao s Dražom Mihailovićem, ali je njegov pokušaj da ubedi Dražu u potrebu aktivnog angažovanja u borbi protiv okupatora ostao bezuspešan: Draža nije hteo da vodi borbu protiv Nemaca, izgovarajući se da za to još nije vreme. Tom prilikom je jedino došlo do usmenog sporazuma o nenapadanju i »lojalnom« držanju četnika prema partizanima.

Dok je Glavni štab NOP odreda nastojao da ostvari saradnju s četnicima u borbi protiv okupatora, Draža Mihailović i Košta Pećanac su pošli putem izdaje. Polovinom avgusta, u selu Pločniku, nedaleko od Prokuplja, Pećanac se sastao sa šefom Gestapoa u Srbiji (Krausom) i potpisao sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana u Srbiji, a posle obrazovanja kvislinške Nedićeve vlade stavio se sa svoiim odredima pod komandu Milana Nedića. Početkom septembra i Draža Mihailović nudi Nediću saradnju u borbi protiv partizanskih odreda. On je u tom cilju uputio svoju delegaciju Milanu Nediću i s njim, 5 septembra, zaključio sporazum o zajedničkoj akciji radi uništenja partizana i »uspostavljanja reda i mira u zemlji«, o pomaganju stvaranja četničkih jedinica u Bosni i u Crnoj Gori, obostranoj izmeni pretstavnika Nedićeve i Mihailovićeve komande i, najzad, o potrebi da se o svemu ovome obaveste Nemci, kako ne bi dolazilo do sukoba četnika sa njima.

U duhu tog sporazuma, Nedić je odmah dao Draži novčanu pomoć i obavestio nemačkog zapovednika Srbije o zaključenom sporazumu, što je ovaj i odobrio.

*
*
*

Ustanak u Srbiji obuhvatio je gotovo sav srpski narod. Koliko se ustanak brzo širio, najbolje svedoči izveštaj instruk-

tora Pokrajinskog komiteta od 14 avgusta, iz Šabačkog okruga, u kome se između ostalog kaže:

»Pismo koje smo vam poslali prošli put već sutra-
dan je bilo neaktuelno, jer su se događaji tako brzo razvi-
jali da bi trebalo pisati skoro svaki dan. Od akcije u
Bogatiću, o čemu smo vam pisali, pokret je tako narastao
da skoro ne liči na svoj početak. U Bogatiću je učestvo-
valo 37 ljudi. 7 dana kasnije, tj. 13 VIII 1941 g., odred
broji 360 ljudi. I to nije tačan broj, jer svaki dan pri-
dolaze u sve većem broju. Kad bismo imali oružje, mogli
bismo da stvorimo vojsku od više hiljada ljudi. Pokret
je dobio karakter narodnog ustanka, jer nam prilazi iz
svih slojeva i staro i mlado«.⁶¹

Do kraja septembra formirana su 23 partizanska odreda
sa oko 14.000 boraca i oslobođeno je oko dve trećine teritorije
Srbije. Slobodna teritorija se tada protezala na zapadu do Drine
(gde se vezivala za oslobođeno područje u istočnoj Bosni), na
severu do Save, na istoku do Velike Morave i na jugu do
Zapadne Morave i Uvea. Na toj prostranoj oslobođenoj oblasti
neprijatelj je jedino držao izolovane jače garnizone u Kra-
gujevcu, Kraljevu, Valjevu, Sapeu, Arandelovcu i Topoli.
Pored slobodne teritorije postojala su i prostrana slobodna,
područja u istočnoj Srbiji, oko Požarevca i Zaječara, kao i
slobodna teritorija u južnoj Srbiji, na prostori Jablanice i
Toplice. Najveći deo slobodne teritorije, onaj u zapadnoj Sr-
biji i Sumadiji, činio je jedinstveno geografsko područje, sa
značajnim centrima, kao što su: Užice, Čačak, Gornji Mila-
novac, Krupanj, Bogatić, Loznica i Bajina Basta; od posebnog
značaja, kao politički i privredni centri, bili su Užice i Čačak.

Na oslobođenoj teritoriji formirani su prvi organi narodne
vlasti. Prvi mesni NO odbori stvaraju se još u avgustu, a
početkom septembra i prvi sreski NO odbori (Krupanj). Na-
ročito intenzivan, rad na stvaranju sreskih i okružnih NO
odbora bio je u septembru i oktobru. Glavni NO odbor Srbije,
kao najviši organ narodne vlasti u Srbiji, formiran je 17 no-
vembra 1941 u Užicu.⁶²

Ustanak u Srbiji snažno je odjeknuo kod svih jugoslo-
venskih naroda. On je jasno pokazao da se srpski narod neće
pokoriti okupatoru, jer želi da bude slobodan i da živi u jednoj

⁶¹) Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 4.

⁶²) Osnovni zadaci NO odbora bili su: mobilizacija boraca za
front, prikupljanje oružja i municije, snabdevanje fronta hranom, ode-
ćom i obućom, ishrana i snabdevanje stanovništva, a prvenstveno po-
rodica palih i mobilisanih boraca.

bratskoj, ravnopravnoj zajednici sa svim, ostalim narodima Jugoslavije.

Zahvaljujući neposrednom rukovođenju i uticaju druga Tita, CK KPJ i Glavnog štaba, ustanak se u Srbiji razvijao pravilno, tako da je u rešavanju osnovnih problema borbe protiv okupatora bio primer i za druge krajeve zemlje.

CRNA GORA

Zahvaljujući intenzivnom radu Komunističke partije, čiji je uticaj u narodu bio izvanredno velik, i duboko ukorenjenim slobodarskim tradicijama crnogorskog naroda, osujećena je perfidna namera Italije da proklamacijom o »oslobođenju« Crne Gore pridobije crnogorski narod za sebe. Kako su posle napada Nemačke na SSSR uočile pojačanu aktivnost partiske organizacije, okupatorske vlasti su otpočele da dovlače policiska pojačanja u Crnu Goru i da hapse komuniste, a na Cetinju su uspostavile ratni vojni sud. Dvanaestog jula 1941 preko grupe izdajnika okupator je proglasio »suveren i nezavisnu« Crnu Goru i time još više izazvao ogorčenje naroda koji je već bio pripremljen da na poziv Partije stupi u oružanu borbu.

Opšti narodni ustanak

13 jula, pred zoru, u Crnoj Gori su otpočele oružane akcije.⁶³ Tada su ustanici Katunske Nahije napali Čevo, a crmnički gerilski odredi Virpazar. Za nekoliko narednih dana uništene su ili razoružane gotovo sve karabinjersko-žandarmeriske i finansiske stanice širom Crne Gore. Italijani, koji su bili iznenađeni razmerama i intenzivnošću ustanka, mogli su se održati isključivo u većim mestima i njihovoj najbližoj okolini. Čak je i Cetinje, glavni grad Crne Gore, bilo blokirano. Odatle je okupatorsko civilno i vojno rukovodstvo — Visoki komesarijat i Štab divizije »Mesina« — neprekidno radiodepešama izveštavalo pretpostavljene komande o situaciji i zahtevalo da mu se što pre uputi pomoć. Međutim, ustanici su, svojim uspešnim dejstvom na komunikacije koje povezuju Cetinje, Podgoricu i Nikšić sa drugim mestima, postigli značajne rezultate i onemogućili italijanske trupe da priteknu u

⁶³) »Dana 13 — izvestio je Macolini — buknula je pobuna. Ne samo organi obaveštajne službe, nego ni poslanici, koji su došli dan pre Skupštine iz raznih centara, nisu imali o svemu pojma« (Arhiv V.I.I., k. 740, 12/3). Načelnik italijanske Vrhovne komande Ugo Kavalero o tome piše: »Najgore je to što nije bilo nikakvog simptoma o ustanku u zemlji« (Ugo Kavalero, »Komando supremo«, »Kapeli«, Bolonja, 1948).

pomoć napadnutim posadama i da deblokiraju svoje garnizone. Najveći je uspeh postignut 15 jula na Koščelama, gde je oko 70 ustanika u zasedi sačekalo jedan italijanski motorizovani bataljon i, posle osmočasovne borbe, potpuno ga razbilo i prinudilo na predaju. Tom prilikom je zaplenjeno celokupno naoružanje i oprema bataljona — između ostalog — oko 30 kamiona i 20 motocikla. Gubici ustanika bili su neznatni — samo nekoliko ranjenih.

Početni uspesi bili su preko svakog očekivanja pozitivni, jer to nisu bile akcije manjih odreda, kako je bilo planirano, već opšti narodni ustanak koji je znatno prevazišao izvršene organizacione i političke pripreme. To je vojno i partisko rukovodstvo ustanka stavilo u posebno tešku situaciju kada je, u toku samog ustanka, do maksimuma nabujale ustaničke snage trebalo pravilno organizovati i usmeriti.

Verovatno 17 jula delegat CK KPJ i Pokrajinski komitet dali su direktivu da se oružani ustanak svede na okvire gerilsko-diverzantske borbe. Međutim, sutradan 18 jula, posle prijema direktive CK KPJ za opšti narodni ustanak, kao i na osnovu raspoloženja naroda, odlučeno je da se preduzmu napadi i na naseljena mesta.

Tako su, skoro jednovremeno, oslobođena gotovo sva sreska mesta. 17 jula oslobođena je Andrijevića, a sutradan Grahovo. Noću 18/19 jula, posle oštre borbe, italijanski garnizon u Kolašinu bio je prinuđen na kapitulaciju, a 20 jula oslobođeni su: Zabljak, Bijelo Polje, Berane i Danilovgrad. U Zabljaku je lako savladana malobrojna posada, a u Bijelom Polju se predalo 180 italijanskih vojnika i oficira. Beranski garnizon, jačine jednog bataljona, položio je oružje posle trodnevne borbe; ustanici su imali 5 mrtvih i nekoliko ranjenih. Na kompletan italijanski bataljon, koji je bio utvrđen na Bralenovici (u neposrednoj blizini Danilovgrada), napadalo je oko 2.000 ustanika. Ostavljen bez vode, i bez pomoći susjednih garnizona, a pod snažnim pritiskom ustaničkih snaga, ovaj bataljon je 20 jula bio prinuđen na predaju. Tom prilikom su ustanici imali samo 2 mrtva i nekoliko ranjenih. Pored toga, prilikom akcije na aerodrom Slivije, kod Nikšića, likvidirano je osiguranje aerodroma, ali zaplenjeni avioni — usled nesnalazljivosti ustanika — nisu uništeni. Najzad, posle dvočasovne borbe u toku noći 21/22 jula, oslobođen je i Šavnik.⁶⁴

⁶⁴) Do napada na Nikšić i Pljevlja nije došlo zato što su ih osujetile okupatorske trupe svojom intervencijom od Podgorice.

Tako je do kraja jula oslobođena gotovo čitava Crna Gora, osim Pljevalja, Nikšića, Podgorice, Cetinja i većih mesta u Crnogorskom Primorju. Na toj oslobođenoj teritoriji počelo je uspostavljanje organa narodne vlasti — u Kolašinu 20 jula, Beranama i Andrijevići 21 jula. U borbama od 13 do 27 jula Italijani su izgubili oko 4.000 ljudi i znatnu količinu ratnog materijala i opreme, dok su ustaničke jedinice pretrpele minimalne gubitke.

Postignuti uspjesi učvrstili su moral ustanika, izazvali jak priliv novih boraca i time nametnuli potrebu za stvaranjem većih oružanih jedinica. Tako su, posle prvih ustaničkih akcija, na teritoriji Podgoričkog sreza formirani Piperski i Lješkopoljski bataljon, dok su u Zeti, Kućima i Bratonožićima obrazovane čete. Posle oslobođenja Danilovgrada, od mnogih ustaničkih četa formirano je pet bataljona: Jelenački, Vražegrmsko-pavkovički, Zagaračko-bandički, Kosovoluški i Spuški.⁶⁵ Posle oslobođenja Bijelog Polja takođe je formirano pet bataljona: Sahovički, Pavinopoljski, Zatonski, Mojkovački i Ravnorječki,⁶⁶ a na teritoriji Nikšićkog okruga: Grahovski, Goliski, Zupopivski, Planinopivski, Drobnjački, Jezerski, Zarsanski, Uskočki, Župski i Pješivački bataljon, dok su neki bili još u formiranju. Posle oslobođenja Kolašina, Andrijevice i Berana tamošnje snage su reorganizovane u čete i bataljone i formirana je Kolašinska brigada (četiri bataljona),⁶⁷ tako da se na području Crne Gore nalazilo do 30 ustaničkih bataljona.

Posle velikih uspeha, gotovo sve ustaničke snage obrazovale su frontove i stupile u odbranbene borbe s italijanskim snagama koje su već oko 20 jula otpočele svoju intervenciju.⁶⁸

⁶⁵) Oni su stavljeni pod komandu novoformiranog Operativnog štaba i u toku noći 20/21 jula prebačeni na položaje severno i severozapadno od Podgorice, gde su se pridružili snagama koje su na Veljem Brdu i na drugim položajima uspešno zadržavale neprijatelja na pravcu za DaniJovgrad i Rijeku Crnojevića.

⁶⁶) Dva bataljona su odmah poslata u pomoć ustanicima Pljevaljskog sreza, zajedno sa delom snaga s teritorije Kolašinskog okruga, dok su tri bataljona upućena na istočnu granicu Pljevaljskog sreza, prema Sjenici, radi borbe protiv ustaških jedinica i naoružanih muslimana.

⁶⁷) Te snage su odmah upućene na položaje kod Rožaja, Bijelog Polja, Plava i Gusinja, prema Podgorici i na Čakor, a deo snaga i prema Pljevljima. Od 21—30 jula, na liniji Rožaj — Čakor — Plav — Gusinje, vođene su oštre borbe s italijanskim trupama i albanskim kvislinzima.

⁶⁸) Ovakva taktika bila je pogrešna. Ona je neprijatelju pružala mogućnost da se lakše obračuna s ustanicima. Međutim, ustanici su prvenstveno imali pred očima neposrednu odbranu svojih sela i domova, te im je ova taktika izgledala celishodna.

Mere okupatora za gušenje ustanka Mada je, po svojoj žestini, masovnosti i razmerama, Trinaestojulski ustanak iznenadio Italijane, oni su ipak vrlo brzo reagovali dovlačenjem svojih trupa iz Albanije i susednih oblasti. Već sutradan, 14 jula, sve okupatorske jedinice nalazile su se u strogoj pripravnosti. Protiv ustanika u Boki Italijani su intervenisali svom žestinom — artiljerijom, mornaricom i vazduhoplovstvom.

Pošto je od italijanske Vrhovne komande dobio naređenje da energično suzbije ustanak u Crnoj Gori, komandant 9 armije »Superalba« je 15 jula naredio da se preduzmu sve mere da se »gerilski rat ne ugnezdi i proširi«, da se »unište žarišta ustanka«, »povrati red i mir« i »uspostavi veza sa Cetinjem«. U tom cilju, on je komandantu 14 armiskog korpusa, stavio na raspoloženje najpre četiri divizije (»Pulje«, »Mesina«, »Pusterija«, »Taro«), a kasnije još dve (»Venecija« i »Kačatori dele Alpi«), pored drugih samostalnih jedinica (crnih košulja, bersaljerskih, policiskih, alpiskih, tenkovskih, konjičkih i albansko-kvislinških). Osim toga, delovi divizije »Marke« uzeli su učešće u borbi protiv ustanika na crnogorsko-hercegovačkom graničnom području. Musolinijevim naređenjem od 24 jula ukinut je Visoki civilni komesarijat i sva vojna i civilna vlast predata je generalu Pirciju Biroliju.

Divizija »Kačatori dele Alpi« upućena je dolinom Zete, pravcem Podgorica — Danilovgrad; divizija »Venecija« — pravcem Podgorica — Mateševo; divizija »Pusterija« — pravcem Podgorica — Cetinje; divizija »Pulje« — pravcima Peć — Andrijević? Rožaj — Berane; dok je divizija »Taro« prebačena morem u Bar, Kotor i Hercegnovi, a zatim upućena pravcima: Bar — Cetinje, Bar — Budva — Risan — Grahovo — Vilusi i Kotor — Cetinje. Divizija »Mesina« je iz svojih garnizona sadejstvovala napadu ostalih snaga.

Divizije »Kačatori dele Alpi« i »Venecija« otpočele su već 18 jula nadiranje iz Podgorice prema Danilovgradu i Kolašinu. Do 21 jula ustaničke snage su odbijale sve njihove napade na položaje severno od Podgorice, tako da su tek 22 jula delovi ovih divizija uspeli da se probiju u Pipere i Donje Kuče. Snažan pritisak jakih neprijateljskih snaga, represalije i propagandna pete kolone⁶⁹ negativno su se odrazili na usta-

⁶⁹) Tada se prvi put u toku ustanka manifestuje razoran rad petokolonaša — pretstavnika građanskih partija i nekih oficira bivše vojske, koje je opšti narodni ustanak povukao u borbu u situaciji kada nisu mogli ostati postrani. Iako su neki od njih u toku ustanka bili dobili i komandne položaje, u prvim kritičnim situacijama oni su počeli da sa-

nike, koji su, brojno slabiji i neobučeni, napustili položaje, otvorivši komunikacije za Danilovgrad i Lijevu Rijeku. U borbama na Veljem Brdu divizija »Kačatori dele Alpi« imala je blizu 200 mrtvih i ranjenih. Ona je, posle manjih borbi kod Oštroga i Nikšića, 5 avgusta stigla na Krново i, posle borbi sa delovima Jezerskog i Drobnjačkog bataljona, 6 avgusta ušla u Šavnik, a tek 16 avgusta, bez borbe, i u Zabljak. U rejonu Jezera došla je u vezu sa divizijom »Pusterija«, dok je jedna njena kolona iz Nikšića prodrla u Viluse, gde se povezala sa delovima divizije »Taro«.

Divizija »Venecija« ušla je u Kolašin 6 avgusta, pošto je prethodno, u borbi kod Lijeve Rijeke, odbacila ustaničke delove iz Kolašinskog sreza, a posle dva dana zauzela je Andrijevicu i uspostavila vezu sa jedinicama divizije »Pulje«.

U toku 17 jula divizija »Pusterija« prodrla je iz Podgorice do sela Drušića, gde je odbila napad ceklinskih ustanika. Sutradan je nastavila nadiranje preko Rijeke Crnojevića i 19 jula bez otpora ušla u Cetinje. Kako je početkom avgusta prebačena u rejon Kolašina, ona je 7 avgusta ušla u Mojkovac, dva dana kasnije u Bijelo Polje, a 12 avgusta u Pljevlja.

Divizija »Taro« stigla je u Boku 17 jula i već sutradan počela operacije. Jedna njena kolona, jačine bataljona, pokušala je da se probije iz Budve za Cetinje, ali ju je oko 60 ustanika iz Crmnice, Ljubotinja i Paštrovića iz zasjede napalo kod sela Brajići. Podržana eskadrilom aviona i dejstvom brodske artiljerije iz budvanske luke, kolona je pružala žilav otpor nekoliko časova, ali je najzad prisiljena na povlačenje, pri čemu je bila izložena udaru zasede ustaničkih delova kod Stojanovića i odbačena prema Budvi. Italijani su imali 220 mrtvih, ranjenih i zarobljenih. Uništeno je 12 kamiona i 1 tenk, a zaplenjeno 14 mitraljeza i 2 bacača. I druga njena kolona, takođe jačine bataljona, koja je pokušala da se iz Bara probije za Crmnicu, sačekana je 22 jula na Sozini i — posle višečasovne borbe sa jednom četom od 53 borca — bila prinuđena da se povuče prema Spiču, izgubivši oko 150 mrtvih i ranjenih, dok su ustanici imali 24 izbačena iz stroja. Međutim, posle nekoliko dana prestao je otpor na otseku Bar — Cetinje, ustaničke jedinice su se raspale, a delovi divizije »Taro« su bez borbe ušli u Cetinje i uspostavili vezu sa divizijama »Mesina« i »Pusterija«.

botiraju, da šire alarmantne vesti itd. Tako je, naprimer, izdajnik Milan Pavićević, aktivni podoficir bivše jugoslovenske vojske, uzeo udarne igle sa 12 artiljeriskih oruđa, zaplenjenih na Bralenovici, i pobegao Italijanima.

U drugoj polovini jula divizija »Pulje« otpočela je nadiranje prema Andrijevići i Beranama. Kod sela Velika, 29 jula, odbijeni su njeni delovi koji su nadirali preko Čakora. Ali, nekoliko dana kasnije, pod jakim pritiskom italijanskih trupa i albanskih kvislinških jedinica koje su im sadejstvovale, kao i usled razornog rada pročetničkih elemenata, izdato je naređenje da ustanici prekinu sa frontalnom borbom i da se povuku prema Komovima i Bjelasici. Tako su delovi ove divizije, nadirući preko Smiljevice, tek 10 avgusta ušli u Berane, gde su se povezali sa divizijom »Venecija«.

Italijani su, da bi što brže slomili ustanak, preduzimali i druge mere — teroristička bombardovanja, represalije, lukavu taktiku pretnji i praštanja, paljevine sela, ubijanje i masovno odvođenje naroda u internaciju. Oni su se istovremeno povezivali s raznim buržoaskim predstavnicima koje je zahvatio talas ustanka, i sporazumevali se s njima o saradnji — pod parolom borbe protiv komunista. Pošto se nisu mogli pomiriti s ustankom, ovi elementi se primaju izdajničke uloge saradnika okupatora i razbijaju ustaničkih redova. Takva italijansko-četnička politika, koja je bila praćena odgovarajućom propagandom i sprovedena u teškim časovima za ustanike, izazvala je kolebanje i osipanje ustaničkih masa. Tada se pod okriljem okupatora javljaju začeci četničkih oružanih jedinica. Na taj način, kombinujući napade svojih trupa s ovim političkim merama, Italijani su uspeli da ponovo uspostave svoju vlast u Crnoj Gori.

Vojno-političko rukovodstvo ustanka nije se moglo uvek dovoljno snaći u teškim i složenim uslovima u kojima je trebalo voditi ustanak, tako da su se javljale razne slabosti. Stoga su posledice italijanske intervencije bile još teže. Nastupila je jaka oseka ustanka. Jedan deo ustaničkih masa, koji je imao iluzije da će se rat brzo svršiti, razočarao se, izgubio perspektivu i povukao se. Samo politički zreliji ustanici, na čelu s komunistima, bili su i dalje spremni na borbu u još težim uslovima.

Trinaestojulski ustanak, pod isključivim rukovodstvom KPJ, bio je prvi masovni oružani ustanak protiv okupatora u Jugoslaviji. On je, nakon blagovremenih političkih i vojnih priprema koje je izvela KPJ, izbio prvenstveno kao rezultat visoke patriotske i revolucionarne svesti većine crnogorskog naroda.⁷⁰

⁷⁰) »... Crnogorski narod ima na što da se ponosi. On je dao velike žrtve u ovoj borbi i može se ponositi time što je prvi digao pušku protiv okupatora... « (Odgovori Josipa Broza Tita na pitanja direktora radio Titograda, Borba, 13 jul 1956, str. 3).

Oživljavanje borbe Tako je, krajem jula i početkom avgusta 1941, ustanak preživljavao tešku krizu. Da bi se mogla nastaviti oružana borba, trebalo je pristupiti reorganizaciji teritorijalno-plemenskih ustaničkih jedinica. 8 avgusta na Kameniku, ispod Lebršnika, održano je Pokrajinsko partisko savetovanje. Formirani su: štab NO gerilskih odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak i štabovi Zetskog, Durmitorskog, Lovčenskog i Komskog odreda. Tom prilikom je izvršena kritička analiza Julskog ustanka i doneta rezolucija, koju je kasnije odbacio CK KPJ zbog krupnih političkih i vojnih grešaka: odvajanje partizanske borbe od narodnog ustanka i nazivanje narodnooslobodilačke borbe antifašističkom revolucijom, stvaranje ustaničke vojske i držanje frontova, raspuštanje naoružanih ustanika kućama, umesto obrazovanja manjih partizanskih odreda i vođenja neprekidnog partizanskog rata. Na partiskim konferencijama u toku avgusta dat je samokritički osvrt na počinjene greške u Julskom ustanku, izvučene su pouke iz tih iskustava i izabrana su nova rukovodstva. Preduzet je niz vojnih i organizacionih mera u cilju jačanja partiskih organizacija i partizanskih odreda; pojačan je agitaciono-politički rad u narodu s ciljem da se stvore povoljni uslovi za nov razmah oružane borbe protiv okupatora. Organizacije KP očišćene su od kolebljivaca i oportunističkih, a u odredima je položena zakletva narodu.

Od avgusta do oktobra traje reorganizacija odreda. U Lovčenskom odredu su formirani bataljoni »13 jul« i »Carev Laz«; u Zetskom odredu — »Jole Piletić« i »Marko Miljanov« (na području Podgoričkog sreza), zatim Jelenački, Petrušinski i Vražegrmsko-pavkovički bataljon (u Danilovgradskom srezu), dok je u Zeti formirana komanda partizanskih odreda za Podgoricu, Zetu, Lješepolje i Lješansku Nahiju; u Durmitorskom odredu — Grahovski, Banjsko-vučedolski, Goliski, Kočansko-miločanski, Trebješki i Zupopivski bataljon; u Romskom odredu — Andrijevički, Beranski, Poljski, Lipovski, Kolašinsko-rečinski, Donjomorački i Gornjomorački bataljon. Na području Bjelopoljskog sreza formirana je Bjelopoljska četa, a u Pljevaljskom srezu — Pljevaljska četa.

Zbog pogrešne orijentacije na »drugi ustanak« i »antifašističku revoluciju«, borbena aktivnost partizanskih odreda u periodu njihove reorganizacije svodila se na diverzantske akcije i retke napade na neprijateljske patrole i komunikacije. Usto, relativno zatišje je vladalo i zbog toga što se još uvek ustručavalo od izvođenja većih akcija, da bi se na taj način »sačuvali« naselja i stanovništvo od neprijateljskih represalija. U cilju ubrzanja rada na učvršćenju odreda, Štab NO partizan-

skih odreda za Crnu Goru, izdao je uputstva: za izradu mobilizacijskih spiskova, za rad političkih komesara i za reorganizaciju partizanske vojske. Prema ovom poslednjem uputstvu trebalo je formirati devet brigada.⁷¹ Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku, u svojoj direktivi od oktobra 1941, istakao je da treba pojačati oružane akcije, jer su »akcije protiv okupatora i pete kolone, kao i rad na organizovanju vojske — najvažniji rad«. Sve te partisko-političke i organizacijske mere pozitivno su uticale na situaciju: kriza je bila prebrođena; ostvareni su povoljni uslovi za nov polet oružane borbe u Crnoj Gori.

BOSNA I HERCEGOVINA

Ustanak u Bosni i Hercegovini otpočeo je u uslovima masovnog ustaškog pokolja i terora nad srpskim narodom, što je još više pojačalo ionako oštre i složene nacionalne i verske suprotnosti.⁷² I, upravo na tim suprotnostima su okupatori i domaća buržoazija — srpska, hrvatska i muslimanska — nastojali da pocepaju ustaničke redove i tako onemoguće ustanak. Zato se KPJ u Bosni i Hercegovini, da bi pokrenula narodne mase u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, morala stalno, beskompromisno i svim snagama boriti za bratstvo i jedinstvo naroda ovih pokrajina. Ukoliko je politika jedinstva narodnih masa više pobeđivala, utoliko je ustanak dobijao sve veći zamah i davao sve bolje rezultate.

Imajući u vidu osobenosti pojedinih delova Bosne i Hercegovine, Pokrajinski komitet i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu formirali su oblasne štabove za Bos. Krajinu, za Sarajevsku i Tuzlansku oblast u istočnoj Bosni i za Hercegovinu. Štabovi i partiske organizacije uspeli su, uprkos teškoćama, da ostvare svoju rukovodeću ulogu i da ustanku dadu pravilan tok već prvih meseci oružane borbe.

Bosanska Krajina Sredinom jula, Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu izdao je direktivu gerilskim odredima da počnu manje oružane akcije, diverzije i sabotaze, koje bi postepeno dovele do opšteg oružanog ustanka

⁷¹) Do sprovođenja u život ove direktive nije došlo, jer su u međuvremenu stigle odluke Savetovanja predstavnika partizanskih odreda cele zemlje u Štolicama, po kojima je tada trebalo stvarati samo partizanske odrede, a ne i brigade.

⁷²) Ustaše su samo u Prijedoru i okolini ubile oko 4.700 ljudi, na području Sanskog Mosta 7.000 i u Ključu 1.700. Slične pokolje vršili su i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine.

naroda Bos. Krajine. Osetivši da se vrše pripreme za ustanak, ustaške vlasti su još više pooštrile teror nad srpskim narodom, koji je, na poziv partiskih organizacija, a i spontano, počeo da napušta sela i da traži zaštitu kod gerilskih odreda. Zbog toga što su se uz gerilske odrede našle velike mase naroda, već početne akcije dobile su karakter masovnog narodnog ustanka, koji je gotovo jednovremeno izbio u celoj Bos. Krajini.

Ustanak je prvo otpočeo na području Drvara. Prema odluci Štaba gerilskih odreda za Bos. Grahovo i okolinu, 27 jula 1941, u zoru, tri gerilska odreda iz okoline Drvara, sa kojima su se kretale stotine seljaka naoružanih vilama, sekirama, kosama i sličnim oruđima, izvršili su napad na ustaško-domobranske snage u Drvaru i istoga dana oslobodili Drvar.⁷³ Toga dana su drugi gerilski odredi, na sličan način, oslobodili Bos. Grahovo i Oštrelj. Na vest o ustanku u okolini Drvara, odmah su intervenisale najbliže ustaške jedinice, naročito na pravicima Bos. Petrovac — Drvar i Mliništa — žel. st. Lisina, ali su ih ustaničke snage uspešno odbile, nanele im teške gubitke i zaplenile znatno naoružanje. 30 jula bio je oslobođen i Glamoč, ali su ga ustaničke snage, zbog jake intervencije neprijatelja, morale napustiti. Oslobođenje Drvara, Bos. Grahova i Oštrelja silno je odjeknulo i uticalo na razmah ustanka u celoj Bos. Krajini.

Ustanak u Podgrmeču počeo je 29 jula, kada su ustanici napadali manje delove ustaša i žandarma kod Bos. Krupe. Sutradan, na ustanak su se digla sva sela Podgrmeča. Ustanici su ubrzo likvidirali žandarmerijske stanice, porušili tt linije na nekoliko mesta i prekinuli železničku prugu Bos. Novi — Krupa — Bihać, kao i drumove Bos. Krupa — Bos. Petrovac i Ključ — Bos. Petrovac. Neprijateljski saobraćaj na tim relacijama bio je paralisiran, a garnizon u Bos. Petrovcu odvojen od svoje pozadine prostranom slobodnom teritorijom.

Na Kozari je došlo 30 jula do opšteg ustanka, iako pripreme još nisu bile završene. Ustanici su oslobodili Bos. Kostajnicu i Dobrljin, porušili instalacije u rudniku Lješljani, zauzeli železničke stanice Svodnu i Dragotinju, prekinuli prugu Bos. Kostajnica — Bos. Novi — Prijedor — Banja Luka i izbili pred Bos. Dubicu. Već prvih dana ustanka, celo područje Kozare bilo je očišćeno od neprijatelja.

U Janju i Pljevi ustanak je počeo 30 jula. Za nekoliko dana ustanici su uspeli da očiste svoja sela od žandarma i ustaša i da za izvesno vreme onemoguće saobraćaj na pruzi

⁷³) Ustanici su u Drvaru odmah počeli da proizvode ručne bombe i nagazne mine, opravljaju oružje, itd.

D. Vakuf — Jajce — Mliništa. Neprijatelj je iz Sarajeva i Travnika uputio nove snage u Jajce (dva bataljona 9 domobranskog puka), koje, iako su od Jajca prodrle ka Mliništima, nisu uspele da razbiju ustanike.

Tako su se već prvih dana ustanka formirala veća oslobođena područja oko Drvara, Podgrmeča, Kozare, Janja i Pljeve, koja će postepeno postati glavna žarišta ustanka u Bos. Krajini. Gotovo svuda oko oslobođenih područja ustanici su obrazovali »frontove« i držali položaje, sprečavajući prodore neprijatelja na svoju teritoriju.

Brzi razvoj ustanka i njegov masovni karakter prisilili su ustaške vlasti da krajem jula iz Hrvatske upute u Bos. Krajinu 8—10 bataljona, u cilju ugušenja ustanka. Ali kako je ustankom bila zahvaćena skoro cela teritorija Bos. Krajine, ustaše su bile primorane da te snage angažuju na više strana. Zato su ustanici uspešno odbijali napade neprijatelja na oslobođenu teritoriju, i blokirali izolovane neprijateljske garnizone Bos. Petrovac i Kulen Vakuf.

U takvim uslovima stvarana je početna vojna organizacija ustanka. U svim ustaničkim centrima Bos. Krajine bilo je formirano na desetine gerilskih odreda i četa, različitog brojnog stanja i unutrašnje organizacije. Ove ustaničke jedinice nisu bile stalno na okupu, niti su imale isti sastav ljudstva. Posle nekoliko dana provedenih u borbi, deo boraca napuštao je jedinice i odlazio kući da se odmori i da obavi poljoprivredne radove: ratovalo se »na smenu«. Ustaničke jedinice u nekim krajevima (Podgrmeč, oko Jajca i Glamoča) u prvo vreme nisu imale zajedničke komande, a negde su postojali tzv. sreski štabovi. Sve do dolaska Štaba NOP odreda za Bos. Krajinu iz Banje Luke na oslobođenu teritoriju, njegovu ulogu delimično je vršio Stab brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like, koji se nalazio u Drvaru.⁷⁴ Pod komandom ovog štaba bili su svi gerilski odredi iz srezova Bos. Grahovo, Glamoč, Livno, Bos. Petrovac i Drvar, kao i ustaničke snage iz jugoistočne Like i Kninske Krajine. Stab brigade je od množstva manjih odreda stvarao čete i bataljone, tako da je brigada imala 8 bataljona, raspoređenih oko Bos. Petrovca, Kulen Vakufa, Bos. Grahova, Glamoča i u Lici. Ona je u to vreme imala oko 4.000 pušaka i 200 automatskih oruđa. Ustaničke snage oko Jajca organizovale su se u čete, pod komandom Štaba narodne vojske Janja i Pljeve. U Podgrmeču su gerilski odredi objedinjeni pod komandom Štaba gerilskih odreda

⁷⁴) Formiran po uputstvu Marka Oreškovića, člana CK KPJ.

Krupa i Sana. Na Kozari je (15 avgusta) formiran štab Kozarskog partizanskog odreda.

Povezivanje ustaničkih snaga u pojedinim delovima Bos. Krajine i formiranje štabova doprineli su da se borba protiv neprijatelja vodi sa više uspeha. Takođe su preduzete i prve mere da se organizuje život na oslobođenoj teritoriji. Rukovodstvo ustanka oko Drvara formiralo je Vojno revolucionarno veće, na čiji su predlog obrazovani odbori za komunalnu politiku i industriju i komesarijati za ishranu i javnu sigurnost. Po selima su stvarana seoska veća, a 1 septembra je obrazovan i narodni sud. I u drugim krajevima Bos. Krajine počelo je stvaranje odbora po selima, koji su se brinuli za ishranu jedinica i rešavali sva ostala pitanja koja je nametnula borba. Ove mere doprinele su učvršćivanju ustaničkih redova i pozivanju pozadine sa frontom.

Kako je u to vreme oružani ustanak u Bos. Krajini, uprkos dotada preduzetim merama, bivao sve intenzivniji, ustaške vlasti su rešile da izvrše ofanzivu na ovu oblast. One su u tom cilju angažovale 22 ustaško-domobranska bataljona, artiljeriju, avijaciju i tenkove, kao i brojne mesne ustaške jedinice (tzv. ustašku miliciju). U prvoj etapi ove ofanzive, od 14—18 avgusta, trebalo je sa prostorijske Bos. Novi, Bos. Kostajnica, Bos. Dubica, Prijedor sa četiri bataljona ovladati Kozarom, a sa prostorijske Bos. Kupra, Bihać, Bos. Petrovac, Ključ deblokirati Bos. Petrovac, sa šest bataljona zauzeti Grmeč i na taj način ugušiti ustanak severno od linije Bihać — Bos. Petrovac — Ključ. U drugoj etapi, od 19—25 avgusta, trebalo je sa šest bataljona izvršiti prodor od Bos. Petrovca prema Drvaru, a sa ostalim snagama, u izvornom delu Une i sa linije Knin — Glamoč — Mliništa — Ključ, sprečiti prodor ustanika u susedne oblasti i ugušiti ustanak u ostalom delu Bos. Krajine, posebno u Drvaru i okolini.

U prvoj etapi neprijatelj je uspio da odbaci ustaničke jedinice sa komunikacija i da ih nabaci na Kozaru. U isto vreme, neprijateljske snage iz Bihaća, Bos. Krupe i Ključa, nastupajući uglavnom duž komunikacija, uspele su da u borbama kod Ripča, Krnjeuše i Bos. Petrovca potisnu ustanike na padine Grmeča, Osječenice i Klekovače i da deblokiraju Bos. Petrovac. Već posle 22 avgusta, na »očišćenom« področju ponovo su oživele borbe: ustaničke snage napadaju na Volinje, Bos. Kostajnicu, Svodnu i na električnu centralu kod Bos. Krupe, vrše diverzije na pruži Bos. Novi — Prijedor, itd.

U drugoj etapi, koja je počela sa zakašnjenjem od četiri dana (23 avgusta), najžešće borbe vođene su na pravcu Bos. Petrovac — Oštrelj — Drvar. Taj pravac je branio bataljon

»Sloboda« iz sastava Drvarske brigade, koji je imao oko 800 boraca i preko 400 pušaka i 20 automatskih oruđa. Neprijatelj je napadao na frontu od 12 km sa 6 ustaško-domobranskih bataljona, ojačanih artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Pošto su svi njegovi napadi u vremenu od 20—26 avgusta, u kojima je imao preko 200 mrtvih, bili odbijeni, on je 26 avgusta obustavio dalja dejstva u pravcu Drvara.

Ni ostale neprijateljske snage, koje su svojim dejstvom sa linije Knin — Glamoč — Mliništa — Ključ imale da olakšaju prodor prema Drvaru, nisu postigle značajniji uspeh.

Za to vreme, jedinice Narodne vojske Janja i Pljeve⁷⁵ prešle su u napad na neprijatelja. One su 27 avgusta napale 28 domobranski bataljon u Sipovu, potpuno ga razbile i odbacile prema Jajcu i Mrkonjiću; tom prilikom su zarobile 100 domobrana i, između ostalog, zaplenile 1 haubicu, 6 mitraljeza, 12 puškomitraljeza i oko 130 pušaka. Sutradan su produžile napad, oslobodile Jezero i ugrozile Jajce. Potstaknuti oslobođenjem Sipova, ustanici oko Mrkonjića, koji su dotada bili uglavnom pasivni, stupaju u akciju i oslobađaju ovo mesto, u koje će tih dana stići Stab NOP odreda za Bos. Krajinu.

Zbog ovakvog razvoja događaja oko Jajca, neprijatelj je bio prisiljen da izvuče dva bataljona ustaša s područja Bihaća i Bos. Petrovca i da ih uputi prema Jajcu, dok je iz Banje Luke upućen jedan nemački bataljon. Glavni štab domobranstva je odlučio da sa ovim pojačanjima i sa dva bataljona 9 domobranskog puka razbije ustanike oko Jajca i Mrkonjića i uguši ustanak u Janju i Pljevi i da zatim, u sadejstvu sa snagama iz Glamoča, preko Mliništa prodre ka Drvaru. 2 septembra ustaški bataljoni su najpre razbili ustanike i zauzeli Mrkonjić Grad (a Nemci i domobrani — Sipovo), a zatim su, prebacivši se na pravac Jajce — Mliništa, prodrli do Mliništa i spojili se sa svojim snagama iz Glamoča.

Stab Drvarske brigade je 6 septembra na sektoru Mliništa formirao Operativni štab partizanskih odreda, stavio pod njegovu komandu sve jedinice iz rejona Glamoča, Jajca i Mrkonjića i dao mu zadatak da spreči prodor od Mliništa ka Drvaru. Prema Mliništima su upućeni i manji delovi bataljona »Sloboda« iz rejona Bos. Petrovca. Operativnom štabu je uspelo da sa tim snagama spreči prodor neprijatelja, pri čemu su znatnu ulogu odigrali i ustanici sa područja Janja i Pljeve, koji su kod s. Kozila potpuno razbili jedan domobranski bataljon i zaplenili dva brdska topa, a nešto kasnije ponovo zauzeli Sipovo. Dok su se vodile borbe na pravcu Jajce — Mliništa,

⁷⁵) Takav naziv uzele su ustaničke jedinice u ovom kraju.

delovi bataljona »Sloboda« razbili su domobransku posadu u Vrtoču, a 6 septembra oslobodili Kulen Vakuf.

Oslobođena teritorija oko Drvara bila je odbranjena. Neprijateljske jedinice su izvršile u ofanzivi svirepe represije: popaljeno je na stotine sela i za prvih 20 dana ustanka pobijeno 10.000 ljudi. Kako je u ovo vreme došlo do rasplamsavanja ustanka i u istočnoj Bosni, neprijatelj je bio prisiljen da u tu oblast prebaci deo svojih snaga iz Bos. Krajine, gde je imao ukupno preko 30 bataljona. Tada su nastali još povoljniji uslovi za borbe u Bos. Krajini. Gotovo sve komunikacije ponovo su kontrolisane od partizanskih snaga, a neprijateljski garnizoni ugroženi. Ustaške vlasti su bile nemoćne da sopstvenim oružanim snagama uguše ustanak.

Prvih dana oružanog ustanka, italijanske okupacione snage (dislocirane na području NDH) nastojale su da preko predstavnika velikosrpske buržoazije, smišljenom pročetničkom propagandom, razbiju jedinstvo ustaničkih redova. Zato se one u toku jula i avgusta — iz taktičkih razloga — nisu upuštale u borbu sa ustanicima, već su to prepuštale ustaškomobranskim jedinicama. A kad su ove počele da trpe poraze i da se ustanak sve više širi, Italijani su bili prisiljeni da i svojim trupama intervenišu na celom području do demarkacione linije, gde su u 2 i 3 zoni, na temelju sporazuma s vladom NDH (od 26 avgusta u Zagrebu), preuzeli vojnu, a u 2 zoni i civilnu vlast. Sve su domobranske jedinice, u pogledu upotrebe, potpale pod komandu 2 italijanske armije, dok su se ustaške jedinice imale povući sa tog područja.

Okupatorsku intervenciju pratila je vrlo smišljena politička delatnost. Italijani su nastojali da se prikažu kao zaštitnici srpskog naroda. Svoje držanje objašnjavali su namerom da spreče ustaške zločine i da stanovništvu obezbede miran život i rad, ističući da se oni bore samo protiv komunista. Kao oslonac u toj lukavoj i za ustanak opasnoj politici, italijanskim okupatorima je poslužila velikosrpska buržoazija. Bojeći se za svoje klasne interese, koje je smatrala ugroženim ve⁷⁵: samim tim što je srpski narod pošao u oružanu borbu pod rukovodstvom Komunističke partije, velikosrpska buržoazija, sticajem okolnosti zahvaćena ustankom, svesrdno je prihvatila italijansku intervenciju. Pod zaštitom i uz pomoć italijanskih trupa, ona sada otvoreno radi na razbijanju ustanka.

Ovakva italijansko-četnička politika još je u avgustu (pre posedanja cele 2 i 3 zone) dovela do gušenja ustanka u Kninskoj Krajini.⁷⁶ Pod uticajem događaja u Kninu, na području

⁷⁵) O tome vidi odeljak: Početak ustanka u Hrvatskoj.

južnog dela Bos. Krajine dolazi do kolebanja u ustaničkim redovima, koje se naročito izrazilo početkom septembra, u vreme kada su Italijani posedali 2 zonu.

Partiska rukovodstva uviđala su koliko je opasna italijansko-četnička propaganda za dalje širenje ustanka. Da bi pred ustanicima i narodom razotkrila namere neprijatelja, ona su izdala više proglosa. 31 avgusta je održano i savetovanje delegata ustaničkih jedinica iz jednog dela Bos. Krajine i Like, kome je prisustvovao član CK KPJ Marko Orešković. Na tom savetovanju je razobličena italijansko-četnička politika i ponovo ukazano na karakter i perspektive narodnog ustanka. Međutim, partiske organizacije nisu mogle za kratko vreme suzbiti i razobličiti italijansko-četničku propagandu. U ustaničkim redovima oko Bos. Grahova i Glamoča, početkom septembra, došlo je do podvajanja oko pitanja: za ili protiv borbe sa italijanskim okupatorom. Po prethodnom sporazumu između komandanta italijanske divizije »Sasari« i komandanta ustaničkog bataljona Kninske Krajine, Italijani su 9 septembra bez otpora ušli u Bos. Grahovo. Gotovo sve tamošnje ustaničke jedinice su se raspale, a zauzimanjem Bos. Grahova i uspostavljanjem garnizona u Livnu, gde su se već nalazili delovi divizije »Bergamo«, bilo je završeno posjedanje 2 zone na području Bos. Krajine. Posle toga Italijani su odlučili da prodru u Drvar, jer su smatrali da će na taj način zadati ustanku najjači udarac. Sem toga, u Drvar ih je privlačila fabrika celuloze i velika pilana. Prvi njihovi pokušaji, između 16 i 18 septembra, da prodru ka Drvaru bili su odbijeni, i tom prilikom su imali preko 100 mrtvih i ranjenih vojnika. Pošto je realno ocenio situaciju i pretpostavio da će Italijani uspeti da prodru u Drvar, Štab Drvarske brigade je nastojao da se napusti taktika držanja ustaljenih »frontova« i da jedinice pređu na partizanski način ratovanja.

Za novi napad prema Drvaru, Štab 6 italijanskog korpusa je angažovao jake snage. Divizija »Sasari« napadala je prema Drvaru: glavnom kolonom pravcem Resanovci — Drvar a pomoćnom — pravcem s. Trubar — Drvar, dok je divizija »Bergamo« imala zadatak da od Livna, preko Glamoča, dejstvuje dolinom Unca i da na taj način olakša prodor divizije »Sasari« u Drvar. Znajući za italijanske namere, Glavni štab domobranstva je odlučio da sa 5 bataljona iz Bos. Krupe i Bihaća i snagama garnizona u Bos. Petrovcu izvrši prodor dolinom Une do Kulen Vakufa, ovlada komunikacijama koje sa severa vode u Bos. Petrovac i očisti tu teritoriju od ustaničkih jedinica.

Divizija »Sasari« prešla je u napad 22 septembra i tek 25-og prodrila u Drvar, u kome su ustanici u poslednjem tre-

nutku zapalili fabriku celuloze, pilanu i veliko slagalište drveta. U isto vreme se divizija »Bergamo« prebacila iz Livna u Glamoč, ali zbog pada Drvara nije nastavila nastupanje određenim joj pravcem. Dolaskom Italijana četnički elementi su uspešno razvili svoju aktivnost, te su ustaničke jedinice oko Glamoča počele da se raspadaju.

Ustaško-domobranske snage iz Bihaća i Bos. Petrovca otpočele su napad 25 septembra. One su, i pored jakog otpora 1 i 2 bataljona Drvarske brigade, uspele da prodru komunikacijom Bihać — Bos. Petrovac i da 28 septembra zauzmu Oštrelj, gde su se spojile sa delovima divizije »Sasari«, koja je napadala od Drvara. Ovim je slobodna teritorija oko Drvara bila izgubljena.

Početkom oktobra Italijani su poseli i 3 zonu u NDH. Divizije »Lombardija«, »Sasari« i »Bergamo« su do 18 oktobra posele Bihać, Bos. Krupu, Bos. Petrovac, Ključ, Sanski Most, Mrkonjić Grad, Kupres, Bugojno, D. Vakuf, ne nailazeći gotovo ni na kakav otpor. Njihova pojava izazvala je krizu ustanka u celoj Bos. Krajini, izuzev Kozare, koja se nalazila van italijanskog okupacionog područja. Uz pomoć i pod zaštitom Italijana, velikosrpska reakcija, raspirujući verski i nacionalni antagonizam, pozivala je srpski narod na osvetničku borbu protiv muslimana i Hrvata, koje je izjednačavala sa ustašama, i pristupila je formiranju četničkih jedinica.

Istočna Bosna U istočnoj Bosni, ubrzo posle pojave partizanskih jedinica, počinju se stvarati i neke četničke jedinice, koje u prvo vreme nisu vodile borbu protiv partizana, nego su čak sarađivale s njima. Ali, pod uticajem oficira Draže Mihailovića, koji su prebacivani iz Srbije, one vrlo brzo postaju veoma opasne jer zajedno s okupatorom rade na razbijanju ustanka.

Prve borbe u istočnoj Bosni — uglavnom sitnije akcije — počele su oko Sarajeva: na Romaniji (noću između 31 jula i 1 avgusta), na Trebeviću (4 avgusta) i kod Semizovca (28 jula). Dok je neprijatelj ubrzo razbio Trebevičku partizansku četvu i dok se Semizovačka četa pasivizirala posle prvih neuspeha, dotle je Romaniska četa već 18 avgusta prerasla u bataljon od 5 četa (250 boraca).

U Birču ustanak je odmah upočetku imao masovan karakter. U ovom kraju borbe su počele 5 avgusta kada je 50 boraca likvidiralo žandarmerijsku stanicu u Sekovićima, a narednih dana partizanske jedinice su razoružale još nekoliko žandarmerijskih stanica, ovladale delom komunikacije Vlasenica — Zvornik i, 9 avgusta, izbile pred Vlasenicu. Za to

vreme četnici su zauzeli Han Pijesak.⁷⁷ Tako se neprijateljski garnizon u Vlasenici našao u okruženju. Partizanske snage su oslobodile Vlasenicu, u koju su ušli i četnici. Neprijatelj je imao oko 50 mrtvih, 30 ranjenih i 150 zarobljenih, a partizanske jedinice 8 mrtvih i 10 ranjenih. Zaplenjeno je 5 puškomitraljeza i oko 400 pušaka.

Odmah posle oslobođenja Vlasenice izvršena je pregrupacija partizanskih snaga (glavnina je upućena prema Kladnju i Zvorniku) i reorganizacija jedinica (od dotadašnjih desetina u Birču formirano je 7 odreda — ustvari četa — u kojima je bilo oko 600 boraca sa 450 pušaka, 2 mitraljeza i 4 puškomitraljeza).

Na vest o ustanku u Birču i na Romaniji, neprijatelj je najpre intervenisao slabijim snagama, a zatim je, pošto se ustanak sve više širio iz Sarajeva i Zvornika u pravcu Vlasenice, uputio 4 bataljona koji su bez borbe zauzeli Han Pijesak i Vlasenicu, jer im tamošnji četnici nisu pružili ozbiljniji otpor.

Romaniski bataljon je kontrolisao drum preko Romanije i onemogućio neprijatelju da iz Sarajeva snabdeva svoj garnizon u Vlasenici. Pored toga, on je napadima i rušenjem pruge i drumu u dolini Prače ozbiljno ugrozio vezu Sarajeva sa garnizonima u Višegradu, Rogatici i Goraždu. Posle oslobođenja Sokolca bilo je oslobođeno celo područje Romanije i Glasinca.

U toku 15 i 16 avgusta partizani Birča zauzeli su Stupare, gde su razbili i delom uništili jednu četvu domobrana i izvestan broj ustaša. Zatim su, zajedno s četnicima, izvršili nekoliko napada na Kladanj. Kako zbog jakog otpora ustaša, koji su dobili pojačanja, tako i zbog neaktivnosti četnika, napadi nisu uspeli. Četnici iz okoline Srebrenice, tada još pod komandom domaćih ljudi, uspeli su 18 avgusta da zauzmu Bratunac i Srebrenicu, a 23 avgusta i Drinjaču.

Usled borbi na Romaniji, u Birču i oko Srebrenice, neprijatelj je bio prisiljen da napusti Vlasenicu. Time je znatan deo teritorije istočne Bosne, južno od linije Zvornik — Kladanj — Olovo — Vareš, do r. Prače, bio slobodan.

Partizanske grupe, formirane tokom jula, u severnom delu istočne Bosne, na Majevidi i u Semberiji, otpočele su 10 avgusta da napadaju na žandarmerijske stanice, opštine, tt linije

) U selima oko Han Pijeska jedan deo srpskog stanovništva podigao se na oružje zbog ustaških zverstava. Tim ustanicima stavio se na čelo Aćim Babić, bogati seljak iz Kusača, koji je još ranije bio učlanjen u četničku organizaciju. Pošto u tom kraju nije bilo organizacije Komunističke partije, to se ta grupa od početka oformila kao četnička.

i drumski saobraćaj. Partizanskoj grupi na Majevidi priključilo se i nekoliko četnika. Krajem avgusta grupa je imala preko 100 boraca. Grupa u Semberiji, koja se ubrzo formirala kao Bijeljinska četa, dejstvovala je pretežno u trouglu između Drine, Save i Bijeljine. Mada su akcije ovih jedinica bile ograničenog karaktera, neprijatelj se ipak bojao da one, pod uticajem situacije u Srbiji, ne prerastu u opšti ustanak. Zato je u toku avgusta pojačao svoje garnizone u Bijeljini i Brčkom sa oko 3 bataljona.

Ustanak na Ozrenu i Trebavi bio je dobro pripremljen i odmah je dao velike rezultate. U snažnom naletu, od 23 do 25 avgusta, ustanici su zauzeli Doboj (sem stare tvrđave), Usoru, Gračanicu i Maglaj (u kojima su se nalazile manje neprijateljske snage), niz železničkih stanica na prugama Maglaj — Doboj i Tuzla — Doboj i neke stanice severno od Doboja. U svima tim napadima neprijatelju su naneti znatni gubici; ustanici su došli do oružja i municije; železničke pruge Derventa — Doboj — Maglaj i Doboj — Tuzla bile su porušene na preko 40 mesta, a ta linije uništene u dužini oko 50 km. Iz Bara, kod Doboja, gde su se nalazila skladišta municije i hrane, ustanici su prebacili u svoju pozadinu oko 50 tona puščane municije i konzervi, a zatim ta skladišta digli u vazduh i na taj način uništili nekoliko stotina tona razne municije. To je bila jedna od najvećih diverzija ove vrste u Jugoslaviji za vreme rata. Međutim, propuštena je vrlo povoljna prilika da se unište drumski i železnički mostovi na r. Bosni i prekine saobraćaj za duže vreme.

Udar po jednom od najvažnijih saobraćajnih čvorova u Bosni i Hercegovini prisilio je neprijatelja da hitno interveniše. Zato je 23 i 24 avgusta iz Sl. Broda, Tuzle, Sarajeva, Banje Luke i sa Kozare prema Doboju upućeno 7—8 ustaško-domobranskih i nemačkih bataljona. Koncentričnim dejstvom ovih nadmoćnijih neprijateljskih snaga ustanici su bili odbaceni sa komunikacija i iz oslobođenih gradova i naselja, iako su na nekim mestima pružili jak otpor. Ozrenski partizani povukli su se na položaje iznad r. Bosne i r. Spreče, sa kojih su ometali saobraćaj na ovim važnim pravcima. Na Trebavi je pročetnička grupa iskoristila trenutno kolebanje ustanika — koje je nastupilo zbog brzog neprijateljskog prodora u Doboj — i, povezujući se s neprijateljem, slomila ustanak u ovom kraju. Trebavski ustanici su predali stotine pušaka i desetine hiljada puščanih metaka ustaško-domobranskim vlastima. Samo se mali deo boraca, koji se nije dao zavesti, kasnije prebacio na Ozren. Rukovodstvo ustanka na Ozrenu

uspelo je da spreči kolebanje ustanika nastalo posle povlačenja i da ih vojnički čvršće organizuje.⁷⁸

Krajem avgusta četnički komandanti preduzimaju prve korake u cilju uspostavljanja saradnje s okupatorom. 25. avgusta Aćim Babić piše nemačkoj komandi da se on i njegovi četnici ne bore protiv Nemaca, nego samo protiv ustaša, a pet dana kasnije »Gorski štab bosanskog četničkog odreda« pismom traži od nemačke komande u Zvorniku da Nemci i Italijani preuzmu vlast i obećava da će im se četnici predati. U isto vreme počinje — isprva oprezno, a kasnije otvoreno — istupanje četničkih oficira protiv partizana, protiv bratstva Srba, Hrvata i muslimana. U četničkim jedinicama se raspiruju šovinističke strasti, dozvoljava se pljačka i, uopšte, povlađuje se se stihiji ustaničkih masa, da bi se privukle u četničke redove.

Partiska rukovodstva i štabovi partizanskih jedinica uviđali su da četnici postaju ozbiljna kočnica u razvijanju borbe protiv okupatora i ustaša, jer se njihov razoran uticaj sve više osećao u ustaničkim jedinicama. Ali kako dobar deo masa još nije bio svestan toga, trebalo je — na pitanju zajedničke borbe svih patriotskih snaga protiv okupatora — raskrinkati četničke oficire i odvojiti ih od boračke mase, koja je, u većini, bila spremna za borbu protiv okupatora.

Partizanske snage na Majevidi (Majevička četa ili odred) i u Semberiji (Bijeljinska četa), zbog svoje velike aktivnosti, bile su izložene snažnom pritisku ustaško-domobranskih snaga iz Tuzle, Zvornika, Bijeljine i Brčkog. Pošto se 1. septembra našla u teškoj situaciji kod sela Brodac, Bijeljinska partizanska četa je bila prisiljena da se preko Drine prebaci u Mačvu, dok je Majevička partizanska četa 11. septembra razbijena koncentričnim napadom 4. ustaško-domobranska bataljona na Majevidi, tako da se jedna grupa partizana prebacila u Birač, a druga manja grupa prikupila na Međedniku, severno od G. Tuzle. Time je neprijatelj uspeo da privremeno zaustavi dalje širenje Narodnooslobodilačke borbe na Majevidi i u Semberiji,

Ozrenski partizani prešli su u napad na komunikacije u dolinama Bosne i Spreče. Oko 2. čete Nemaca i, verovatno, 2—3 čete domobrana bezuspešno su intervenisale prema s. Trbuk. Tom prilikom je izbačeno iz stroja oko 60. nemačkih i domobranskih vojnika i oficira i zaplenjeno: 1. minobacač, 2. puškomitraljeza, 20. bicikla i druga oprema, dok su partizani imali 4. mrtva i 3. ranjena. Železnički saobraćaj na pruzi Doboj

Početak septembra na Ozrenu su formirane 3 čete (svaka od po 3 voda) i 1 samostalni vod. U svim tim jedinicama postojale su i tzv. čete »bespuškara« (boraca bez oružja), koje su upotrebljavane za razne službe u pozadini.

— Maglaj bio je prekinut 3—4 dana, a pruga Doboј — Tuzla pokidana je na desetak mesta i na njoj su uništene 2 železničke stanice. Da bi konsolidovao situaciju kod Doboja, neprijatelj je upućivao nova pojačanja iz drugih oblasti, ali ni ta mera nije bila dovoljna. Saobraćaj na prugama od Doboja prema Sarajevu i Tuzli, koje su i dalje bile pod udarom partizana, znatno se smanjio.

Pravac Tuzla — Zvornik bio je ugrožen i dejstvom partizana iz Birča. Glavnina partizanskih jedinica iz Birča prebačena je prema Zvorniku, posle neuspelih napada na Kladanj. U sporazumu sa četnicima (čiji komandanti, zbog raspoloženja svojih boračkih masa, još nisu smeli otvoreno da sabotiraju borbu protiv okupatora) bilo je odlučeno da se oslobodi Zvornik i, na taj način, uspostavi čvršća i sigurnija veza sa zapadnom Srbijom, koja je dobrim delom već bila slobodna. Dok su partizanske jedinice (oko 4 čete) 22 septembra napadale na ustaško-domobranska uporišta zapadno od Zvornika, dotle su četničke snage napale sam grad. Birčanske partizanske čete, koje su na ovom oteku napada (s. Capardi — s. Jelovo Brdo) razbile ustaško-domobranske jedinice, obezbedile su napad četnika od intervencije neprijatelja iz Tuzle. Neprijatelj je izvršio protivnapad i odbacio četničke snage, koje su bile prodrle u grad, rasule se po kućama i trgovinama radi pljačke, tako da su se i partizanske jedinice morale povući pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, koji je intervenisao prema s. Capardi od Tuzle i od Zvornika.

Dok je neprijatelj uspeo da poboljša svoju situaciju jugoistočno i istočno od Tuzle, dotle se njegov položaj oko Sarajeva sve više pogoršavao. Romaniski partizanski bataljon stalno je napadao na neprijateljske komunikacije i manje posade na svom području. Trebevićka partizanska četa se ponovo aktivirala i ubrzo prerasla u bataljon, koji je dejstvovao na pravcu Sarajevo — Kalinovik. Semizovačka četa takođe je prerasla u bataljon i bila aktivna na komunikacijama od Sarajeva prema Mostaru i Zenici. Protiv ovih snaga neprijatelj je angažovao oko 12 bataljona i 2 baterije haubica.⁷⁰ On je najjače snage upotrebio protiv Romaniskog bataljona, kako bi prodro prema Rogatici i Višegradu, jer su mu garnizoni na tome pravcu bili ugroženi. Mada je Romaniski bataljon stalnim diverzijama, zasedama i iznenadnim napadima nanosio osetne gubitke neprijatelju, ipak su domobransko-ustaške snage

⁷⁰⁾ Kad su Italijani okupirali 2 zonu, Glavni štab domobranstva bio je u mogućnosti da odande prebaci jače snage i da ih angažuje na drugim područjima. Tako je iz Hercegovine i Like prebačen deo snaga u istočnu Bosnu i angažovan u borbama oko Sarajeva.

uspele da ovladaju Romanijom i prugom Sarajevo — Višegrad i da pojačaju svoj garnizon u Višegradu. Jedinice Romaniskog bataljona (koji je tada imao 10 četa i 3 samostalna voda, tj. oko 1.230 partizana) krajem septembra su prešle u napad i ponovo prekinule i onesposobile prugu Sarajevo — Višegrad.

Krajem septembra u istočnoj Bosni se oformilo 5 jakih ustaničkih žarišta: Ozren, Birač, Romanija, Zvijezda (Semi-zovački bataljon) i Jahorina (Trebevički bataljon). Jedino je na Majeveci i u Semberiji neprijatelju pošlo za rukom da privremeno zaustavi dalje širenje ustanka.

Na oslobođenoj teritoriji istočne Bosne otpočelo je sređivanje prilika: uspostavljanje narodnih odbora, komandi mesta, bolnica, radionica za izradu i opravku odeće i obuće. Takođe se pojačao politički rad u narodu i u vojsci, pogotovo tamo gde su pored partizanskih postojale i četničke jedinice (Birač i Romanija). Partiska rukovodstva su sve raspoložive kadrove iz gradova upućivala na oslobođenu teritoriju, naročito u jedinice.

Hercegovina

Odmah posle okupacije Italijani su nastojali da i u Hercegovini prodube versku i nacionalnu netrpeljivost između Srba, Hrvata i muslimana, a naročito u momentu kada su osetili da Komunistička partija Jugoslavije vrši pripreme za ustanak.

Ustaše su do juna uspostavile svoju vlast, a Italijani su se zadržali u gradovima. Uz podršku katoličkog klera, ustaše su odmah otpočele da progone komuniste i napredne ljude i da masovno istrebljuju srpski narod, posebno u istočnoj Hercegovini. Ustaše su uništavale čitave porodice, decu, žene i starce, i to najčešće na sadistički način. U narodu se tada govorilo da je srećan onaj koji pogine od puške. Kako je ustaški teror bivao sve veći, naročito posle napada Nemačke na SSSR, srpski živalj je uvideo da se od fizičkog istrebljenja može spasti jedino oružanim otporom. Taj otpor, u početku mestimičan i nepovezan, krajem juna se slio u masovni ustanak, koji je zahvatio Nevesinjski i Gatački srez, a delom i krajeve oko Bileće, Stoca i Trebinja.

Za kratko vreme ustanici su zauzeli niz žandarmerijskih stanica, razrušili komunikacije i pokidali tt veze. Oni su se uspešno suprotstavljali ustaško-domobranskim snagama koje su napadale od Mostara, Stoca i Kalinovika. Posle prvih uspeha, ustaničke mase su krenule u napad na gradove: 24 juna 1941 izvršen je neuspeo napad na Nevesinje, oko koga su se vodile borbe četiri dana; nešto kasnije izvršen je napad i na Gacko, koji takođe nije uspeo.

Pošto je junski ustanak u Hercegovini počeo pre opšteg ustanka u Jugoslaviji, ustaške vlasti su mogle da u Hercegovinu upute jake snage. Iako su ustanici oko Nevesinja, Gacka i Bileće pružili snažan otpor, oni su pred nadmoćnijim neprijateljem ipak bili prisiljeni na povlačenje i prekid borbe. Ovome je bitno doprinela i italijanska intervencija. Italijani, koji su dotada »mirno« posmatrali razvoj događaja u Hercegovini, otpočeli su jakim snagama da vrše pokrete između pojedinih gradova, nastojeći da se uz pomoć velikosrpske reakcije prikažu kao zaštitnici srpskog naroda. Oni zato otvoreno izražavaju »neslaganje« sa ustaškim zločinima. Pokrete svojih trupa motivišu potrebom spasavanja svojih garnizonskih snaga u mestima istočne Hercegovine, a u isto vreme odbijaju zahteve ustaških vlasti da se aktivno angažuju u borbi protiv ustanika. Zahvaljujući ovakvoj politici, znatan deo ustanika nije bio spreman da se bori protiv italijanskih trupa.

Početakom jula prestale su borbe na celom području koje je bilo zahvaćeno ustankom. Ustanici su se povukli u šume. S njima se povuklo i gotovo sve srpsko stanovništvo sa ustaničkog područja. U planinama oko Nevesinja, Gacka, Bileće, Stoca i Trebinja nastali su veliki zbegovi, od kojih su neki brojali više hiljada ljudi. Ustanici su se orijentisali na odbranu tih zbegova, a kako neprijatelj nije dublje zalazio u planine, nastalo je kraće zatišje.

Junski ustanak u Hercegovini bio je spontan odgovor srpskog naroda na ustaške zločine, pri čemu su pripreme Komunističke partije za opšti ustanak u Jugoslaviji, kao i ustaničke tradicije, odigrale važnu ulogu. Partiska organizacija u Hercegovini doprinela je da borba bude što pravilnije usmerena: puštanje na slobodu zarobljenih domobranskih vojnika, sprečavanje bratoubilačkog pokolja i osвете nad nevinim hrvatskim i muslimanskim življem, organizacija ustaničkih četa itd.⁸⁰ Na čelo ustaničkih masa izbili su hrabri i poštenu ljudi, odani narodu, preko kojih je KP mogla uspešnije da deluje i da se bori za ponovno oživljavanje ustanka.

Već u junskim događajima otpočelo je podvajanje unutar ustaničkih redova, koje će kasnije bivati sve oštrije. Razni buržoaski elementi, nosioci velikosrpske šovinističke politike, podržavani i od okupatora, počeli su da rade na razbijanju ustanka. Oni su, pre svega, nastojali da borbu ustanika protiv ustaša prošire i na borbu protiv muslimana u istočnoj Herce-

⁸⁰) Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu pokušao je da pojača partiske organizacije na području ustanka slanjem iskusnijih kadrova iz Mostara. Međutim, taj pokušaj nije uspeo.

govini, u čemu su u pojedinim delovima ove oblasti imali uspeha, tako da su time još više zaoštrili suprotnosti između muslimana i Srba. Pretstavljajući borbu ustanika kao borbu protiv »Turaka« koji ugrožavaju srpski živalj, oni su isticali svoju spremnost na lojalnost prema ustaškim vlastima i okupatoru, i nastojali da demorališu ustaničke redove kako bi se što pre uspostavio mir, jer su u borbi pod rukovodstvom KP videli opasnost za svoje klasne pozicije.

Posle sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, na kome su razrađene direktive CK KPJ o oružanom ustanku, 14 jula je održan sastanak Oblasnog komiteta za Hercegovinu, kada je, između ostalog, odlučeno da se na teren pošalju komunisti iz gradova, u prvom redu iz Mostara, u cilju ponovnog pokretanja oružane borbe. U julu i prvoj polovini avgusta iz Mostara je u Nevesinjski, Stolački i Bilećki srez prebačeno oko 40 komunista, koji su sa ostalim komunistima iz tih srezova pristupili reorganizovanju ustaničkih četa po zbegovima. Formirani su sreski štabovi za Nevesinje, Bileću, Gacko i Trebinje. Uskoro su nastali povoljniji uslovi za oružanu borbu. Pošto su italijanske jedinice, usled opšteg ustanka u Crnoj Gori, u toku jula napustile Hercegovinu (sem Trebinja), tamo su ostale samo domobransko-ustaške formacije. S druge strane, život u zbegovima postajao je sve teži, tako da je sam narod tražio izlaz iz takve situacije.

Posle sastanka svih sreskih štabova sa Oblasnim štabom za Hercegovinu, borbe su otpočele (posle 20 avgusta 1941) u svim srezovima istočne Hercegovine, naročito oko Bileće, Trebinja i Dabarskog Polja. U prvim napadima razbijene su manje ustaško-domobranske posade u Dabarskom Polju, porušena je železnička pruga u Popovom Polju i prekinuta veza između Trebinja i Bileće; neprijatelj je imao oko 150 mrtvih i zarobljenih, a zaplenjeno je, između ostalog, 160 pušaka, 4 puško-mitraljeza i 2 mitraljeza.

Ohrabrene uspesima, ustaničke čete, praćene masom naroda, krenule su preko Dabarskog i Fatničkog Polja ka Bileći. U ogorčenoj borbi sa ustašama, ustaškom milicijom i jednom četom domobrana u selu Plani (severno od Bileće), 28 avgusta, gotovo sva posada toga sela bila je uništena ili zarobljena i zaplenjeno je 300 pušaka i 4 puškomitraljeza. Za to vreme su ustanici oko Bileće, uz pomoć crnogorskih partizana, kod s. Mosko (južno od Bileće) razbili jedan domobranski bataljon koji je bio upućen iz Trebinja prema ugroženoj Bileći. Tom prilikom bataljon je imao 12 mrtvih, 21 ranjenog i 108 zarobljenih, a ostatak se u neredu povukao ka Trebinju; zaplenjeno je: 1 haubica, 2 minobacača, 5 mitraljeza, 21 puškomitraljez,

210 pušaka i druga sprema. Hercegovačke ustaničke čete su posle toga zajedno sa crnogorskim partizanima izvršile napad na dva domobranska bataljona, žandarmeriju i izvestan broj ustaša u Bileći i prodrle u grad, pripremajući se za napad na kasarnu, u koju se neprijatelj bio povukao. Ali u tom trenutku je jedna italijanska motorizovana kolona stigla iz Trebinja i spasla ovaj ustaško-domobranski garnizon.

Značajne borbe vođene su i u ostalim delovima Hercegovine. Na pl. Trusini, naprimer, ustanici su prisilili na predaju jedan domobranski bataljon, zarobivši 340 domobrana sa ce-
Jokupnim naoružanjem i opremom; za vreme borbi oko Bileće sprečili su intervenciju neprijatelja od Nevesinja prema Berkovićima i od Gacka prema Plani.

Ustaške vlasti nisu imale dovoljno snaga da same spreče dalji razvoj ustanka, pa su im u pomoć pritekli Italijani, i, na osnovu ugovora sa NDH, ponovo okupirali celu Hercegovinu, koja je ulazila u tzv. 2 zonu.

U svojoj drugoj intervenciji, politički još bolje pripremljenoj, Italijani su nastojali da uguše ustanak oslanjajući se na pročetničke elemente. Da bi se prikazili srpskom življu kao njegovim »zaštitnicima«, Italijani su vadili iz jama i sahranjivali žrtve ustaškog terora, dovodili srpske sveštenike, otvarali radnje srpskih trgovaca itd. To nije ostalo bez uticaja na mase, koje nisu mogle da tako brzo prozru njihovu demagošku politiku, zbog čega nisu bile ni spremne da se bore protiv njih. Tako je u toku septembra 1941 ponovo nastala oseka u razvoju ustanka u Hercegovini.

HRVATSKA

U Hrvatskoj je ustanak počeo u jeku ustaškog terora i pogroma "nad srpskim življem"⁸¹ i svim antifašistima, i u uslovima vrlo jakog uticaja Mačeka i Hrvatske seljačke stranke (HSS) na veći deo hrvatskih seljačkih masa, što je imalo odraza na početak i tok ustanka. U Lici, Kordunu i Baniji ustanak otpočinje najranije i najmasovnije, u Gorskom Kotaru, Hrvatskom Primorju i Dalmaciji otpočinje postepeno, a na području severno od Save javlja se docnije.

Ustankom rukovodi Operativno partisko rukovodstvo CK KPH, preko partiskih organizacija i članova CK KPH koji su poslani na pojedina područja Hrvatske da bi sproveli odluku

⁸¹) Naročito u toku juna i jula na području Gline, Vrginmosta, Gospića, Gračaca, Knina. Samo u Glini, krajem jula, ubijeno je oko 2.000 Srba.

0 otpočinjanju ustanka. U rešavanju složenih pitanja oružanog ustanka, Centralnom komitetu KPH pružio je pomoć član Politbira CK KPJ Edvard Kardelj, koji je u Zagrebu boravio krajem jula i početkom avgusta. Takođe, u avgustu i prvoj polovini septembra, CK KPJ i GŠ NOPOJ uputili su rukovodstvu ustanka u Hrvatskoj pet direktivnih pisama, u kojima su date osnovne smernice za pravilan i uspešan razvoj ustanka u Hrvatskoj: da se ustanak što pre proširi na celu teritoriju Hrvatske, uvlačeći u borbu i hrvatske seljačke mase, da se ustaničke jedinice organizuju na principu partizanskih odreda, da se primenjuje partizanska taktika i da se vodi borba za još veći uticaj Partije, naročito u krajevima gde je ustanak masovno izbio. Ova pisma su pomogla partiskoj organizaciji u Hrvatskoj da uspešnije savlađuje teškoće (naročito opasnost od bratoubilačkog rata) i obezbedi pravilan razvoj ustanka.

Lika i Kninska Krajina

Srpski narod Like i Kninske Krajine digao se krajem jula — u isto vreme kad i na području Drvara — na opšti oružani ustanak protiv zverskog ustaškog proganjanja. Međutim, dok su u Lici i Bosanskoj Krajini ustanak pripremili i njime rukovodili komunisti, dotle je ustanak u Kninskoj Krajini, gde je partiska organizacija bila malobrojna, uglavnom izbio spontano, tako da su pretstavnici srpske buržoazije uspeli da masama nametnu svoje rukovodstvo, što će imati odraza na čitav tok i karakter ustanka u tom kraju.

Ustanak u Lici, najmasovniji i najjači u južnom i srednjem delu, počeo je 27 jula 1941, kada su od ranije formirani ustanički (»gerilski«) odredi iz Gornjeg i Donjeg Srba, Neteke I Osredaka, predvođeni komunistima, napali na ustaško-žandarmerisku stanicu u Srbu. Ustanički odredi iz ostalih okolnih sela (Kunovac, Kupirovo, Suvaja i dr.) blokirali su komunikacije koje vode ka Srbu. U toku ovog dana (koji je uzet kao Dan ustanka u Hrvatskoj) oslobođen je Srb, prekinuta pruga Knin — Drvar kod Tiškovca i uništen kamion sa ustašama kod Klanca.

Sledećih dana (od 28 do 30 jula) ustanak se brzo širi i zahvata ostali deo južne Like. Oslobođena su sela Otrić, Zrmanja, Bruvno, Malovan i Doljane, a železnička pruga Gračac — Knin porušena je na nekoliko mesta. Drugog avgusta oslobođeno je prvo sresko mesto u Hrvatskoj — Donji Lapac, u kome je zaplenjeno 250 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i dosta municije. To je bio najznačajniji vojni i politički uspeh u prvim danima ustanka.

Ustanak je skoro istovremeno otpočeo i na području Gospića. Ustanici su od ustaša oslobodili Vrebac (29 jula), s. Divoselo (3/4 avgusta), Medak (5/6 avgusta) i Ploču (5 avgusta). Ustanak je takođe zahvatio Korenički i Udbinski srez, a nešto kasnije i druge predele Like, tako da je već prvih dana avgusta bila oslobođena gotovo cela južna Lika (sem Gračaca) i veći deo srednje Like.

Iz južne Like i sa područja Drvara ustanak se širi i na Kninsku Krajinu. Ustanici su 28 jula napali na žandarmerijsku stanicu u Plavnom. Sutradan je ustanak zahvatio sela: Radljevac, Golubić, Pađene, Vrpolje, Kninsko Polje i dr. Sve železničke stanice od Knina do Zrmanje bile su zauzete i delom porušene ili oštećene, a železnička pruga je pokidana na više mesta.

Ovaj masovni ustanak gotovo je uništio ustašku vlast u Kninskoj Krajini (sem u samom Kninu) i u većem delu Like. Nemoćne i zaplašene ustaško-domobranske snage i organi vlasti NDH napustili su čak i Knin i povukli se za Drniš, te je komandant italijanske divizije »Sasari« 1 avgusta preuzeo svu civilnu i vojnu vlast u Kninu i okolini. Sporazumno s predstavnicima bivših građanskih partija, četnički nastrojenim ljudima iz rukovodstva ustanka, Italijani i ovde istupaju kao tobožnji zaštitnici Srba od ustaškog terora, ne napadaju ustanike, izjašnjavaju se da su, tobože, protiv svojih saveznika i satelita ustaša itd.⁸² Pročetnički elementi vešto obmanjuju narod da će im Italijani obezbediti miran život i nacionalni opstanak. Ustaničke mase, politički i kulturno dosta zaostale, pod uticajem bivših buržoaskih političara, nasledaju ovoj italijansko-četničkoj politici. One ne uočavaju činjenicu da su upravo Italijani godinama pomagali ustaše, doveli ih na vlast i tokom nekoliko meseci mirno gledali kako oni progone i fizički istrebljuju srpski narod. U takvim uslovima, ustaničke snage se pasiviziraju i ustanak počinje splašnjavati. Malo-

⁸²⁾ Još u maju 1941 g. bivši narodni poslanik JRZ Niko Novaković-Longo odlazi u Rim sa zahtevom da se Kninska Krajina i susedni predeli nastanjeni Srbima priključe Italiji. Posle toga, kontakt između okupatora i građanskih političara s ovog područja sve je češći. U julu, pre ustanka, nekoliko političara, sklanjajući se pred ustaškim terorom, odlazi u Kistanje (anektirano od Italije) i tamo se sporazumevaju s Italijanhna o zajedničkoj saradnji. Po izbijanju ustanka oni se vraćaju u Kninsku Krajinu (pop Đujić, Novaković i dr.) i, vešto krijući svoje namere, rade na tome da ustanak u povoljnom momentu skrenu na četnički kolosek.

brojni komunisti nisu uspjeli da spreče proces opadanja ustanka.⁸³

Posle uspeha u Kninskoj Krajini, Italijani pokušavaju da na sličan način razbiju ustanak u Lici (kao i u Bosanskoj Krajini). Ustaničkim snagama na području Like gotovo su isključivo rukovodili komunisti. Samo u nekim mestima južne Like imali su uticaja i pretstavnici srpske buržoazije.⁸⁴ Oni su, zajedno s pročetničkim elementima iz Kninske Krajine, 11 avgusta u selu Otriću održali sastanak s italijanskim predstavnicima iz Knina i potpisali sporazum o međusobnom nenapadanju. Rukovodstvo ustanka u južnoj Lici nije se snašlo, već je podleglo uticaju ovakvih shvatanja o nenapadanju na Italijane i poslalo svog pretstavnika na sastanak u Otriću.

Tako je ovaj »sporazum« izazvao izvesnu krizu, naročito u južnoj Lici. Ta kriza je, posle upornog i dužeg rada Partije,⁸⁵ u osnovi bila prebrođena, jer je veći deo ustaničkih snaga prihvatio liniju Partije da je nužna borba protiv Italijana, dok je manji deo počeo otvoreno da saraduje s okupatorom i da se postepeno oformljuje u četničke jedinice. Italijani u ovo vreme nisu napadali na ustanike, već su to prepuštali ustašama i domobranima, jer su se nadali da će ovakvom svojom taktikom razbiti ustanak u Lici, slično kao i u Kninskoj Krajini. Ustaško-domobranske jedinice, prikupljene s drugih područja NDH, 18 avgusta, s jednim konjičkim pukom, dva pešadiska bataljona i baterijom topova, preduzimaju napad iz Gračaca pravcem Bruvno — G. Lapac, s ciljem da ovladaju slobodnom teritorijom i deblokiraju svoj garnizon u Kulen Vakufu.⁸⁶ One su, posle jačih borbi, 19 avgusta uspele da prodru u G. Lapac, odakle su ka Kulen Vakufu uputile jedan bataljon, ali je ovaj razbijen i uništen kod s. Ostrvice. Time je i prva veća oružana ustaška intervencija u Lici propala.

⁸³⁾ Iz taktičkih razloga, pročetničke vođe iz Kninske Krajine ne prekidaју odmah sve veze s pretpostavljenim ustaničkim rukovodstvom u Drvaru. Tek u septembru oni s pozicije nenapadanja Italijana prelaze u otvorenu izdaju, propustivši italijanske jedinice iz Knina, preko Strmice i Derala, ka oslobođenom Drvaru. Otada se Kninska Krajina postepeno oformljuje u najjače četničko uporište na području Hrvatske u toku NOK.

⁸⁴⁾ Pod moralnim pritiskom srpskih ustaničkih masa, ovi buržoaski elementi su bili uvučeni u narodni ustanak protiv ustaškog terora. Zahvaljujući tome što je ustanak svojom masovnošću prerastao organizacione snage Partije, oni su uspjeli, iskoristivši svoj predratni uticaj, da zauzmu izvesna rukovođeća mesta u ustanku.

⁸⁵⁾ Već 31 avgusta su tzv. Otrički sporazum oštro osudili delegati ustaničkih jedinica i partiskih organizacija Bosanske Krajine i Like.

⁸⁶⁾ Ova dejstva su bila samo deo istovremenog i jedinstvenog napada ustaško-domobranskih snaga na oslobođenu teritoriju Bosanske Krajine i Like.

Posle dvomesečnih uspešnih borbi održano je, po odluci CK KPH i OK za Liku, 21 septembra 1941 na Kamenskom, na pl. Plješevici, savetovanje vojnih delegata Like. Na ovom savetovanju, kojem je prisustvovao i član CK KPJ i CK KPH Marko Orešković, razmotren je dotadašnji razvoj ustanka po srezovima i određeni zadaci za budući rad: ukazano je, pored ostalog, na potrebe čvršćeg povezivanja sa hrvatskim selima; na stvaranje jedinstvenog Narodnooslobodilačkog fronta i Fonda nacionalnog oslobođenja koji treba da se stara o prikupljanju hrane, odela i dr. za ustaničke jedinice; zaključeno je da se u oslobođenim selima obrazuju organi nove, revolucionarne vlasti. Naročita je pažnja posvećena pitanju vojne organizacije ustaničkih masa. Dotada su ustanici bili organizovani u male seoske gerilske odrede, u kojima su rukovodili štabovi gerilskih odreda u okviru opštine ili sreza.⁸⁷ Celom Likom rukovodio je jedinstven štab, koji je (pod različitim nazivima)⁸⁸ jedno vreme bio potčinjen Drvarskoj brigadi. Zato što ovakva organizacija nije više odgovarala novostvorenoj situaciji i zadacima koji su stajali pred ustanicima, doneta je odluka da se ustaničke snage reorganizuju u partizanske odrede.

Na savetovanju je istaknuta nužnost borbe i protiv italijanskog okupatora, kao glavnog neprijatelja. Već krajem septembra dolazi do prvih sukoba s Italijanima, ali samo u severnoj i srednjoj Lici. Partizanski odred »Crna Vlast« je 27 septembra, u istoimnom selu, napao na jedan italijanski kamion; Italijani su posle toga intervenisali jačim snagama iz Vrhovina. Krajem septembra je izvršen napad na italijansku kolonu na putu Korenica — Vrhovine, na mestu Pogledalo kod Koreničkog Vrela, koje su Italijani spalili za odmazdu. Takođe su napadnuti i pojedini italijanski vojnici i oficiri u Zalužnici, u Drenovom Klancu, kod Vrhovina i kod Turjanskog, a 25 septembra je izvršen napad i na ustaško-žandarmerisku posadu u Ličkoj Jasenici.

Početkom oktobra ustaško-domobranske snage su preduzele novi napad na slobodnu teritoriju Like i Bosanske Krajine, i to sa po jednim bataljonom iz Bihaća i Kulen Vakufa, preko G. Lapca, ka D. Lapcu. Dok je bataljon iz Bihaća 5 oktobra zaustavljen na pl. Plješevici i vraćen natrag, dotle

⁸⁷) Štab gerilskih odreda za Srb i Zrmanju ili Štab gerilskih odreda za Srez Korenicu i okolinu. Na području Gospića gerilskim odredima je rukovodilo Vojno rukovodstvo, koje se nešto docnije reorganizovalo u Štab gerilskog bataljona »Velebit«.

⁸⁸) Prvo, Privremeni glayni štab gerilskih odreda, zatim Štab gerilskih odreda za kiku, kao i Štab bataljona gerilskih odreda za Liku.

je bataljon iz Kulen Vakufa, posle borbi kod Boričevca, 6 oktobra zauzeo D. Lapac, odakle se sutradan, pretrpevši velike gubitke, preko Nebljusa probio u Bihać. Ni ovaj ustaškomobranski napad nije uspeo da slomi ustanak u Lici. Naprotiv, ustanak se ojačao i učvrstio, pogotovo u severnom i srednjem delu Like, gde je već otpočela borba protiv Italijana. Da bi se ustanak mogao dalje razvijati, partiska organizacija i vojni štabovi su imali zadatak da pokrenu ustaničke snage na celom području Like u borbu protiv Italijana, a ne samo, kao dotada, u borbu protiv ustaške NDH; zatim da pojačaju rad i uticaj na hrvatska sela u cilju stvaranja bratstva i jedinstva Hrvata i Srba i uvlačenja hrvatskih masa u NOB; i, najzad, da što pre reorganizuju ustaničke jedinice u partizanske odrede.

Kordun i Banija Krajem jula pojačao se ustaški teror nad srpskim žvljem Korduna i Banije. Narod se, po uputstvima Partije, sklanjao u zbegove, gde su članovi KP razvijali živ politički rad, tako da su progonjene srpske mase bile spremne da pod rukovodstvom komunista ustanu protiv okupatorske vlasti. Prema odluci partiskog savetovanja u šumi Abes (kod Vrginmosta) 19 i 20 jula, kojim je rukovodio sekretar CK KPH Rade Končar, partiska rukovodstva su uspela da poslednjih dana jula pokrenu narod na opšti ustanak, tako da su se odmah oformila dva glavna žarišta: Petrova Gora na Kordunu i Samarica u Baniji.

U Baniji su već 23/24 jula pripremljene i organizovane partizanske grupe, u zajednici sa seljacima, napale železničku stanicu i žandarmerisku posadu u s. Banski Grabovac i izvršile još nekoliko manjih akcija. One su se posle ovoga, pred prodorom ustaša,⁸⁹ povukle na Samaricu i osnovale partizanske logore na Kalinama, na Anđelinoj Kosi i u šumi Prolom, gde su početkom avgusta formirana dva partizanska odreda: Kalinački i »Samarica«.

Na Kordunu, posle nekoliko manjih akcija,⁹⁰ ustanak je otpočeo 28 jula u selima Perna, Pecka i Blatuša, zatim je zahvatio celu Petrovu Goru i proširio se na područje Kirina i Gornjeg Primišlja. Ustanici su uspešno odbili manji prodor ustaša od Topuskog (31 jula) i Slunja (1 avgusta) ka oslobo-

⁸⁹) Ustaše su tada popalile sela: Vlahović, Grabovac, Ravno Rašće i Drenovac i pohvatale oko 600 ljudi, od kojih su većinu ubile.

⁹⁰) Kod s. Štipan, 23 jula, izvršen je napad na dvojicu ustaša; noću 27/28 jula udarne grupe iz s. Tušilovića i sa Debele Kose pokidale su tt linije Tušilović — Vojnić i Tušilović — Cvijanović Brdo, kojom prilikom je došlo do borbi s ustašama.

đenim selima, a sami su napali Vojnić i Tušilović (1 avgusta). Ustaše su tada (3 avgusta) jačim snagama, uz podršku avijacije, izvršile napad iz Vrginmosta i Topuskog, razbile ustanički »front« kod Perne i Blatuše i potisnule partizane dublje u Petrovu Goru, a 10 dana kasnije upale su na oslobođeno područje Kirina i Slunja.

Ustaški prodori, praćeni strahovitim represalijama nad srpskim stanovništvom, izazvali su izvesnu krizu kod jednog dela ustaničkih masa. Da bi se savladala ova kriza i učvrstio ustanak, partisko rukovodstvo je u prvoj polovini avgusta pristupilo stvaranju niza malih partizanskih odreda (po 20—60 boraca) na teritorijalnoj osnovi, kao: Debela Kosa, Perna, Pecka, Primišlje, Kirin, G. i D. Sjeniĉak i dr.

Prema odluci OK KPH Karlovac, 18 avgusta je imenovano jedinstveno vojno rukovodstvo, a celo područje Korduna i Banije podeljeno je na šest vojnih rejona, s tim što je svaki rejon objedinjavao nekoliko partizanskih odreda.

Uporedo sa sprovođenjem vojne reorganizacije, odredi su vršili napade na neprijateljske patrole i manje posade: napad na žandarmerijske stanice Bović, 12 avgusta, Perjasicu, 21 avgusta, i na železniĉku stanicu Vojnić, 14 septembra, i branili oslobođena sela od ustaških upada (borba kod Debele Kose, 31 avgusta), rušili mostove i kidali tt linije, itd.

Krajem septembra u Baniju je stigao Sisaĉki NOP odred.⁹¹ On se na Samarici povezao s tamošnjim partizanima i zajedno s njima, 25/26 septembra, izvršio uspešan napad na žandarmerijske posade Mali Gradac i Gornji Klasnić. Time je stvorena prva slobodna teritorija u Baniji.

Po direktivi CK KPH, održana je 19 i 20 septembra, u Petrovoj Gori, konferencija delegata NOP-a Korduna i Banije, na kojoj je donesen niz znaĉajnih odluka za vojno-politiĉko učvršćenje ustanka i njegov dalji razvoj. Između ostalog, na njoj je rešeno da se svi odredi u jednom rejonu objedine pod jedinstvenom komandom rejona, da ove komande postanu rukovodeći vojni i politiĉki organi svog rejona, da se izvode zajedniĉke akcije s više odreda (tada ih je bilo 32, jaĉine po 30—60 boraca), da se naroĉita paŹnja posveti vojniĉkoj obuci i da svi borci poloŹe partizansku zakletvu.

⁹¹⁾ Ovaj odred, formiran 22 juna, uglavnom od Hrvata komunista, dejstvovao je na području Siska. Posle njegova napada na opštine Topolovac i Palenjak (13 septembra), kod Siska, ustaše su ga napale u šumi Brezovici (20 septembra) pa se morao povući preko Save na Samaricu. Njegov dolazak na Baniju uticao je na brŹe razvijanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata.

Tako se, kroz tri meseca borbe, ustanak učvrstio. Za Kordun i Baniju značajno je da je proganjeni srpski narod, koji se digao na ustanak, gotovo u celini prihvatio liniju Komunističke partije za borbu protiv okupatora i ustaša, što će pozitivno uticati na dalji razvoj oružane borbe na ovom području.

Gorski Kotar i Hrvatsko Primorje i Partiske organizacije u Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju formirale su krajem jula partizanske logore na pl. Viševici kod Crikvenice, na pl. Tuhobiću kod Sušaka, u okolini Bribira, Drežnice, kod Delnica i drugde. U ovim su se logorima prikupljali prvi borci i vršila obuka. Iz njih su partizani u toku avgusta, kao iz baza, odlazili na male diverzantske akcije (rušenje tt linije i dr.), a u septembru su počeli da izvođe i veće napade na komunikacije i na manje neprijateljske jedinice. Ometajući saobraćaj na železničkoj pruzi Sušak — Ogulin, koja je za okupatora bila od velikog značaja, partizani su 19 septembra kod tunela Kupjak digli u vazduh voz sa četrnaest vagona i italijansku vojnu kompoziciju između Gornirja i Ogulina (28/29 septembra); na cesti Novi — Ogulin, kod Stalka, uništen je jedan italijanski kamion, a njegova posada zarobljena (27 septembra); na raskrsnici puteva Novi — Drežnica — Jasenak razoružana je italijanska straža (29 septembra); kod Jasenka napadnuta je kolona (60 kamiona i 4 tenka) 74 puka italijanske divizije »Lombardija« (3 oktobra) i naneseni su joj manji gubici.

Uporedo s prvim akcijama, u toku septembra su iz jednog ili više logora obrazovani manji partizanski odredi (s tim što su partizani i dalje živeli po logorima): Drežnički, Jasenački, Bribirski, Hreljinski, Ledenički, Lički (po selu Lič) i drugi, od po 10—50 boraca, kao i Sušački (nazivan je i četom), sa preko 100 boraca, pretežno radnika iz Sušaka.

Početak ustanka u Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju karakteriše se postepenošću, brojnim učešćem radnika koji su činili jezgro prvih partizanskih odreda, izvesnom specifičnošću vojne organizacije (logori), zatim aktivnom podrškom i učešćem Hrvata, naročito u Primorju gde su sačinjavali gro boraca, borbom prvenstveno protiv italijanskog okupatora, kao glavne neprijateljske snage, a ne samo protiv ustaške NDH,⁹² i činjenicom da je ustanak isključivo i čvrsto vodila partiska organizacija.

⁹²⁾ Područje Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja bilo je najvećim delom uključeno u tzv. NDH, a manji, zapadni deo bio je anektiran od Italije (vidi odeljak: Okupacija i komadanje Jugoslavije), ali je i onaj deo koji je pripao ustašama ulazio u sastav Druge italijanske okupaci-

Dalmacija Težište ustanka u Dalmaciji bilo je na širem području Splita i Šibenika, gde su jake i brojne partiske organizacije imale velik uticaj na mase.⁹³

Ilegalne udarne grupe (formirane pretežno od komunista) predstavljale su jezgro budućih partizanskih odreda. U toku jula one su izvele niz uspehli akcija na području Splita, Solina i Šibenika: kidanje tt linija Split — Sinj i Split — Šibenik; kidanje svih tt veza Splita sa otocima (30/31 jula); rušenje pruge Split — Zagreb kod Kaštela Starog i dr.

CK KPH je početkom avgusta uputio u Dalmaciju Pavia Papa i Mirka Kovačevića da ubrzaju prelaz s diverzantskih akcija na opšti ustanak. Po njihovom dolasku, PK je održao sastanak na kome je odlučeno da se na području Split — Šibenik formira šest partizanskih odreda. Ovi odredi trebalo je da se prebace na tromeđu Like, Bosne i Dalmacije, gde se srpski narod digao na ustanak, da odatle razviju partizanske akcije, da šire bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba i da se bore za jači uticaj Partije na ustanike.

Od 8—10 avgusta formirani su Šibenski, Vodičko-zatonski, Primoštenski, Splitski, Solinski i Kaštelanski odred, uglavnom od članova Partije i simpatizera — radnika i ribara, a u međuvremenu je u okolini Sinja bio obrazovan i Sinjski odred. Solinski i Splitski odred su 11 avgusta krenuli u pravcu Sinjske Krajine. Već sutradan, kod Dicma, žandarmi i ustaše iz ovoga sela i dve čete domobrana iz Sinja napali su na Solinski odred i razbili ga. A 14 avgusta, kod Trilja, posle jednodnevne borbe sa žandarmima, domobranima i delovima italijanskog 97 bataljona crnih košulja, bio je razbijen i Splitski odred. Žandarmi, karabinjeri i delovi 152 italijanskog puka iz Drniša otkrili su Šibenski odred, koji je 12 avgusta bio krenuo prema Kninu i 18 avgusta ga napali kod Siritovaca, prisilivši ga da se povuče na Prominu. Posle zadržavanja od osam dana, pri prelasku preko pruge Drniš — Knin, na putu za Bosnu, izdajom kasnijeg četničkog vođe Paje Popovića, bio je napadnut od Italijana, tako da se u Drvar probilo svega jedanaest boraca. Time je i ovaj odred prestao da postoji.

Kako su bili na brzinu formirani, loše pripremljeni za pokret i vođeni delom preko područja gde stanovništvo još nije bilo spremno da ih podrži, usto i bez borbenog iskustva,

one zone, tako da su se na celom području nalazili Italijani, a uz njih, na većem delu, i ustaše.

⁹³) Iako Kninska Krajina pripada Dalmaciji, ipak je ustanak u njoj prikazan zajedno s ustankom u Lici, s obzirom na njihovu organsku povezanost.

ovi odredi su već u prvom sukobu s neprijateljem bili razbijeni, dok su se ostali odredi (sem Sinjskog) rasturili, delom po odluci partiskih rukovodstava, a delom na svoju ruku. Tako je već u samom početku, pored neuspeha u Kninskoj Krajini, bio nanesen težak udarac partizanskom pokretu i u ovom delu Dalmacije. U južnoj Dalmaciji u toku 1941 formirali su se samo partizanski logori. U severnoj Dalmaciji, na području Bukovica, bilo je nekoliko manjih akcija: Bukovička partizanska grupa napala je na ustaše u Erveniku i Mokrom Polju, a ustanici iz okoline Obrovca razbili su ustaše u Krupi.

Posledice razbijanja prvih partizanskih odreda i opadanja ustanka u Kninskoj Krajini osećale su se duže vremena u Dalmaciji. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, koji je privremeno odustao od formiranja odreda, radio je na formiranju udarnih grupa i vršio pripreme za stvaranje partizanske baze na Dinari. On je tek sredinom septembra uputio nekoliko bivših španskih boraca na Dinaru, sa zadatkom da na njoj vojnički organizuju i aktiviraju Sinjski odred i ispituju mogućnost za dalji razvoj partizanskog pokreta. Odred je sad otpočeo da življe razvija politički rad, da izvodi manje akcije i priprema teren za širi razmah ustanka na ovom području. Tako je Dinara, naročito 1942, postepeno postala oslonac i baza srednjedalmatinskih partizana.

Začeci ustanka u krajevima severno od Kupe i Save

U ovom delu Hrvatske ustanak je počeo kasnije i razvijao se sporije nego u ostalim njenim krajevima. Partiske organizacije na ovom području borile su se s velikim teškoćama: sa čestim provalama, hapšenjima i uništavanjem čitavih organizacija (OK Osijek, OK Varaždin), s jedne, i s vrlo jakim uticajem Mačeka na veći deo seljačkih masa, s druge strane. Zbog toga je, za savlađivanje tih mnogobrojnih teškoća, bilo neophodno potrebno da se partiske organizacije što čvršće povežu sa narodom i ulože znatno veće napore u cilju stvaranja uslova za formiranje većih partizanskih jedinica.

U Slavoniji se tokom jula i avgusta formiraju partizanske grupe: Brodska (deli se na istočnu i zapadnu), Osječka, Papučka, Krndijska i Bjelovarska (sastavljene pretežno od članova KP i SKOJ-a), koje su se, uglavnom, oslanjale na Psunj, Papuk, Krndiju i Bilo Goru. One su vršile manje akcije: rušenje glavne železničke pruge Zagreb — Beograd između Sibinja i Oriovaca (5 septembra), borba s ustašama i domobranima kod Bobote (22 septembra), napad na ustaše u Poljan-

skoj (16 oktobra), paljenje arhive i zaplena oružja u opštini sela Pajić (16/17 oktobra).

Udarne grupe u Zagrebu i bližoj okolini, takođe formirane uglavnom od članova KP, izvršile su tokom jula, avgusta i septembra niz uspehlikih akcija: u julu je spaljeno 50.000 metara padobranske svile u Bušanovoj ulici i izvučeno pet puškomitraljeza i 60 pušaka sa železničke stanice Černomerec; 13/14 jula pobeglo je 80 političkih zatvorenika iz koncentracionog logora Kerestinec, ali su za nepunih četrnaest dana većinom pohvatani i pobijeni;⁹⁴ 4 avgusta iz Botaničkog vrta u Runjaninovoj ulici napadnuta je bombama jedna četa ustaškog univerzitetskog bataljona, kojom prilikom je ranjeno 28 ustaša; 12 avgusta izvršen je napad na autobus pun nemačkih vojnika; 14 septembra eksplozivom je oštećena automatska centrala i razoreni su visokofrekventni uređaji za međugradske veze u glavnoj pošti; istog dana ranjeno je bombama dvanaest ustaša u Vrbanićevoj ulici, a 30 septembra, na uglu Zvonimirove i Rusanove ulice, ubijen je jedan i ranjena su dva nemačka avijatičara. Pored toga, ubijani su ustaški agenti i vršene su druge manje akcije.

U neposrednoj blizini Zagreba, kod šume Divljače, udarna grupa iz Dubrava i Sesveta napala je jednu žandarmersku patrolu (15 avgusta), ali je, nakon dva dana, otkrivena i razbijena u Zagrebačkoj Gori.

Na Zumberku, u blizini Đurića, u avgustu je, po odluci CK KPH, od tri grupe iz Zagreba formiran partizanski odred »Matija Gubec« (zvao se i »Odred proletera«), koji je, posle dva manja sukoba sa žandarmima i domobranima (3/4 i 8 septembra), razbijen kod Griča 10 septembra.

Na području Moslavine, Kalnika i Bilo Gore partiska rukovodstva radila su na formiranju partizanskih grupa, dok su u ostalim krajevima vršene političke i organizacione pripreme za početak oružane borbe.

* * *

Posle dva meseca borbi, ustanak u Hrvatskoj je ozbiljno uzdrmao vlast NDH. Veći deo Hrvatske južno od Save i Kupe

⁹⁴) Akciju je temeljito pripremao CK KPH, preko KK Zagreb, s tim što je za njeno izvođenje odredio noć 15/16 jula. Međutim MK Zagreb, na svoju ruku, tj. bez saglasnosti CK KPH, izveo je akciju dva dana ranije, bez dovoljnih priprema, naročito u odnosu na prihvatanje drugoga, što je i dovelo do neuspeha. Zbog ovoga, kao i zbog činjenice da MK nije prihvatao liniju CK KPJ i CK KPH o pitanju oružanog ustanka, i da je pokušao da razbije CK KPH i preuzme njegove funkcije, — MK Zagreb bio je smenjen.

bio je pod kontrolom ustanika. Na oslobođenim područjima Like, Korduna i Banije postojale su znatne partizanske snage i delovali su organi nove, narodne vlasti. Na području Dalmacije, Gorskog Kotara, Primorja i Slavonije partizanski odredi i udarne grupe postajali su sve brojniji, a uslovi za širi razmah ustanka sve bolji. Ovakav uspešan razvoj ustanka prisililo je NDH da prepusti Italijanima svu vojnu i civilnu vlast u tzv. Drugoj zoni (početkom septembra) i vojnu vlast u Trećoj zoni (početkom oktobra) — to jest na neanektiranim područjima Dalmacije, Primorja i Gorskog Kotara, zatim u Lici, Kordunu i zapadnom delu Banije.⁹⁵

Preuzimanje vlasti od strane Italijana pratila je pojava četništva na područjima gde je uticaj Partije bio slabiji — u Kninskoj Krajini i, delom, u južnoj Lici.

Za ova dva meseca borbi nisu se do kraja mogle savladati osnovne slabosti koje je ustanak u sebi nosio od samoga početka. Zbog toga je CK KPH, posle održanih savetovanja u najjačim ustaničkim centrima u Lici i Kordunu, a na temelju direktiva druga Tita, 30 septembra uputio svim svojim partiskim organizacijama Okružnicu br. 3 u kojoj su za naredni period postavljeni sledeći zadaci: veće uvlačenje hrvatskih masa u borbu, odlučnija i šira borba protiv italijanskog okupatora u svim krajevima, jačanje vojne organizacije, intenzivniji rad na okupljanju masa u NOF i učvršćenje i proširenje partiskih organizacija.

SLOVENIJA

Na osnovu odluke CK KPJ od 4 jula, Glavni štab Slovenije, na svom sastanku od 16 jula, rešio je da se odmah otpočne sa oružanim ustankom. Na teren su upućeni članovi Glavnog štaba i instruktori Centralnog komiteta, da okružna partiska rukovodstva upoznaju sa odlukom o ustanku i da im pruže pomoć u organizovanju oružane borbe.⁹⁶ Istovremeno u Partizanskom zakonu, koji je propisao Glavni štab Slovenije, predviđene su dužnosti i prava partizana, zakletva, oblik zastave, organizacija jedinica, odnosi između komandanta i komesara, ustrojstvo sudova i vrsta kazni, a na osnovu njega izvršena je reorganizacija oružanih grupa u čete i bataljone.⁹⁷

⁹⁵) Vidi odeljak: Okupacija i komadanje Jugoslavije.

⁹⁶) U to vreme postojalo je u Sloveniji 14 okružnih partiskih organizacija.

⁹⁷) Iako je Partizanski zakon postojao samo kao projekat, ipak je on poslužio kao putokaz u organizovanju oružanih jedinica.

Ustanak je otpočeo pretežno oko industriskih centara. Veće učešće je bilo u Gorenjskoj, dok se u Štajerskoj, a naročito u tzv. Ljubljanskoj pokrajini (Dolenjskoj i Notranjskoj), razvijao sporije. Značajnu je ulogu odigrala Ljubljana, jer je ona za sve vreme rata predstavljala izvor materijalnih i ljudskih snaga za NOP, i u njoj se do maja 1942 nalazio Glavni štab i CK KP Slovenije.

Gorenjska

Na sastancima okružnih partiskih rukovodstava u Jesenicama i Kamniku, od 17 do 25 jula, izvršena je reorganizacija postojećih partizanskih grupa u čete, imenovani su štabovi budućeg Kamničkog i Gorenjskog bataljona i razrađeni su planovi napada na pojedine objekte i komunikacije. U duhu ovih odluka, tokom narednih dana izvršeno je nekoliko manjih akcija na nemačke policiske i žandarmerijske patrole, porušeni su neki objekti na komunikacijama i prekinuto je nekoliko tt linija.⁹⁸

Nemci su brzo reagovali: uveli su policiski čas, zabranili kretanje stanovništva iz mesta u mesto i 29 jula obrazovali specijalni preki sud.⁹⁹ Oni su takođe hitno pojačali 71 i 181 rezervni policiski bataljon 171 rezervnim policiskim bataljonom i teritoriju Gorenjske podelili na tri operacijska područja: Jesenice, Kamnik i Kranj.

Na području Jesenica su već 1 avgusta, u rejonu Poljane, na pl. Mežakla, delovi 181 rezervnog policiskog bataljona napali Jeseničku četvu, koja se pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama povukla na pl. Jelovicu i spojila sa Jelovičkom četom. Ali ove su se čete, zbog stalnog pritiska neprijatelja, prebacile na Vodičku planinu i tamo 5 avgusta formirale Gorenjski bataljon.¹⁰⁰ Posle odlaska na Lipičku planinu (7 avgusta), ovaj bataljon je 8 avgusta vodio oštru borbu sa jačim delovima 181 rezervnog policiskog bataljona i naneo mu veće gubitke (oko 20 mrtvih), a zatim se izvukao iz borbe, s tim što se Jesenička četa prebacila na područje planine Mežakla, a Jelovička na planinu Jelovicu. Otada pa sve do decembra 1941 bataljon nije izvodio većih akcija.

Na području Kamnika, u Rašici, 17 avgusta je formiran Kamnički bataljon od Kamničke, Radomeljske, Rašičke i Men-

⁹⁸) Još pre ovih planiranih napada, partizanske jedinice u Gorenjskoj izvršile su nekoliko manjih akcija i diverzija. Tako je, 22 jula, u selu Tacenu, tek formirana Rašička četa ubila jednog nemačkog žandarma. (Inače je prvi okupatorski vojnik ubijen 19 jula u Besnici kod Ljubljane.)

TM) Ovaj sud je već 2 avgusta osudio četvoricu Slovenaca na smrt.

¹⁰⁰) Bataljon je imao i naziv »Ivan Cankar«. To je bio prvi bataljon formiran u Sloveniji.

geško-moravčanske čete, koje su se posle primljenih direktiva i zadataka vratile na svoja područja. Već 24 avgusta, delovi 171 rezervnog policijskog bataljona razbili su Kamničku četu kod Tunjice, u blizini Kamnika, tako da su se njeni preostali borci priključili ostalim jedinicama bataljona. Nakon što je zapalila pilanu Remec u Duplici (3 septembra) i izvršila niz drugih akcija, Radomeljska četa je, zbog stalnih napada neprijatelja, bila prinuđena da se 16 septembra prebaci preko nemačko-italijanske demarkacione linije u tzv. Ljubljansku pokrajinu. U borbama kod Rašice, severno od Smarne Gore, Nemci su 3 septembra razbili Rašičku četvu (njen ostatak se kasnije priključio Gorenjskom bataljonu). 171 rezervni bataljon je 21 septembra napao i Mengeško-moravčansku četvu na Sv. Mohoru kod Moravča. Pošto je u toku jednodnevne borbe nanela neprijatelju gubitke od 22 mrtva, četa se predveče probila iz okruženja i izvukla iz borbe. Ovim akcijama nemačkih policijskih snaga Kamnički bataljon bio je većim delom uništen i kao bataljon prestao je da postoji.

Na području Kranja su Nemci 5 avgusta okružili manji deo Tržičko-kranjske čete u logoru pod Storžičem, dok je njen veći deo usled izdaje upao u nemačku zasedu na Dobrči prilikom pokušaja napada na Begunje. Preostali borci priključili su se u novembru Gorenjskom bataljonu.¹⁰¹

Zbog stalnih napada neprijatelja i jakog terora, došlo je do opadanja ustanka u Gorenjskoj i do povlačenja partizanskih jedinica u šume, što je trajalo sve do decembra, kada se ustanak ponovo rasplamsao u severozapadnom delu ove oblasti.

Štajerska

Centri otpora protiv nemačkog okupatora u Štajerskoj bili su industrijska središta: Maribor sa širom okolinom, rudarski bazen Trbovlje — Zagorje i Celje sa okolinom. Početkom jula 1941 godine na području Maribora formirana je Pohorska četa, koja je ubrzo brojala 70 ljudi. Četa je tokom jula izvodila samo manje sabotažne akcije. Nemci su je razbili početkom avgusta kod sela Ribnice na Pohorju, no ipak se sredinom avgusta ponovo prikupio deo njenih boraca i počeo da napada žandarmerijske stanice i patrole. Ona je u septembru, uništenjem žandarmerijskih stanica na Pohorju (Klopni Vrh i Planinski dom na Pesku), stvorila prvu slobodnu teritoriju. Tada su Nemci Pohorje proglasili zabranjenim područjem, okružili ga jakim

¹⁰¹) Tržičko-kranjska četa, koja je formirana 26 jula od Nakelske, Dupeljske, Tržičko-kriške i Kranjske grupe, trebalo je, prema planu Glavnog štaba NOP odreda Slovenije, da preraste u Kranjski bataljon.

žandarmeriskim i policiskim snagama dovučenim iz Austrije i pripremili opšti napad kako bi uništili partizane na tom planinskom masivu. Pohorska četa je pre početka ovog napada, krajem septembra, na osnovu naređenja Glavnog štaba Slovenije, krenula preko Grmade na Dobrovlje radi formiranja 1 štajerskog bataljona.

Krajem jula je u rudarskom bazenu Trbovlja i Zagorja formirana, od radnika, Revirska četa, a u Savinjskoj dolini, od tamošnjih seljaka, Savlnjska četa. Tokom avgusta i septembra ove čete su izvršile niz manjih napada na žandarmerijske posade i patrole, a početkom oktobra, po naređenju Glavnog štaba Slovenije, stigle u Dobrovlje radi formiranja 1 štajerskog bataljona.

Sredinom jula je u okolini Celja ponovo formirana Celjska četa, koja je 27 avgusta, posle niza borbi sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama, potpuno uništena u blizini Sv. Jurija kod Celja.

Na početne partizanske akcije u Štajerskoj, Nemci su, pored oružane intervencije, reagovali i žestokim represalijama (streljanje talaca, deportovanje i dr), a to se u prvom momentu negativno odrazilo na masovnost ustanka.

Dolenjska i Notranjska Ustanak je počeo postepeno i razvijao se ravnomerno u ovim oblastima. Posle odluke CK KP Slovenije o prelasku na oružanu borbu protiv okupatora aktivirale su se postojeće partizanske grupe, koje su se prilikom novih boraca stalno ojačavale, tako da su ubrzo prerasle u čete. Od prve (Molničke) čete, koja je formirana sredinom jula na pl. Molniku, polovinom avgusta se odvojio deo ljudstva i na pl. Mokrecu obrazovao Mokrečku četetu, s tim što je u isto vreme na Travnjoj Gori osnovana i Ribnička četa. Nešto kasnije formirane su Borovnička, Robska (u blizini Turjaka), Preserska (u okolini Brezovice), Samotorska (u Dolomitima), Loška, Mokronoška, Stiška, Belokranjska četa i Ceta na Pogledu. Tako je već u avgustu u tzv. Ljubljanskoj pokrajini dejstvovalo 12 partizanskih četa.

Krajem avgusta je iz partizanskog logora na pl. Mokrecu upućena u Slovenačko Primorje (koje je Italija anektirala posle Prvog svetskog rata) prva partizanska grupa od 7 boraca. Ova grupa, koja je kasnije dobila naziv Pivška četa, popunjavala se ljudstvom sa tog područja.

Aktivnost partizanskih četa u tzv. Ljubljanskoj pokrajini ispoljavala se u prvo vreme brojnim diverzijama na železničkim prugama i drugim objektima. Usled toga Italijan

su već u avgustu morali da udvostruče broj vojnika na osiguranju železničkih objekata. Krajem jula otpočele su i prve oružane akcije na okupatorske jedinice. Tako je, 26 jula, deo Molničke čete napao manju italijansku kolonu. Napad je izazvao oštro reagovanje Italijana, pa su već 30 jula tri bataljona crnih košulja, karabinjeri i policija, u sadejstvu s nemačkim snagama, preduzeli čišćenje na području Zalog — Litija — Podlipoglav, ali bez uspeha.¹⁰² Zbog napada Mokrečke čete na italijanski garnizon u Turjaku (30 avgusta), 14 septembra su karabinjerske i policijske snage i manji delovi divizije »Granatieri di Sardegna« preduzeli čišćenje u rejonu Iškog Vintgara i Mokreca, nastupajući u tri kolone od sela Golo, Krvava Peč i Zapotok. Do sukoba je došlo kod Zapotoka, gde je Mokrečka četa delom razbijena, a delom prinuđena na povlačenje. Posle ovih borbi četa se prikupila u svom logoru u Zali pod Osredekom, gde je krajem septembra od Mokrečke, Robske, Preserske, Loške, Borovničke i Ribničke čete formiran Krimski bataljon, jačine 150 naoružanih boraca, dok su ostale čete nastavile da dejstvuju na svojim područjima.

Prekomurje

U Prekomurju, pod mađarskom okupacijom, u avgustu i septembru, formirane su prve oružane grupe, koje su izvele nekoliko manjih diverzija. Najaktivnije su bile grupe u Murskoj Soboti i Donjoj Lendavi. No, zbog velike provale u partiskim organizacijama, u oktobru su uhapšeni skoro svi komunisti, tako da je Narodno-oslobodilački pokret otada sasvim zamro u tim krajevima, da bi oživeo tek 1944 godine.

*
*
*

U toku prvih meseci ustanka, KP Slovenije uspela je da najveći deo slovenačkog naroda obuhvati u jedinstvenu političku i borbenu antifašističku organizaciju Osvobodilne fronte (OF), da oružane grupe, formirane u periodu priprema, organizuje u čete i bataljone i da u mnogim krajevima Slovenije preduzme oružane akcije protiv okupatorskih posadnih jedinica. S druge strane, okupatori su, smatrajući rasparčanu Sloveniju sastavnim delovima svojih državnih teritorija, naročito oštro i brzo reagovali na pojavu ustanka. Ta reakcija, kao i gustina okupatorskih garnizona i dobra komunikativnost omogućili su da okupator razbije deo partizanskih jedinica i da u pojedinim krajevima (naročito u Gorenjskoj) izazove privremenu krizu ustanka, a u Prekomurju da ga čak za duže vreme onemogući.

¹⁰²⁾ U toj akciji čišćenja učestvovali su 80, 38 i 3 planinski bataljon i delovi 55 bataljona crnih košulja.

III. SAVETOVANJE U STOLICAMA

Nizom direktiva i uputstava, CK KPJ i Glavni štab doprineli su da se otklone razna skretanja, pasivnost i stihija u razvoju ustanka u pojedinim delovima zemlje; da se vojna organizacija razvija postupno i usvaja partizanska taktika ratovanja; da se stvaraju slobodne teritorije i formiraju NO odbori; da se učvršćuje bratstvo i jedinstvo; — jednom rečju, pomogli su u rešavanju svih pitanja od značaja za uspešan razvoj ustanka.

U relativno kratkom periodu Narodnooslobodilačka borba naročito se razvila u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i počela se uspešno razvijati u Hrvatskoj i Sloveniji. Izuzetak je predstavljala Makedonija, gde — naročito zbog teškog stanja u partiskoj organizaciji — nije ni došlo do ustanka. Oslobođen je znatan broj mesta i stvoreno više slobodnih teritorija u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Iz malih oružanih grupa na početku ustanka izrasli su i razvili se snažni partizanski odredi, sposobni za krupnije akcije protiv okupatora i kvislinga. Upornim i strpljivim radom u narodu KPJ je osujetila namere okupatora i domaćih izdajnika da u Jugoslaviji izazovu bratoubilački rat i time onemogućće razvoj Narodnooslobodilačke borbe.

Dejstva partizanskih odreda i rezultati koji su ostvareni u prvim mesecima NOB brzo su uverili neprijatelja da je u sukobu sa veoma organizovanom i dobro rukovođenom oružanom snagom. Šef Upravnog štaba u Srbiji, dr Herold Turner, pisao je tada o partizanima u Jugoslaviji sledeće:

»... Pozicije partizana u šumama su takve da je takoreći nemoguće pogoditi ih u srce. Ne pomaže ni pojačana propaganda koja govori o tome da boljševicima ide na frontu rđavo. Dobijamo utisak da ni vesti o kapitulaciji SSSR-a ne bi dovele do kapitulacije ovih bandita, koji su žilavi kao đavoli. Osim toga, njihova organizacija je izvrsna. Ona bi mogla biti klasičan primer najbolje tajne organizacije...«¹⁰³

¹⁹³) Peti kongres KPJ (stenografske beleške), Kultura, Zagreb, 1949, str. 53—54.

Ovakav razvitak borbe doneo je niz novih krupnih pitanja i problema vojno-političkog karaktera. Radi toga je 26 septembra 1941 g. u Stolicama kraj Krupnja održano Savetovanje, na kome su učestvovali članovi Politbiroa CK KPJ: Josip Broz-Tito, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović i Ivo Lola-Ribar, zatim pretstavnici Glavnog štaba Srbije: Sreten Zujović, Filip Kljajić i Rodoljub Colaković; Glavnog štaba Bosne i Hercegovine: Svetozar Vukmanović i Slobodan Princip; Glavnog štaba Hrvatske: Rade Končar i Vlado Popović; Glavnog štaba Slovenije: Miha Marinko i Franc Leskošek; kao i komandanti najbližih partizanskih odreda: Koča Popović, Zdravko Jovanović, Dragoljub Dudić i Nebojša Jerković.

Posle iscrpne analize ustanka i ukazivanja na slabosti njegovog razvoja u pojedinim delovima zemlje usled nepravilno shvaćene linije CK KPJ, Savetovanje je uopštilo dotadašnja iskustva i donelo nekoliko veoma značajnih odluka. S obzirom na to da su ustaničke jedinice bile u raznim krajevima različito organizovane, rešeno je da se postepeno pređe na čvršću i jedinstveniju vojničku formaciju partizanskih odreda, da se posebna pažnja posveti organizaciji obaveštajne, sanitetske i drugih službi, da se još više učvrsti unutrašnji red i disciplina u odredima itd. U cilju lakšeg rukovođenja partizanskim jedinicama odlučeno je da se formiraju glavni štabovi u pojedinim pokrajinama gde oni dotada nisu postojali, a Glavni štab NOPOJ preimenovan je u Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije. Kako su se u svim delovima Jugoslavije dejstvima partizanskih odreda stvarale oslobođene teritorije, data su uputstva za njihovu organizaciju radi službe frontu i realizacije revolucionarne političke linije KPJ (stvaranje NO odbora). Istovremeno je dat plan za dalje vođenje operacija i stvaranje novih slobodnih teritorija. Zaključeno je da se nastavi uporna borba za jačanje političkog jedinstva kroz organizacije NOF i ukazano je na sve jasnije ispoljavanje aktivnosti snaga kontrarevolucije u svim krajevima (četništvo, voćstvo HSS itd.) i na neophodnost preduzimanja konkretnih mera u tom pogledu. U vezi s tim na Savetovanju je odlučeno da se nastave pregovori sa Dražom Mihailovićem kako bi se očuvalo jedinstvo naroda u borbi protiv okupatora.

Odluke donete na Savetovanju u Stolicama služile su kao orijentacija za pravilno rukovođenje Oslobođilačkom borbom u svim krajevima Jugoslavije, i naredni period u razvoju ustanka ispunjen je sprovođenjem u život tih odluka.

IV. PRVA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

(septembar—decembar 1941)

Ustanak u Srbiji, i pored svih dotadašnjih mera okupatora, sve se uspešnije razvijao. Nemci su krajem septembra 1941 otpočeli izvođenje krupnijih operacija da bi razbili partizanske odrede i ugušili ustanak. Ove operacije, koje su trajale do polovine decembra, naročito u zapadnoj Srbiji i Sumadiji (jer su u ostalim delovima Srbije vođene borbe manjeg obima), nazvane su Prvom neprijateljskom ofanzivom. U njoj su, pored nemačkih snaga (342 i 113 pešadiska divizija, delovi 704, 714, 717, 718 posadne divizije i 125 pešadiski puk), učestvovala i kvislinške jedinice Nedića, Ljotića i Pećanca, kao i ustaško-domobranske snage i četnici Draže Mihailovića, tj. ukupno oko 80.000 vojnika. Operacijama je rukovodio Stab 18 nemačkog korpusa.

U zapadnoj Srbiji i Sumadiji nalazilo se 12 partizanskih odreda (oko 15.000 boraca) koji su u to vreme bili ne samo dobro vojnički organizovani nego su i raspolagali znatnim borbenim iskustvom.

Borbe u severozapadnoj Srbiji

Kako su nemačke snage u Srbiji krajem septembra (704, 714 i 717 posadna divizija, 342 pešadiska divizija i 125 ojačani pešadiski puk) "bile nedovoljne za napad na celu oslobođenu teritoriju, Stab 18 korpusa je smatrao da će ustanku zadati odlučan udarac ako preduzme ofanzivu samo protiv severozapadnog dela Srbije. Naime, on je ocenio da se tamo nalaze glavne partizanske snage sa svojim vrhovnim vođstvom, da ta oblast pretstavlja jaku ekonomsku bazu ustanka i da ona, s obzirom na dobru komunikativnost i na prirodne prepreke — Savu i Drinu — koje je ograničavaju sa severa i zapada, nudi povoljne uslove za okruženje i uništenje ustaničkih snaga.

U cilju izvođenja ove operacije, Štab 18 nemačkog korpusa je 21 septembra naredio ojačanoj 342 pešadiskoj diviziji da sa jednim pukom forsira Savu kod Male Mitrovice i sa dva puka kod Šapca, a zatim da obe grupe otpočnu čišćenje Mačve nastupajući prema Lipolistu, s tim da ojačani 125 pešadiski puk krene iz Valjeva dolinom Jadra prema Loznici. 718 divizija (dislocirana u Bosni), zajedno sa ustaško-domobranskim snagama,¹⁰⁴ dobila je zadatak da na Drini i Savi, od Zvornika do Klenka, spreči prelaženje partizana iz Srbije u Bosnu i Srem, a nemačka avijacija — da bombarduje naselja na severnim padinama Cera.

Da bi pružio »zastrašujući primer« za celu Srbiju, Stab korpusa je naredio da se streljaju svi oni koji ma u kom vidu učestvuju u ustanku; da se sve muško stanovništvo od 15—60 godina uputi u sabirne logore, a žensko potisne prema Ceru; da se za svakog ubijenog vojnika ili folksdojčera strelja 100, a za ranjenog 50 zarobljenika ili talaca, i da se sva sela i salaši, nakon evakuacije žita i stoke, spale.

Glavni štab NOP odreda Jugoslavije pretpostavljao je da neprijatelj, s obzirom na razmah ustanka, može preduzeti i veće operacije protiv partizanskih odreda u Srbiji. Stoga je partizanskim odredima blagovremeno izdao uputstvo o načinu odbrane oslobođene teritorije i o međusobnom povezivanju i koordinaciji dejstava, naredio izvlačenje žita iz Mačve u brdske krajeve i ulagao dalje napore da očuva jedinstvo srpskog naroda koje je ugrožavano razornim delovanjem četnika Draže Mihailovića.

24 septembra ojačani 698 pešadiski puk 342 nemačke divizije prešao je Savu i ušao u Sabac, dok se Mačvanski odred¹⁰⁵ iz neposredne okoline grada povukao na liniju: Bogosavac — Slepčević — Stitar — Tabanović i kod Noćajskog Salaša.¹⁰⁶ •

104) pored ustaško-domobranskih snaga (oko šest bataljona) koje su bile raspoređene na levoj obali Drine, od Zvornika do ušća Drine u Savu, jedan ustaški bataljon je postavljen na levu obalu Save kod Srem. Mitrovice.

105) Neposredno pre početka ove ofanzive (21 i 23 septembra) Mačvanski odred, sa delovima Valjevskog i Posavskog odreda i Cerskog četničkog odreda, izvršio je napade na Sabac, u kome se tada nalazio 2 bataljon 750 nemačkog puka sa jednom policiskom četom i ustašama, ali ovi napadi nisu uspeali zbog snažnog otpora neprijatelja i zbog četničke izdaje.

106) Posle dva dana svirepe hajke, Nemci su na području Sapca pohvatali 4.410 ljudi, prebacili ih preko Save, svrstali u kolonu i naterali da trče oko 20 kilometara do sela Jarka (gde je već unapred bio podignut logor), ubijajući sve one koji to fizički nisu mogli da izdrže. Oni su istovremeno javili zapovedniku Jugoistoka da je »bezobzirnim

28/29 septembra prešao je Savu kod Sapca i 699 puk, a kod Male Mitrovice 697 puk 342 nemačke pešadijske divizije.

Rano izjutra 29 septembra, ojačani 698 i 699 pešadijski puk nastupali su širokim frontom od Sapca ka Loznici, a 697 puk — od Male Mitrovice na jug, duž drumca za Belotić, ka Lipolistu.

Pod pritiskom nadmoćnijih neprijateljskih snaga, Mačvanski odred se noću 29/30 septembra, povukao na severne ogranke Cera. Sutradan su pristigli Kolubarski i Radevski bataljon Valjevskog odreda, pa je na liniji Lipolist — Petkovića — Cokešina — Vidojevica organizovan položaj za odbranu, na kome je ojačani Mačvanski odred sve do 9 oktobra bio u borbenom dodiru sa 342 divizijom.

Do planiranog prodora ojačanog 125 pešadijskog puka iz Valjeva ka Loznici nije došlo, zato što su ga Nemci morali upotrebiti na pravcu Valjevo — Beograd, jer je Posavski odred, upravo kad je počeo nemački napad na Mačvu (29 septembra), oslobodio Ub i time presekao komunikaciju Valjevo — Obrenovac. Posle žestokih borbi koje su otpočele 10 oktobra između 125 puka i jedinica Posavskog odreda, 125 puk je uspeo da se 15 oktobra probije od Valjeva do Obrenovca.¹⁰⁷

Cim je prodrla do Lipolista, 342 nemačka divizija je pristupila »čišćenju« Mačve u kojoj više nije bilo krupnijih partizanskih jedinica, jer su se bile povukle na planine Cer i Iverak.

Pošto je uvideo da u Mačvi nije došlo do okruženja i uništenja partizana, Stab 18 nemačkog korpusa je odlučio da 342 pešadijska divizija nastavi nadiranje prema jugu. 12 oktobra divizija je dobila zadatak da očisti Cer i Iverak, zatim da sa 2 ojačana bataljona prodre u Krupanj, i, najzad, da 15 uveče bude spremna za dalji napad prema Valjevu.

Uviđajući da neprijatelj ponovo namerava da okruži i uništi partizanske snage, Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije naredio je da se jedinice ojačanog Mačvanskog odreda povuku na Iverak, a Valjevski odred zatvori komunikaciju Loznica — Valjevo..

U toku 14 i 15 oktobra, jedinice 342 nemačke divizije su na Ceru i Iverku samo mestimično nailazile na otpor partizanskih snaga, jer su se jedinice Mačvanskog odreda, da bi izbegle okruženje, blagovremeno povukle prvo na levu obalu

ttierama vraćen ugled nemačke oružane sile« i da je »stvoren zastrašujući primer« (Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 172).

¹⁰⁷⁾ Puk se oko 20 oktobra prebacio u severni deo Sumadije i sa tamošnjim neprijateljskim snagama učestvovao u napadima na partizanske jedinice.

Lešnice, a zatim na levu obalu Jadra, dok su se Rađevski i Kolubarski bataljon Valjevskog odreda povukli u pravcu Zavlake kako bi zatvorili dolinu Jadra prema Valjevu. U teškim borbama od 14—24 oktobra ovi bataljoni su odbijali neprijateljske napade, ne dozvoljavajući prodor Nemaca u Valjevo.

Planirani napad dva nemačka bataljona na Krupanj nije uspeo zbog snažnog otpora jedinica Mačvanskog i Valjevskog NOP odreda na liniji Terzići — Korenita — Zajača, pa je neprijatelj bio prisiljen da na ovom pravcu upotrebi glavninu 342 divizije. Zahvaljujući tako nadmoćnim snagama Nemci su uspeli da slome partizanski otpor, tako da su 20 oktobra ušli u Krupanj.¹⁰⁸

23 oktobra, posle završenih operacija na Ceru, Iverku i oko Krupnja, 342 divizija se najpre prikupila u dolini Jadra, a zatim odmah prešla u napad prema Valjevu. Ona je uz snažnu podršku divizijske artiljerije i avijacije probila položaje Rađevskog i Kolubarskog bataljona Valjevskog odreda kod Zavlake i 25 oktobra uveče ušla u Valjevo, a odavde je krenula u više pravaca: dolinom Kolubare, Uba i Tamnave, da bi očistila tu teritoriju i obezbedila komunikacije Valjevo — Obrenovac. Posle toga su se Štab divizije, 342 artiljerijski i 699 pešadiski puk smestili u Valjevu, 697 puk u Ubu i 698 puk u Lajkovcu i produžili »pročešljanje« osvojene teritorije.

Za to vreme Mačvanski odred, koji se nalazio u Rađevini, sprečavao je dalji prodor neprijatelja prema Ljuboviji, dok je Valjevski odred u Podgorini vršio pritisak prema Valjevu.

Brojnije i tehnički nadmoćnije nemačke i kvislinške snage potisnule su Mačvanski, Posavski, a delimično i Valjevski odred sa njihovih teritorija. Zato što su na tom prostoru izvršile strahoviti teror, došlo je do osipanja jednoga dela boraca iz partizanskih jedinica, kao i do izvesnog kolebanja u narodu. Nemci nisu imali dovoljno snaga za zauzimanje preostalog dela slobodne teritorije, pa su odlučili da do dolaska novih jedinica izvode manje akcije i da čiste osvojenu teritoriju.

Borbe u Šumadiji i dolini Zapadne Morave Uparedo sa dejstvima 342 divizije u severozapadnoj Srbiji, jedinice iz sastava 714 i 717 nemačke posadne divizije i pristigli 125 ojačani pešadiski puk, zajedno sa kvislinškim snagama, napadali su partizanske odrede u Sumadiji i dolini Zapadne Morave, kako bi olakšali izvr-

108) Prilikom prodora od Sapca i Male Mitrovice ka Krupnju, 342 divizija je, prema nemačkim podacima, do 20 oktobra streljala 1.968, a uhapsila 22.658 lica i spalila veći broj sela, kao i varošicu Krupanj.

šenje zadatka 342 divizije, trošeći udarnu snagu odreda i nastojeći da ih odbace s njihovih teritorija. U toj situaciji partizanski odredi su činili velike napore da se održe na svojoj teritoriji i da nanesu neprijatelju što veće gubitke, vršeći često i ofanzivne akcije.

Početkom oktobra nemačko-kvislinške snage izvršile su koncentričan napad na partizanske jedinice na širem području planine Rudnika, i to: jedan bataljon 714 nemačke posadne divizije iz Topole, jedan bataljon 717 posadne divizije iz Kragujevca i Kolubarska grupa Nedićevih i Pećančevih odreda iz Stepojevca, Ralje, Arandjelovca, Smedereva, Palanke, Lapova i Kragujevca. Posle višečasovne borbe s jedinicama 1 šumadiskog odreda, bataljon 714 divizije probio se do Rudnika, a bataljon 717 divizije — kroz zasede jedinica Kragujevačkog 1 Čačanskog odreda, do Gornjeg Milanovca. Međutim, Nemci su odmah napustili i Rudnik i Gornji Milanovac,¹⁰⁹ dok su delovi 1 i 2 šumadiskog, Kosmajskog i Posavskog odreda dočekali Kolubarsku nedićevsko-četničku grupu kod Rudnika i odbacili je prema Arandjelovcu.

Treći bataljon 749 pešadiskog puka 717 divizije, koji je 14 oktobra ponovo krenuo iz Kragujevca, posle žestokih borbi sa jedinicama Kragujevačkog i Čačanskog odreda, ušao je 16 oktobra u Gornji Milanovac i spalio ga. Pošto su jedinice Kragujevačkog i Čačanskog odreda kod Nevade napale ovaj bataljon prilikom njegovog povratka iz Gornjeg Milanovca i tom prilikom mu nanele znatne gubitke u ljudstvu i materijalu, on je 21 oktobra za odmazdu streljao 7.000 ljudi u Kragujevcu.¹¹⁰

Oko 20 oktobra je 4 bataljon 721 puka 714 divizije iz Velike Plane izvršio napad u pravcu Starog Adžibegovca na 2 šumadiski odred, koji se posle oštrih borbi povukao prema Rači.

Ojačani 125 pešadiski puk, koji se krajem oktobra prebacio iz Posavine na područje južno od Beograda, vodio je borbe zajedno s nedićevsko-ljotičevskim kvislinškim jedinicama protiv jedinica Kosmajskog odreda duž komunikacije Beograd — Mladenovac, naročito u selima: Dučini, Venčanu,

¹⁰⁹) U Gornjem Milanovcu Nemci su pohvatali oko 200 ljudi i terali ih ispred sebe na povratku za Kragujevac, da bi se zaštitili od eventualnih partizanskih napada.

no¹¹⁰) prema nemačkim izveštajima, u Kragujevcu je streljano 2.300 ljudi, a prema pisanju »Borbe« od 15.XI.1941 streljano je 5.000. Međutim, prema podacima prikupljenim posle rata, streljano je oko 7.000. Pored toga, 3 bataljon 749 puka streljao je 19 oktobra 182 čoveka u Mačkovcu a 1 bataljon 724 puka — 125 ljudi u Grošnici.

Arnajevu i Kovačevcu. Tom prilikom porušena je železnička pruga kod Resnika i Ripnja, dok su razbijeni 4 i 9 Nedićev odred pretrpeli velike gubitke.

Pored borbi koje su im bile nametnute, partizanski odredi u Šumadiji izveli su u toku oktobra i niz uspešnih napada na neprijatelja, naprimer: upad 1 šumadiskog odreda u Aranđelovac i napad na četnike Koste Pećanca kod Rajkovca, rušenje železničke pruge u Bagrdanu i mosta na putu Natalinci — Palanka; napad 2 šumadiskog odreda na Senjski rudnik; napad Pomoravskog odreda na ž. st. Aračićevo (Lanište) i ž. st. Jovac; i napad Kragujevačkog odreda na nemački barutni magacin u Mednoj, blizu Kragujevca.

Početkom oktobra težište dejstva partizanskih odreda u dolini Zapadne Morave prenelo se na Kraljevo u cilju realizovanja ranijeg plana VŠ za proširenje slobodne teritorije. U borbama za Kraljevo, koje su branile jedinice 734, 735 puka 714 divizije i 749 puka 717 nemačke divizije, učestvovali su Kraljevački odred, Trnavski, Ljubički i Dragačevski bataljon Čačanskog odreda i Jelički četnički odred, tj. ukupno oko 4.500 boraca, pod komandom zajedničkog partizansko-četničkog štaba. Tada je upotrebljena i jedna baterija od 4 oruđa 75 mm sa dovoljno municije i 2 srednja tenka tipa »Hočkis«. Mada je ova baterija još od 7 oktobra otpočela da povremeno tuče vojne objekte u Kraljevu, napad je počeo tek tokom noći 10/11 oktobra, na frontu između Morave i Ibra sa oko 1.000 ljudi, jer su ostale snage bile određene za osiguranje pravaca od eventualne intervencije iz Kragujevca, Kruševca i doline Ibra. Ovaj prvi napad nije uspeo zbog jakog nemačkog otpora. Jedino se Dragačevski bataljon probio do periferije grada, ali se ni on nije mogao održati, već se morao povući na polazne položaje.

Drugi napad izveden je iduće noći istim snagama, pojačinim 2, 4 i 5 četom Ljubičkog bataljona, sa težištem između komunikacija Čačak — Kraljevo i Raška — Kraljevo. Sve su se jedinice probile u grad, ali su se u zoru morale povući na polazne položaje.

Nemci su posle toga bezuspešno pokušali da razbiju obruč oko grada, a naročito im je bilo stalo da unište bateriju. Tako je sredinom oktobra napad jednog njihovog bataljona, ojačanog sa 3 tenka, slomljen protivnapadom 4 i 5 čete Ljubičkog bataljona. Jedan nemački bataljon, posle dužih borbi sa partizanskim snagama na komunikaciji Kruševac — Kraljevo, uspeo je da se 16 oktobra probije u Kraljevo i da pojača tamošnju posadu, dok je Čačanski odred sprečio pokušaj delova 717 divizije da se iz Kraljeva probiju u Čačak.

U međuvremenu, iako je Glavni štab NOP odreda Srbije bio naredio da se odustane od daljih napada i da se dejstvuje na komunikaciju Kraljevo — Kruševac, ipak je partizansko-četnički štab izvršio treći napad na Kraljevo. Tenkovi, koji su prvi put učestvovali u napadu, uspeli su da se probiju do centra grada, ali su se morali povući na polazne položaje. Četvrti i poslednji napad na Kraljevo izveden je noću 31 oktobra, no sa istim ishodom.¹¹¹

Uporno nastojanje partizansko-četničkog štaba da zauzme Kraljevo, bez nekih naročitih izgleda na uspeh, bilo je samo uzaludno trošenje snaga i sredstava. Dalja dejstva na prostoru Kraljeva svodila su se na diverzije, zasede i prepade na manja neprijateljska odeljenja koja su često vršila ispade iz grada u okolinu i palila sela.

Pored borbi s nemačkim i kvislinškim snagama, partizanski odredi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji vodili su borbe i s četnicima Draže Mihailovića, jer su ovi počeli da prelaze u otvorene napade na partizanske jedinice.¹¹²

Požeški četnički odred izvršio je, po direktivi Draže Mihailovića, napad na Užičku Požegu nekoliko dana posle njenog oslobođenja i zaveo svoju vlast. Da bi izbegli oružani sukob sa njima, partizani su napustili grad i povukli se prema Užicu i Arilju. U Požezi i njenoj okolini, gde su četnici počeli da progone porodice partizana i njihove simpatizere, uhvaćen je i ubijen komandant 1 šumadiskog odreda Milan Blagojević.

Posle toga je Vrhovni štab, u duhu odluke u Stolicama, još jednom pokušao da dođe do sporazuma s četnicima. Drug Tito se 27 oktobra sastao s Dražom Mihailovićem u selu Brajićima i predao mu pismeni predlog od 12 tačaka kao bazu za sporazum. Draža Mihailović je odbio najvažnije tačke ovog predloga.¹¹³ Jedino je postignut sporazum o nekim manje važnim pitanjima i o podeli ratnog plena. Na osnovu toga spo-

¹¹¹) Pošto su građani Kraljeva pomagali napade partizanskih jedinica na grad, Nemci su za odmazdu streljali 1.755 ljudi.

¹¹²) Krajem oktobra 1941 u Štab Draže Mihailovića stigli su majori bivše jugoslovenske vojske Zaharije Ostojić i Mirko Lalatović i engleski kapetan Hadson. Poruka koju je doneo kapetan Hadson od Komande za Bliski istok glasila je: »Jugosloveni ima da se bore za Jugoslaviju, a ne da se borba pretvori u pobunu komunista za Sovjetsku Rusiju« (Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, str. 21, Beograd, 1946).

¹¹³) Draža Mihailović je odbio predlog o stvaranju zajedničkog operativnog štaba, o stvaranju NOO itd., zbog čega nije ni došlo do potpunog sporazuma.

razuma, i da bi dokazali svoju spremnost za saradnju, partizani su već sutradan predali četnicima 500 pušaka i 24.000 metaka iz tekuće proizvodnje užičke fabrike oružja.

Ubrzo se pokazalo da je Draža Mihailović pristao na pregovore da bi oslabio budnost Vrhovnog štaba i stvorio što povoljnije uslove za opšti napad četnika na partizane kod Užica i Ivanjice. U oštroj borbi na Trešnjici (kod Užica), 2 novembra četnici su razbijeni i prisiljeni na povlačenje, a isto tako je odbijen i njihov napad na Ivanjicu. Sutradan (3 novembra) delovi Užičkog odreda ušli su u Požegu i produžili nastupanje prema Ravnoj Gori. Od 7 novembra Užički odred je u borbi kod Karana razbio četnički odred kapetana Račića koji je od Kosjerića pokušao da izvrši novi napad na Užice. Istog dana Jelički četnički odred, napustivši front kod Kraljeva, na prevaru je oteo partizanske tenkove i artiljeriju i napao na Čačak, ali ga je razbio Cačanski odred i primorao na povlačenje prema Ravnoj Gori. Četnici su jedino imali uspeha kod Gornjeg Milanovca, gde su obmanom uspeli da razoružaju 7 četu 1 šumadskog odreda i oko 200 njenih boraca sprovedu na Ravnu Goru. Njih su docnije, zajedno sa još 125 zarobljenih partizana, predali Nemcima u Slovcu, a ovi su ih u Valjevu sve postreljali. I na ostalim delovima slobodne teritorije četnici Draže Mihailovića prešli su u napad na partizane, ali su brzo bili razbijeni.

U takvoj situaciji, Draža Mihailović je zatražio sastanak s Nemcima, do koga je i došlo 13 novembra u Divcima, nedaleko od Valjeva.¹¹⁴ Na tom sastanku Nemcima je saopšteno da će se četnici i dalje boriti protiv partizana i da neće pružati otpor nemačkim trupama. S druge strane, nalazeći se u bezizlaznom položaju, opkoljen na Ravnoj Gori od strane partizana, Draža Mihailović je zamolio Vrhovni štab NOP odreda da se obustave neprijateljstva. Da bi do kraja razotkrio izdajničko i protivnarodno držanje četnika, Vrhovni štab je prihvatio molbu. Borbe su obustavljene i obrazovana je komisija koja bi ispitivala sve slučajeve sukoba. Međutim, četnici su i ovoga puta prekršili sporazum i zajedno s Nemcima krajem novembra ponovo prešli u napad na partizane.

¹¹⁴) E. Vishaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta na jugoistočnom prostoru*, str. 65—67, arhiva V.I.I., dok. br. 19/1, k. 70/VI.

Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, str. 125, Beograd, 1946 godine.

Povlačenje partizanskih odreda jugozapadno od linije Kraljevo, Kragujevac, Rudnik, Valjevo

ste teritoriju severno od linije: Kraljevo — Kragujevac — Rudnik — Valjevo od partizanskih jedinica i stvore što povoljnije uslove za prodor prema Užicu.

Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije činio je napore da što duže održi preostali deo slobodne teritorije i sačuva oružane snage ustanka. Istovremeno je naredio Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku da u Sandžak uputi jedan jači odred radi rasplamsavanja ustanka u ovoj oblasti i povezivanja slobodnih teritorija Crne Gore i Srbije, računajući pri tome da će iz vojničkih i političkih razloga doći do upotrebe dela tih snaga i na teritoriji Srbije. Ova mera je bila od posebne važnosti i zbog toga što je Vrhovni štab već tada predviđao mogućnost gubljenja slobodne teritorije u Srbiji.

Za čišćenje terena severno od Valjeva Nemci su angažovali 9 bataljona iz 342 divizije i 125 pešadiskog puka. Tom prilikom je došlo samo do slabijih mestimičnih sukoba, jer su se delovi Valjevskog i Posavskog odreda već nalazili izvan napadnutog područja. Posle čišćenja, koje je završeno 9 novembra, nemačke jedinice su se ponovo prikupile u rejonu Valjeva, gde su do 25 novembra vodile lokalne borbe s Valjevskim i Mačvanskim odredom.

749 puk 717 divizije je probio položaje Kopaoničkog i Kraljevačkog odreda kod Čibukovca i prodro iz Kraljeva u pravcu Raške. Dok se Kopaonički odred povukao južno od Kraljeva i orijentisao svoje jedinice prema Ibru, dotle je Kraljevački odred i dalje ostao u rejonu Kraljeva, s tim što su ovi odredi do kraja novembra vodili manje borbe s Nemcima koji su vršili česte ispade iz Kraljeva.

Posle oštih borbi s jedinicama 125 pešadiskog puka južno od Beograda, Kosmajski i delovi Posavskog odreda su bili primorani da se povuku na pl. Rudnik.

Za to vreme su jedinice 714 posadne divizije, zajedno s nedićevcima, četnicima Koste Pećanca i žandarmima, izvele više napada na partizanske snage u rejonu Obrenovca, Lazarevca, Arandelovca, Velike Plane, Jagodine, Kragujevca i Paraćina. U teškim borbama koje su vodili sredinom novembra severno od Kragujevca, u rejonu Junkovca, Baničine, Donje Rače i Viševca, 1 i 2 šumadiski odred su pretrpeli osetne gubitke, pa su i oni bili prinuđeni da se povuku na Rudnik, gde ih je na-

pala Kolubarska grupa nedićevsko-četničkih odreda uz podršku nemačke artiljerije, tenkova i avijacije. Borbe su trajale od 21—26 novembra, kada su jedinice 1 i 2 šumadskog, Kragujevačkog, Kosmajskog i Posavskog odreda izvršile opšti protivnapad u kome je neprijatelj pretrpeo velike gubitke i bio prinuđen da se povuče u pravcu Belanovice. Delovi Kragujevačkog odreda vodili su žestoke borbe s Nemcima, nedićevcima i četnicima i severozapadno od Kragujevca, u selima Rogojevac, Zabojnica, Grivac i Ljuljaci, sprečavajući ih da iz Kragujevca prođu prema Gornjem Milanovcu i Čačku, dok je glavnina Užičkog, Čačanskog i Valjevskog odreda, zajedno sa delovima nekih drugih odreda, u to vreme bila angažovana u borbama s četnicima koji su vršili stalne napade na pojedina mesta oslobođene teritorije u gornjem slivu Zapadne Morave.

U toku navedenih borbi neprijatelj je uspeo da potisne partizanske odrede jugozapadno od linije Kraljevo — Kragujevac — Rudnik — Valjevo, a u međuvremenu je u Srbiju stigla i 113 nemačka pešadiska divizija, koja se do 24 novembra prikupila na prostoriji Jagodina — Paraćin — Čuprija — Kruševac, čime su Nemci stvorili povoljne uslove za napad i na preostali deo slobodne teritorije.

Koncentričan napad Nemaca na Užice Prema nemačkom planu za zauzimanje preostalog dela slobodne teritorije, 342 pešadiska divizija imala je zadatak da izvrši napad prema Užicu pravcima: Valjevo — Ljubovija — Bajina Bašta — Užice i Valjevo — Kosjerić — Užice; a 113 pešadiska divizija pravcima: Kragujevac — Gornji Milanovac — Užice i Kraljevo — Čačak — Užice, s tim da ovim snagama sadejstvuju delovi 714 i 717 posadne divizije i kvinslinške formacije Nedića, Ljotića i Koste Pećanca.

S obzirom na dotadanji razvoj neprijateljske ofanzive, Vrhovni štab je naredio partizanskim odredima da sa pogodnih položaja pružaju što duži otpor neprijatelju i da se u slučaju jačeg pritiska povlače prema Užicu i Sandžaku, tim pre što su partizanski odredi, usled stalnih borbi, bili premoreni i, zbog gubitaka i osipanja, brojno oslabljeni. Pre početka neprijateljskog napada prema Užicu, Kosmajski, 1 šumadiski, Pomoravski, Kragujevački odred, deo 2 šumadskog i manji delovi Čačanskog odreda nalazili su se na području Rudnika, zatvarajući pravce koji vode na tu prostoriju iz Kragujevca, Topole i Ljiga, dok su se glavnina Čačanskog i manji delovi 2 šumadskog odreda nalazili kod Pranjana, Srezojevića i Brajića na frontu prema četnicima. Užički odred vodio je borbe s četnicima Draže Mihailovića na širokoj prostoriji u rejonima Ravne

Gore, Valjeva, Bajine Bašte, Vardišta, Zlatibora i Javora. Kraljevački i deo Kopaoničkog odreda bili su angažovani u borbama s Nemcima na prostoru Kraljeva, dok je glavnina Kopaoničkog odreda držala komunikacije u dolini Ibra. Valjevski odred nalazio se u rejonu Valjevo, orijentisan glavninom prema Ravnoj Gori i Valjevu. Posavski odred nalazio se u rejonu Užica, s tim što je njegov 2 bataljon sa Rudnika privremeno ušao u sastav Kosmajskog odreda. U Užicu je bio radnički bataljon Užičkog odreda, jačine oko 250 ljudi.

25 novembra otpočelo je nastupanje 113 i 342 nemačke divizije u pravcu Užica. Toga dana je 342 divizija odbacila jedinice Valjevskog odreda od Valjeva i produžila nastupanje pravcima: Valjevo — Pecka — Ljubovija — Bajina Bašta — Užice i Valjevo — Kosjerić — Užice. Dva dana kasnije, 27 novembra, krenula je i 113 divizija u četiri kolone: glavna (260 puk, 261 puk bez 1 bataljona i 113 artiljerijski puk) pravcem Kraljevo — Čačak; dve kolone (268 puk) pravcima Kragujevac — Knić — Čačak i Kragujevac — Gornji Milanovac — Čačak; četvrta kolona (jedan bataljon 261 puka) pravcem Kraljevo — Raška.

Radi sadejstva s Nemcima, Nedićeve i četničke snage (2, 3, 5, 9 i 10 Nedićev odred, Kolubarska nedićevsko-četnička grupa i četnički odred kapetana Mojsilovića) krenule su 26 novembra opštim pravcima: Belanovica — Rudnik — Čačak — Požega — Užice. Dok su Nemci napadali uglavnom duž komunikacija, dotle su Nedićevi i četnički odredi štitili njihovo nastupanje od bočnih dejstava partizana.

Kolona 342 divizije, koja je nadirala preko Pecke, izbila je 28 novembra prednjim delovima u rejon Kadinjače, na putu Rogačica — Bajina Bašta — Užice, gde je sutradan ujutru napala Užički radnički bataljon i 2 čete Užičkog i 2 čete Posavskog odreda koji su od Vrhovnog štaba dobili zadatak da po svaku cenu što duže zadrže Kadinjaču i tako omogućе evakuaciju iz Užica. Ona je, i pored ogromne brojne nadmoćnosti, uspela da zauzme Kadinjaču tek oko podne, kad su gotovo svi branioци bili izginuli, a uveče je stigla u Užice. Druga kolona 342 divizije, koja je nastupala preko Kosjerića savladala je 27 i 28 novembra otpor Valjevskog odreda na Bukovima i Posavskog odreda na Crnokosi, tako da je 29 novembra jakim snagama ušla u Užice, a slabijim u Užičku Požegu. Posle toga je 342 divizija odmah krenula iz Užica ka Sandžaku. Do jačih borbi sa delovima Užičkog i Posavskog odreda došlo je kod Čajetine i na Zlatiboru.

Glavnina 113 divizije krenula je 27 novembra po podne pravcem Kraljevo — Čačak. Pošto je odbacila delove Kopao-

ničkog i Kraljevačkog odreda od Kraljeva, naišla je na jak otpor Čačanskog odreda kod Mršaća, Samaile i Slatine. 28 novembra uveče kolona je ušla u Čačak, a sutradan se sastala sa delovima 342 divizije u Požezi. Kolona koja je iz Kragujevca nastupala preko Kniča prodrla je u Čačak 29 novembra, nakon što je prethodno savladala otpor delova Čačanskog i Kragujevačkog odreda na Bumbarevom Brdu i kod Mrčajevaca. Druga kolona iz Kragujevca probila se u Gornji Milanovac 28 novembra, savladavši usput mestimičan otpor jedinica Kragujevačkog i Čačanskog odreda.

Kolubarska grupa nedićevsko-četničkih odreda i 3 Nedićev odred naišli su 26 novembra pred Gornjim Milanovcem na jak otpor Kosmajskog i delova Posavskog i 1 šumadiskog odreda i bili, uz velike gubitke, odbačeni preko Rudnika do Trudelja. Sa novim pojačanjima i uz podršku nemačke artiljerije i vazduhoplovstva, ove neprijateljske snage ponovo su preduzele napad i 28 novembra uspele da zauzmu Rudnik, a sutradan su, nastupajući preko Majdana, stigle na 2 km pred Gornji Milanovac, da 30 novembra uđu u sam grad.

Zbog velike nadmoćnosti u ljudstvu i tehnici, neprijatelj je relativno brzo uspeo da slomi otpor partizanskih odreda i da komunikacijama prodre duboko na oslobođenu teritoriju. Iznenadni brzinom prodora, s jedne, i zbog velike prostorne udaljenosti, s druge strane, neki partizanski odredi nisu uspeli da u potpunosti sprovedu direktivu VŠ o povlačenju u Sandžak. Tako se i dogodilo da su delovi pojedinih odreda, koji su se našli izolovani, prihvatili borbu sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem i pretrpeli velike gubitke, da su se drugi povlačili u pravcu Sandžaka, i da su treći, jer nisu videli drugog izlaza, ostavili oružje i vratili se svojim kućama.

Povlačenje odreda prema Sandžaku vršeno je raznim pravcima. Partizanski odredi iz rejonu Rudnika i Gornjeg Milanovca (1 i 2 šumadiski, delovi Kosmajskog, Posavskog i Čačanskog odreda) otstupali su preko Pranjana, Jelove Gore i Zlatibora; Kragujevački, Pomoravski i delovi Čačanskog odreda — kroz Ovčarsko-Kablarsku Klisuru, preko Arilja i Zlatibora; Kraljevački i Kopaonički odred — ka Novoj Varoši preko Ivanjice, a Užički i deo Posavskog takođe ka Novoj Varoši, preko Zlatibora. Na taj način, glavnina partizanskih snaga izbegla je okruženje i uništenje i u prvoj polovini decembra prebacila se u Sandžak. Valjevski i delovi Mačvanskog, Posavskog, Kosmajskog i 1 šumadiskog odreda nisu uspeli da se povuku i ostali su na svome terenu. Sem ovih odreda, i u ostalim krajevima zapadne Srbije ostali su manji partizanski delovi.

Posle povlačenja glavnine partizanskih odreda u Sandžak, nemačke i kvislinške snage koje su učestvovala u ofanzivi otpočele su čišćenje osvojenog područja od preostalih partizanskih snaga.¹¹⁵

Nemci su dobro pripremili Prvu ofanzivu u Srbiji, i ona se karakteriše ne samo metodičnošću u izvođenju operacija nego i veštom kombinacijom vojničkih, političkih i terorističkih mera za ugušenje ustanka. U toku dvomesečnih borbi sa brojno i tehnički nadmoćnim neprijateljem, partizanski odredi su se borili sa krajnjim požrtvovanjem i pružili su žilav otpor okupatorskim i kvislinškim snagama. Izloženi koncentričnim udarima jakih neprijateljskih snaga, oni se nisu mogli održati na oslobođenoj teritoriji, već se njihova glavnina, pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, morala povući u Sandžak, dok je manji deo ostao na svom terenu.

U toku tih borbi pokazala se celishodnost partizanske taktike, ali i slabosti teritorijalne vojne organizacije partizanskih odreda, koja je bila nepogodna za izbegavanje udara nadmoćnog neprijatelja i za prenošenje dejstava na sektore gde su postojali povoljni uslovi za borbu.

Četnici Draže Mihailovića su tokom ofanzive stupili u otvorenu borbu s partizanskim odredima i na taj način olakšali okupatoru da ovlada slobodnom teritorijom. Svojom izdajom i terorom oni su pokolebali jedan deo srpskog naroda i oslabili njegovo jedinstvo u borbi protiv neprijatelja.

Ofanziva je prekinula razvitak ustanka u Srbiji u onoj fazi kada je on počeo da daje najveće vojničke i političke rezultate. Posle ove ofanzive, Narodnooslobodilački pokret u Srbiji ušao je u novu fazu. Pod okriljem okupatora došlo je do ujedinjavanja svih reakcionarnih snaga u Srbiji u cilju konačnog ugušenja ustanka. Nastala je privremena oseka ustanka, tako da su dalje borbe vođene u vanredno složenim i teškim uslovima.

¹¹⁵ Po završetku ofanzive, 342 divizija je dislocirana u rejonu donjeg toka Drine i kod Valjeva, 113 divizija u dolini Zapadne Morave, 704 divizija u Pomoravlju, 714 divizija u Sumadiji i 717 divizija u istočnoj i južnoj Srbiji. Delovi 718 divizije vraćeni su u istočnu Bosnu, a ojačani 125 puk u Grčku. Glavnina Nedićevih i četničkih snaga raspoređena je na bivšoj slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji i Sumadiji. Po naređenju Draže Mihailovića od 30 novembra 1941, četnički odredi u Srbiji potpuno su se legalizovali kod okupatora.

V. DALJI RAZVOJ USTANKA

SRBIJA

Uporedo s Prvom neprijateljskom ofanzivom na teritoriji zapadne Srbije i Šumadije okupator je, uz pomoć domaćih slugu, skoro istovremeno preduzeo mere za razbijanje partizanskih odreda i u drugim krajevima Srbije.

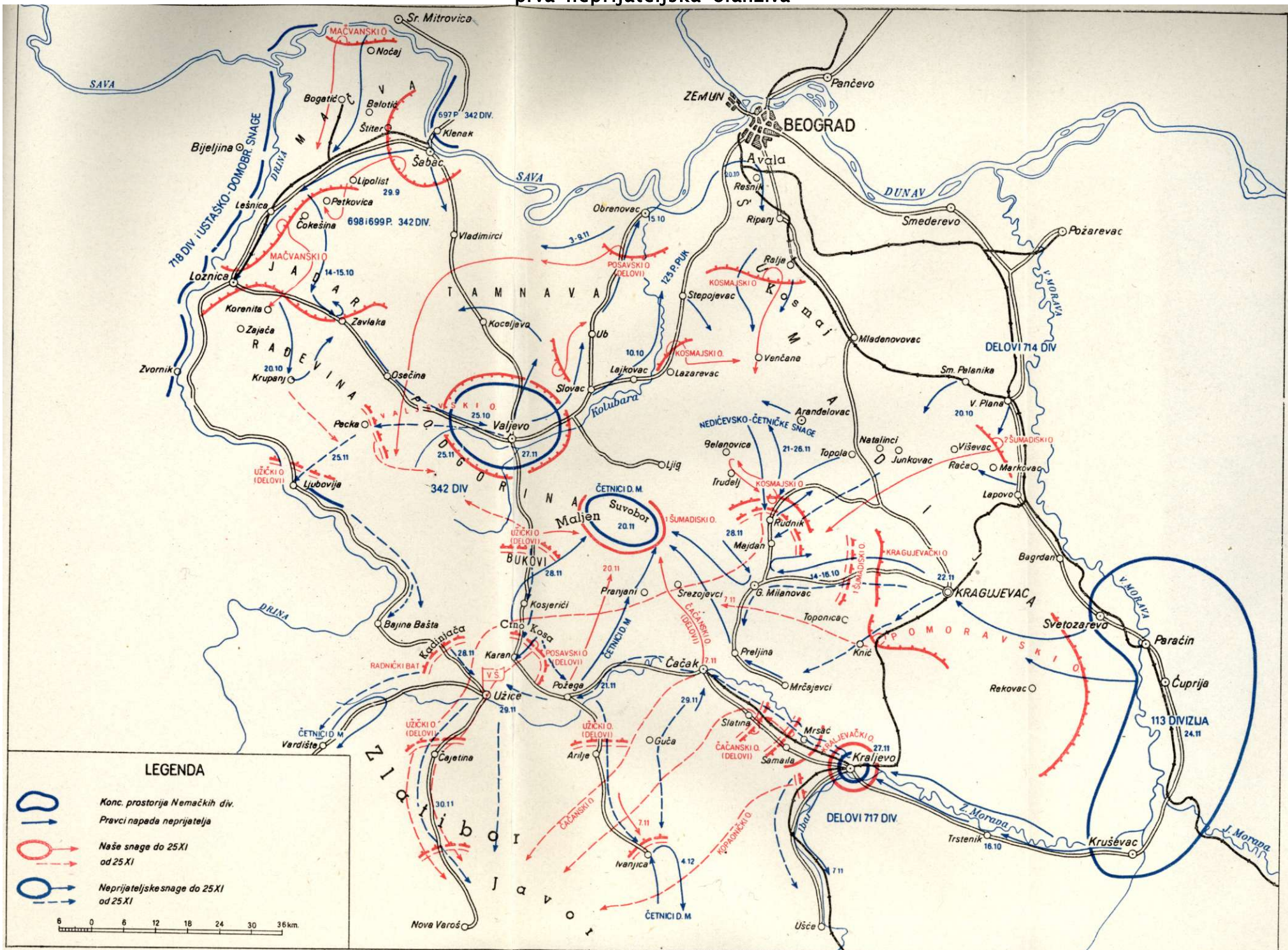
Istočna Srbija

U istočnoj Srbiji neprijatelj je najpre napao Boljevački, Zaglavski i Krajinski odred (koji su ometali izvlačenje ruda, naročito bakra iz Bora), a zatim i Požarevački odred. Još u septembru 1941 jedan bataljon 741 puka 714 nemačke divizije, uz pomoć četnika, napao je Boljevački odred kod Zlota i Podgorca. Tom prilikom žestoko su bombardovana ova ustanička mesta, koja su zatim spaljena i opljačkana,¹¹⁶ pa je posle toga nastalo osetno osipanje odreda. Ostatak ljudstva se povukao na pl. Tupižnicu, ne upuštajući se u borbu s jačim neprijateljskim snagama. Krajem septembra, u oštroj borbi s Nemcima i četnicima kod sela Stitarca, jugoistočno od Knjaževca, Zaglavski (Knjaževački) odred je razbijen u nekoliko grupa. 29 septembra kod Sikole, zapadno od Negotina, žandarmi i Krajinski četnički odred, posle dvočasovne borbe, razbili su Krajinski odred, tako da je u njemu ostalo samo oko 50 boraca. Uskoro, 5 oktobra, oko 500 Nemaca, Krajinski i Timočki četnički odred okružili su i skoro potpuno uništili ostatak Krajinskog odreda na južnim padinama Deli-Jovana, u rejonu Lija Glava.

Ostaci Boljevačkog i Zaglavskog odreda sastali su se početkom oktobra na pl. Tupižnici i formirali Knjaževačko-boljevački odred, koji je odmah počeo da dejstvuje. On je u toku oktobra, između ostalog, porušio postrojenja u rudnicima uglja »Dobra sreća« i »Tresibaba«, razorio most na Grliškoj Reci,

¹¹⁶) Samo u Zlotu ostalo je oko 200 porodica bez krova. Ubijeno je 65 ljudi, a nekoliko stotina odvedeno u logore.

prva neprijateljska ofanziva

Skica br. 3

ošteti zgrade pošte, sreskog načelstva i poreske uprave u Andrejevcu, ali je, zbog pojačanog pritiska neprijatelja, bio prisiljen da se prebaci na teritoriju Nišavskog odreda, gde je ostao do kraja godine.

Dok su se ovi odredi nalazili u vrlo teškoj situaciji i trpeli jake udarce, Požarevački odred držao je dosta veliku slobodnu teritoriju (gotovo čitav Požarevački okrug), razvijao političku aktivnost, organizaciono se učvršćivao i jačao, tako da je polovinom oktobra brojao oko 1.200 boraca, formiranih u tri bataljona (Stiški, Mlavski i Zviški). On je krajem oktobra izvršio i blokadu Požarevca, ali su ga napale udružene neprijateljske snage: jedan nemački bataljon iz sastava 741 puka 714 nemačke divizije, 2 dobrovoljačka odreda, žandarmi sa teritorije Požarevačkog okruga, 6 četničkih odreda, monitori i mađarska dunavska flotila. Mada je sve do 20 novembra pružao žestok otpor na svim pravcima, ipak je odred, usled svakodnevnih jako zamornih borbi, popustio, tako da je nastalo masovno osipanje ljudstva. To se naročito osetilo posle pogibije komandanta odreda Veljka Dugoševića, 20 novembra, u veoma oštroj borbi kod Kučeva. Odred je izgubio oko 1.000 boraca, od kojih se većina vratila kućama ili predala neprijatelju, a ostaci su se povukli u planine oko Petrovca i Golupca. Neprijatelj je tada poseo slobodnu teritoriju.

Neposredno posle ovih borbi, Požarevački odred je reorganizovan (umesto bataljona formirane su čete), a čim se njegovo stanje malo popravilo, ponovo je stupio u dejstvo, pa je u decembru, pored ostalih, izveo uspešan napad na Rabrovo, Golubac i V. Gradište gde je razbio manje neprijateljske posade nedićevaca i žandarma i zaplenio 71 pušku, 3 puškomintraljeza i drugi ratni materijal.

Neprijatelj je u borbama od septembra pa do kraja 1941 uspeo da zada težak udarac oružanom ustanku u istočnoj Srbiji. Od oko 2.000 boraca, koliko ih je bilo u partizanskim odredima krajem septembra, ostalo je svega oko 200. Odredi se nisu bili dovoljno snašli u borbi sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama, jer su umesto partizanskog načina ratovanja vodili duge i iscrpljujuće odbranbene borbe. Zbog toga je na kraju i došlo do osipanja ljudstva, koje se većinom vratilo kućama ili se predalo neprijatelju.

Južna Srbija

Da bi olakšali položaj odreda u zapadnoj Srbiji i Sumadiji za vreme

Prve neprijateljske ofanzive, partizanski odredi u južnoj Srbiji (Rasinski, Toplički, Jablanički, Kukavički, Vranjski, Babički,

Nišavski i Ozrenski) pojačali su svoju aktivnost rušenjem komunikacija i napadima na manje neprijateljske garnizone.

Kukavički odred je 1 oktobra napao na Vlasotince i posle dvočasovne borbe razbio posadu od 30—40 žandarma, a 9 oktobra Toplički odred, sa delovima Kukavičkog odreda, posle jednočasovne borbe oslobodio je Prokuplje, gde je razoružao posadu od oko 80 četnika i žandarma. Neposredno posle toga je Košta Pećanac mobilisao preko hiljadu ljudi i sa više pravaca organizovao napad na Toplički odred, koji se tada nalazio na pl. Pasjači. U borbama od 12—14 oktobra odred je ipak uspeo da razbije četničke kolone na svim pravcima. Ovaj poraz četnika, kao i onaj u Prokuplju, predstavlja krupnu vojničku i moralno-političku pobedu partizana u Toplici, jer Pećancu više nije polazilo za rukom da tamo sprovedi širu mobilizaciju seljaka.¹¹⁷

Kroz ove borbe odredi su ojačali: Toplički odred je početkom novembra formirao i treću četu (Kosaničku), dok je Kukavički odred, kako bi razvio ustanak u Jablanici, izdvojio grupu boraca, od koje je 21 oktobra formiran Jablanički NOP odred.

Za vreme formiranja Jablaničkog odreda, na teritoriji Jablanice bilo je oko 500 četnika Koste Pećanca (sa uporištem u Lebanu) i manje žandarmerijske posade u Medveđi (u selima Lecu i Bojniku). Da bi razbili ove neprijateljske snage i onespobili rudnik zlata Lece, početkom novembra su Jablanički i Toplički odred i deo Babičkog odreda napali na Lebane, Medveđu i Lece i oslobodili ih. Neprijateljske snage iz Leskovca, koje su nekoliko puta pokušavale da ponovo zauzmu ova mesta, tek 17 decembra su ušle u Lebane.

Kukavički i Babički odred su 22 novembra po drugi put oslobodili Vlasotince, a 5 decembra su Toplički i Rasinski odred razbili odred Koste Pećanca (jačine oko 300 četnika) u važnom četničkom uporištu Blace; Kukavički odred je u međuvremenu izvršio nekoliko uspehlikih napada na prugu Leskovac — Vranje, a Nišavski i Ozrenski odred na prugu Niš — Pirot, u rejonu Sićevačke Klisure.

U toku borbi odredi su toliko brojno porasli i ojačali, izuzev Vranjskog odreda,¹¹⁸ da su u decembru 1941 Kukavički,

^{m)} U južnoj Srbiji su za vreme Prve neprijateljske ofanzive četnici Koste Pećanca predstavljali glavnu snagu na koju su se Nemci oslanjali, jer tamo nije bilo većih nemačkih jedinica.

¹¹⁸⁾ Dejstvujući pod teškim uslovima na području Vranja, Vranjski partizanski odred se uglavnom orijentisao na politički rad s narodom, a povremeno je izvodio i diverzije na pruzi Niš — Skoplje. Posle hapšenja i strahovitih represalija nad stanovništvom, Bugari su najpre saznali za mesto boravka odreda, a potom ga okružili i potpuno razbili.

Toplički, Jablanički i Babički odred imali po 200—300 boraca formiranih u po tri čete. Rasinski, Ozrenski i Nišavski odred bili su nešto manji. Usto je u pomoćnim desetinama i četama bilo preko hiljadu ljudi, spremnih da na svaki poziv odreda učestvuju u borbama.¹¹⁹

Početak decembra slobodna teritorija u južnoj Srbiji se protezala od pl. Jastrepca do pl. Kukavice i od pl. Ozrena do Vlasotinca. Na njoj su udareni temelji nove narodne vlasti i razvijen je intenzivan politički rad, a sve je to imalo pozitivan uticaj na jačanje i dalji razvoj NO borbe u ovoj oblasti. Četnička organizacija Koste Pećanca pretrpela je osetne udarce, a Nemci su lišeni velikih privrednih bogatstava. Saobraćaj dolinom Morave i Nišave bio je ugrožen. Tako se težište ustanka, posle Prve neprijateljske ofanzive u zapadnoj Srbiji i Sumadiji i uništenja partizanskih odreda u istočnoj Srbiji, prenelo u južnu Srbiju, gde su ojačane partizanske snage stvorile bazu za dalju borbu protiv okupatora.

Vojvodina U toku svoje Prve ofanzive neprijatelj je pokušavao da uništi partizanske odrede i NO pokret i u Vojvodini. Partizanski odredi u severnom Banatu nisu imali slobodne teritorije, pa su Pokrajinski komitet KPJ i Stab NOP odreda za Vojvodinu početkom oktobra 1941 doneli odluku da se glavnina partizana iz Banata prebaci u Bačku, a potom zajedno sa bačkim partizanima u Srem. Samo manje grupe boraca trebalo je da i dalje ostanu u Banatu da bi poslužile kao jezgro za dalji razvoj borbe u proleće 1942 godine. Ali, usled intervencije mađarskih i nemačkih snaga, nije došlo do planiranog prebacivanja, te je Stab NOP odreda za Vojvodinu odlučio da se odredi podele na grupe od 3—7 boraca, razmeste po ustaničkim mestima i nastave diverzantske akcije. Time je ustvari prestala i oružana aktivnost partizana, a neprijatelju data mogućnost da otkriva i uništava te grupe.

I pored gubitaka koje su partizani pretrpeli u Bačkoj od jula do oktobra, krajem novembra, po odluci Pokrajinskog komiteta formiran je Prvi šajkaški NOP odred od 52 preostala borca u Sajkaškoj (Čurug — Zabalj), jačine 52 dobro naoru-

¹¹⁹) Pomoćne desetine i čete ustvari su bile naoružane grupe simpatizera NO borbe koji nisu stupili u partizanske odrede. U desetini je obično bilo po 5—10, a u četi po 30—50 ljudi. Bilo ih je u većini sela. One su izvodile razne lokalne akcije, kao prikupljanje oružja i municije, hvatanje špijuna i dr. Sem toga, one su, u neku ruku, služile kao rezerva partizanskih odreda, koji su ih, po potrebi, angažovali i u borbama.

žana borca. Izuzev nekoliko sukoba sa mađarskim patrolama, on nije ispoljavao neku veću borbenu aktivnost.

Za napad na Fruškogorski odred u Fruškoj Gori, ustaše su angažovale žandarmerijske snage iz Vinkovaca i Sremske Kamenice, delove 2 ustaškog bataljona iz Sremske Mitrovice i domaće Nemce iz Vrđnika, Sida, Erdevika, Grgurevaca i Rume. Posle ovog napada, otpočetog 7 oktobra iz više pravaca, Fruškogorski odred je uspeo da se blagovremeno i bez gubitaka izvuče iz okruća. Pored nekoliko manjih sukoba sa neprijateljem u prvoj polovini novembra, Fruškogorski odred je 11 novembra u rejonu sela Bešenovački Prnjavor vodio borbu sa grupom ustaša, žandarma i domaćih Nemaca, koji su tom prilikom imali oko 20 mrtvih i ranjenih. Krajem novembra odred se spustio u sela na podnožju Fruške Gore i nastavio pripreme za širi razmah ustanka.

Početak decembra 1941 održano je Okružno partisko savetovanje, na kome je posle analize dotadašnjeg rada u Sremu, pored zaključaka o budućim zadacima partiske i omladinske organizacije i odbora NO fonda, doneto i nekoliko značajnijih odluka za rad i reorganizaciju postojećih i formiranje novih partizanskih odreda. Formiran je Glavni štab NOP odreda za Srem. U toku zime partizanski odredi su izvršili temeljitije pripreme za još širi razvoj ustanka u 1942 godini. Vojvođanska partiska organizacija, zahvaljujući svome uticaju u narodnim masama, uspevala je da pokrene izvestan deo tamošnjeg življa u NO borbu. Međutim, složeni objektivni uslovi i izvesne subjektivne slabosti (sporost u preorijentaciji rada, verovanje da će se rat brzo završiti, nedovoljne organizacione pripreme za borbu, slaba budnost jednog dela partiskog članstva, naročito u Bačkoj i Banatu) prouzrokovali su teške gubitke u kadrovima, tako da se to negativno odrazilo i na razvoj borbe tokom narednih godina. Jedino su se partizanski odredi u Sremu održali, ojačali i dalje razvijali.

Kosovo i Metohija

Ustanak na Kosovu i Metohiji razvijao se sporije nego u drugim krajevima Srbije.¹²⁰ Prve diverzantske grupe formirane su krajem jula,

¹²⁰) Pošto su Šiptari u staroj Jugoslaviji bili nacionalno ugnjetavani, Italijani kod njih raspiruju šovinističku mržnju prema nedužnom srpskom i crnogorskom življu na Kosovu i Metohiji i na taj način stvaraju još veći jaz između Šiptara, s jedne, i Srba i Crnogoraca, s druge strane. Partiska organizacija nije imala dovoljnog uticaja na šiptarske mase (od 320 članova KP svega je bilo 20 Šiptara, a u 1.200 članova SKOJ-a — oko 70 Šiptara), tako da nije mogla brzo da parališe takvu zločinačku politiku okupatora i šiptarskih nacionalističkih vođa, pristalica »Velike Albanije«. Ona nije uspevala da se poveže sa šiptarskim gru-

a- uskoro zatim i nekoliko partizanskih četa i bataljona. Od svih ovih jedinica, koje su prikupile oružje i opremu i izvodile manje akcije na komunikacijama, početkom oktobra 1941 formiran je u okolini Peći Metohiski NOP odred (oko 750 boraca, raspoređenih u pet bataljona: tri pećka, jedan vitomirički i jedan dobruški). Ovaj odred je uglavnom branio sela (naseljena pretežno Srbima i Crnogorcima) od kvislinških oružanih grupa koje su, uz podršku okupatora (Italijana), napadale naselja, ubijale, proterivale i pljačkale narod. On je, pored toga, otežavao pokret neprijateljskih snaga ka Crnoj Gori, kidao telefonske mreže, rušio mostove, hvatao i ubijao razne špijune i si. Sredinom oktobra, prilikom odbrane Dobruše, Dobruški bataljon se posle jednočasovne borbe, pod pritiskom nadmoćnijih snaga, povukao ka Peći, nanevši neprijatelju osetne gubitke. Posle ove borbe, nastavljen je još žešći teror, naročito nad srpskim i crnogorskim življem.

Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju je pokušavao da uspostavi vezu sa partizanskim jedinicama Srbije i Crne Gore, da bi stvorio mogućnost za prebacivanje ljudstva na njihov teren. Samo u pokušajima za uspostavljanje veze sa Crnom Gorom poginulo je preko 30 komunista. Nije uspeo ni pokušaj Dobruškog bataljona (krajem novembra) da se poveže sa snagama u Srbiji, u rejonu Kraljeva, te se ponovo vratio u Metohiju. Prema tome, partiska organizacija na Kosovu i Metohiji, i pored izuzetno teških uslova, formira jak odred i pokušava da ga što više aktivira, ali u tome ne uspeva.¹²¹

CRNA GORA

Posle gušenja julskog ustanka Italijani su 3 oktobra obrazovali Guvernerat Crne Gore, koji je preduzeo niz mera da bi sprečio oživljavanje Narodnooslobodilačke borbe. Italijani su pokušavali da uspostave organe kvislinške vlasti po selima, da obezbede snabdevanje stanovništva životnim namirnicama, itd. Za to vreme partiske organizacije su prebrodile krizu na-

pama koje su istovremeno bile neprijateljski raspoložene prema okupatoru i šovinistički nastrojene prema Srbima i Crnogorcima, da bi ih dovela na pozicije NOP-a. Najzad, i pored objektivnih teškoća, ona se ni u organizacionom pogledu nije dovoljno brzo prilagodila novim uslovima okupacije, tako da je znatan deo kadrova deportovan u logore sa ostalim stanovništvom.

¹²¹⁾ Brojno stanje odreda se postepeno smanjivalo usled deportacije stanovništva. S druge strane, zbog vanredno teške situacije odred je u toku rata više dejstvovao kao ilegalna organizacija u gradu (Peć) koja se ograničavala na manje akcije.

štalu usled italijanske intervencije u julu i avgustu, reorganizovale partizanske jedinice i podigle borbenu raspoloženje naroda za oružani napad na okupatora.

U oktobru, pored manjih diverzantskih akcija, otpočele su i zamašnije borbe protiv Italijana. Tako su 18 oktobra na komunikaciji Podgorica — Kolašin, iz zasede kod Jelin Duba, tri kombinovana bataljona (oko 370 boraca) napali i uništili italijansku autokolonu od 43 kamiona i tom prilikom ubili i ranili oko 150 i zarobili 64 vojnika, dok su sami imali 1 mrtvog i 1 teže ranjenog. Italijani su 19 i 20 oktobra uzalud pokušavali da prodru iz Bioča u Kuče da izvrše represalije. Staviše, oni su, zbog opasnosti od partizanskih napada i zbog teškoća u snabdevanju, evakuisali Zabljak i Savnik. Tako je ponovo stvorena znatna slobodna teritorija u Crnoj Gori. Ovi uspesi snažno su odjeknuli u narodu i dali novi potstrek za jačanje oružane borbe protiv okupatora.

PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak primio je početkom novembra od CK KPJ pismo u kome su analizirane i kritikovane greške i slabosti počinjene u početnom periodu ustanka.¹²² Istovremeno je CK KPJ umesto Milovana Đilasa¹²³ za svog delegata odredio Ivana Milutinovića, sa zadatkom da sprovede u život odluku sa Savetovanja u Stolicama i da u vezi s Prvom neprijateljskom ofanzivom¹²⁴ pripremi odlazak jednog partizanskog odreda iz Crne Gore u Sandžak. Zbog toga su u toku novembra, reorganizacijom oružanih jedinica, obrazovana

¹²²) »Vi grešite i u pogledu puteva ustanka. Bitno je u vašem shvatanju da vi suprotstavljate narodni ustanak partizanskom ratu. Vi ne vidite da između partizanskog rata i narodnog ustanka nema nikakve suprotnosti, nego nasuprot, da je partizanski rat u našim prilikama samo forma narodnog ustanka. Mi ne možemo danas voditi narodni ustanak drukčije nego u formama partizanskog rata. Prema tome, ne dajte da vas neprijatelj uništava na tvrdim frontovima, koje vam on nameće, nego držite se partizanskog načina ratovanja. Jasno je da je pogrešno i vaše suprotstavljanje krupnih akcija, narodnog ustanka, sitnim akcijama, za koje vi kažete da rasparčavaju snage. Male akcije u partizanskom ratu vode krupnim, jer one postepeno mobiliziraju sve veće mase. Male akcije uče ljude ratovanju, i to znanje najbolja je garancija da se partizanski odredi neće raspasti u slučaju ako »krupna akcija« ne uspe. Pravilno je dakle samo shvaćanje narodnog ustanka kao jednog trajnog partizanskog rata, koji će da zahvaća sve veće i veće mase, koji će da zadaje neprijatelju sve teže i teže udarce, koji će da učvrsti savez radnika i osnovnih narodnih radnih masa i koji će konačno dovesti do potpunog uništenja neprijatelja — paralelno sa akcijama Crvene armije i oslobodilačkih pokreta u Evropi i čitavom svetu«. (Izvod iz pisma CK KPJ od 10.XI. 1941 g. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak — Zbornik, tom III, knj. 1, dok. br. 93.)

¹²³) Milovan Đilas je smenjen zbog mnogih ozbiljnijih grešaka koje je kao delegat CK KPJ počinio u prvom periodu ustanka.

¹²⁴) Vidi odeljak: Prva neprijateljska ofanziva.

4 partizanska odreda: Lovčenski, Zetski, Durmitorski i Komski.¹²⁵ Sredinom novembra, na savetovanju Glavnog štaba (formiran krajem oktobra) sa komandantima odreda, posle analize borbenih dejstava i stanja u partizanskim odredima i na terenu, utvrđene su vojno-političke, partiske i organizacisko-tehničke mere za upućivanje odreda u Sandžak. Tom prilikom je takođe naglašena potreba za jačom borbom protiv pokušaja stvaranja četničkih oružanih jedinica, jer je okupator već bio uspeo da u Bratonožićima, organizuje miliciju, tj. jedinice za zaštitu komunikacija od partizanskih napada.

Uporedo sa pripremanjem za odlazak u Sandžak odvijala se i borbena aktivnost partizanskih odreda. Kako je Nikšićki odred izvršio zaprečavanje na drumovima koji vode prema Nikšiću, to je komanda italijanske divizije »Taro« početkom novembra evakuisala svoje manje posade i povukla ih u Nikšić. Neprijatelj je i u prvoj polovini novembra, kada je pokušao da se probije za Stubu i Kočane, a kasnije na Uzdomir i Gornje Polje, morao da se povрати u Nikšić. Grahovski i Banjsko-vučedolski bataljon vodili su u širem rejonu Vilusa uspešne borbe sa delovima 93 puka divizije »Mesina« i 55 puka divizije »Marke«. Grahovski bataljon je 27 novembra u zasedi kod Velikog Kuka, blizu Trebinjske Lastve, sačekao i razbio neprijateljsku motociklističku kolonu, a 30 novembra oslobodio Trebinjsku Lastvu. I na području Zetskog odreda izvođene su uspešne akcije — tokom novembra su uglavnom rušeni objekti na komunikacijama koje iz Podgorice vode prema Mateševu, Nikšiću i Rijeci Crnojevića. 30 novembra, u sukobu sa jednom jačom italijanskom kolonom koja je pokušala da prodre u Kuče, bataljon »Marko Miljanov« je kod Sjeničkih Stijena ubio i ranio oko 150 italijanskih oficira i vojnika, zaplenio 2 bacača, 2 mitraljeza, 17 puškomitraljeza i 185 pušaka i ostatke ove kolone potisnuo ka Podgorici. Isto tako su ostali bez uspeha i pokušaji jednog italijanskog bataljona da krajem novembra prodre u Taraš (kod Danilovgrada). Napadi na italijanske kolone, rušenje puteva i mostova, kidanje telefonskih linija i druge borbene akcije vršene su i na teritoriji Lovčenskog i Komskog odreda s ciljem da se odbrani slobodna teritorija, da se vežu okupatorske trupe za garnizone i onemogući njihovo prebacivanje sa jednog na drugi kraj, kako bi se pod što po-

¹²⁵ Lovčenski odred je imao 500 partizana, Zetski 1.733, Durmitorski 1.340 i Komski 900. Krajem novembra od Durmitorskog su formirani Nikšićki i Durmitorski odred, a od Zetskog — odred »Bijeli Pavle« i Zetski. Od sredine oktobra do kraja 1941 brojno stanje odreda se podvostručilo: Lovčenski odred imao je pet bataljona, odredi »Bijeli Pavle« i Durmitorski po šest, Komski i Zetski po sedam, a Nikšićki deset.

voljnijim uslovima izvršilo prebacivanje Crnogorskog odreda u Sandžak.

Napad na Pljevlja Uprkos teškoćama oko formiranja i prikupljanja jedinica, pripreme za odlazak u Sandžak uspešno su obavljene zahvaljujući velikoj aktivnosti Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku, štabova partizanskih odreda, partiskih i omladinskih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora. Verovalo se da će uspešnim operacijama u Sandžaku biti resene teškoće oko ishrane crnogorskog naroda i da će se stvoriti uslovi za konačno uništenje preostalih neprijateljskih uporišta u Crnoj Gori. I pored težnji Glavnog štaba da se priprema i pokret jedinica vrše u najvećoj tajnosti, odlazak partizana u Sandžak pretstavljao je pravi narodni pohod, jer je priliv dobrovoljaca bio van svakog predviđanja. Crnogorski odred za operacije u Sandžaku brojao je 3.690 boraca, formiranih u devet bataljona (Lovčenski, »18 oktobar«, Zetski, »Peko Pavlović«, »Bijeli Pavle«, Komski, Uskočko-drobnjački, Jezero-šaranski i »Bajo Pivljanin«) i naoružanih uglavnom lakim pešadiskim naoružanjem (2.907 pušaka, 70 puškomitraljeza, 14 mitraljeza, 6 minobacača, 1 top 45 mm i 1.749 ručnih bombi). Po dolasku u rejon Pljevlja (30 novembra), Stab odreda je izdao zapovest za napad koji je trebalo otpočeti već sutradan u 4 časa. Bilo je predviđeno da sedam bataljona izvrše koncentričan napad na grad. Više je pažnje poklonjeno likvidaciji spoljnog odbranbenog sistema, dok je jednovremeno stupanje u akciju i sadejstvo jedinica zanemareno. Za obezbeđenje napada od Prijepolja upućen je bataljon »18 oktobar«, od Priboja — Pivski bataljon, a od Čajniča — jedna četa Uskočko-drobnjačkog bataljona. Pljevaljska četa, sastavljena pretežno od boraca iz Pljevalja, podeljena je bataljonima za vodiče. U Pljevljima se nalazilo oko 2.000 Italijana, zajedno sa Štabom divizije »Pusterija«.¹²⁶ Iako je istog dana oko 16 časova stiglo naređenje Vrhovnog štaba da se Pljevlja ne napadaju, Stab odreda ipak nije izvršio ovo naređenje, smatrajući da je uspeh osiguran i da bi se odustajanje od napada rđavo odrazilo na jedinice i narod. Tako je došlo do napada koji je otpočeo dva sata ranije nego što je bilo predviđeno. Mada je u dvodnevnim borbama uspeo da zauzme znatan deo grada, odred je bio prisiljen da se povuče. Italijani su zadržali glavne

¹²⁶ Pljevaljski garnizon su sačinjavali: bataljon »Trento«, 5 mešoviti inženjerski bataljon, 79 četa bataljona »Beluno«, 12 minobacača, 2 baterije 5 art. puka, 418 i 419 odeljenje karabinjera, 11 centar za snabdevanje, štabna četa 11 alpskog puka, 74 bolnica C. R. (italijanski crveni krst).

otporne tačke i osloncem na njih, uz podršku brojne artiljerije, naneli odredu velike gubitke — preko 500 mrtvih i ranjenih, dok su sami imali 252 mrtva, ranjena i nestala i oko 200 izbačenih iz stroja od onih snaga koje su intervenisale iz drugih garnizona prema Pljevljima.

Tako se, i pored požrtvovanja i heroizma partizana, ishod ovog napada, od koga se toliko očekivalo, naročito zbog slabe organizacije napada i potcenjivanja neprijatelja, a precenjivanja sopstvenih mogućnosti, završio bez uspeha. Pošto je bio obavješten o pokretu Crnogorskog odreda, neprijatelj je blagovremeno preduzeo potrebne odbranbene mere. S druge strane, Glavni štab za Crnu Goru i Boku doneo je nepravilnu odluku o napadu na Pljevlja, jer partizanske snage u to vreme još nisu bile dorasle takvom zadatku, niti su raspolagale potrebnim naoružanjem za osvajanje jednog tako jakog i utvrđenog garnizona. Posle ovog neuspeha, znatan broj boraca Crnogorskog odreda se demoralisao i neorganizovano vratio u Crnu Goru, ali je njegovo jezgro ipak sačuvano: oko 700 boraca ostalo je u Sandžaku, od kojih je kasnije 320 ušlo u sastav 1 proleterske brigade kao njen 1 i 2 bataljon.

Neuspeh kod Pljevalja imao je teških političkih posledica po dalji tok NO borbe u Crnoj Gori. Nastala je kriza ustanka. Narod se demoralisao, a u partizanskim jedinicama je došlo do znatnijeg osipanja boraca. Ovome je pogodovala i teška ekonomska situacija, jer je stanovništvo već gladovalo. Rukovodstvo ustanka nije moglo da reši nastale probleme. Kriza ustanka se sve više produbljivala. Četnički elementi su iskoristili situaciju za jačanje svog uticaja i formiranje jedinica u cilju izazivanja građanskog rata i razbijanja ustanka u Crnoj Gori. Došlo je i do malaksavanja borbene aktivnosti partizanskih odreda. Borbe su u toku decembra imale samo epizodni karakter, i vođene su pretežno u jugozapadnom delu Crne Gore. Početkom decembra blokirane su posade u Crkvicama i u Grahovu, pa su delovi divizije »Mesina« gotovo svakodneвно pokušavali da razbiju partizanske jedinice i deblokiraju ova mesta. Sredinom meseca jače snage ove divizije uspele su da odbace Orjenski i Grahovski bataljon, da se probiju u Crkvice 1 da produže dejstvo prema Grahovu. One su 24 decembra zauzele Krivošije, 26 decembra — Dvrsnik, noću 26/27 decembra (zahvaljujući izdaji četnika) ušle u Grahovo i, posle izvršenih represalija, povukle se u Risan.

U prvoj polovini decembra glavne snage Nikšičkog odreda blokirale su Nikšić, čija je posada — 207 puk divizije »Taro« — bila prinuđena da se duže vremena snabdeva isključivo vazдушnim putem. Lovčenski i Zetski odred i odred

»Bijeli Pavle« napadali su na komunikacije i vršili prepade na neprijateljske garnizone, dok je Durmitorski odred (čija je teritorija bila oslobođena) najveći deo svojih snaga angažovao u istočnoj Bosni, Hercegovini i Sandžaku. Prema naređenju Vrhovnog štaba upućeni su krajem decembra u istočnu Bosnu i bataljoni »Bajo Pivljanin« i »Vojvoda Momčilo«, u Hercegovinu (prema Gacku i Borču) — delovi Zupo-pivskog bataljona, u Sandžak — najpre tri čete, a nešto kasnije i jedan kombinovani bataljon.

Borbe u Sandžaku Posle dolaska Vrhovnog štaba i partizanskih odreda iz Srbije na teritoriju Sandžaka (u decembru 1941) došlo je do snažnog razvitka Narodnooslobodilačke borbe. 4 decembra oslobođena je Nova Varoš i stvorena prva veća slobodna teritorija između Uvea i Lima. Na toj teritoriji je izvršena reorganizacija srbijanskih partizanskih snaga koje su se povukle u Sandžak i određene su jedinice koje će ući u sastav Prve proleterske brigade. Delovi crnogorskih jedinica, predviđenih za 1 proletersku brigadu, oslobodili su 17 decembra Rudo, a sutradan Mioče. Srpske partizanske jedinice, koje nisu ulazile u sastav 1 proleterske brigade, izvršile su 22 decembra neuspeo napad na Sjenicu i imale preko 100 mrtvih, ranjenih i nestalih. Istog dana Posavska četa, jedan Čačanski i delovi 1 užičkog bataljona napali su četnike u selima Rutoše, Čelica i Kratovo, a Kosmajski partizanski odred Pribojsku Banju. Posle sedmodnevnih borbi s Italijanima i četnicima 1 čačanski bataljon se prebacio u Radojinju, dok se Kosmajski odred sa 2 užičkom i Posavotamnaskom četom vratio u Srbiju.

Na levoj obali Lima i u zapadnom delu Sandžaka izvođene su diverzantske akcije na komunikacijama i gotovo svakodnevne borbe protiv četnika i Italijana. Sredinom decembra Pljevaljska partizanska četa vodila je borbe protiv četnika u širem rejonu Pljevalja, a Bjelopoljska četa protiv četnika i Italijana u rejonu Cerovo, Rakonje, Lješnica. Oko 20 decembra bjelopoljski partizani razbili su četničke grupe na Ribarevini i odbili napade četnika i Italijana od Bjelog Polja. Radi objedinjavanja partizanskih snaga i uspešnijeg vođenja borbe u Limskoj dolini, naređenjem Vrhovnog štaba od 21 decembra formiran je Crnogorsko-sandžački odred.

Uspom četničkog pokreta Draža Mihailović je preko svojih agenata uporno nastojao da pripremi svoje uporište u Crnoj Gori. Zato je 15 oktobra postavio Đorđa Lašića za komandanta svih četničkih snaga u Crnoj Gori, a Pavia Đurišića za komandanta četnika

u Andrijevičkom, Beranskom, Bjelopoljskom, Prijepoljskom, Pljevaljskom i Kolašinskom srezu. On je u svojoj instrukciji od 20 decembra (koju je poslao Lašiću i Đurišiću) odredio zadatke četničkih odreda i naredio da s komunistima — partizana ne sme biti nikakve saradnje. Pokrajinski komitet je upozoravao pojedine partiske organizacije da budu budne prema četničkim elementima koji su istupali protiv političkih komesara i istovremeno težili da se dočepaju komandnih mesta u odredima da bi sa tih pozicija lakše radili na njihovom razbijanju. Italijani su podsticali i pomogli razvoj četničkog pokreta. Sam guverner Crne Gore, Pircio Biroli, tih dana je održao konferenciju sa predstavnicima crnogorskih izdajnika (»Narodne vojske«, »Krilača« i drugih), kako bi preko njih ostvario potpuniju kontrolu posednute teritorije i olakšao sprovođenje u život planova za definitivnu likvidaciju ustanka.

U toku decembra četnici su prešli u otvorenu izdaju. Na teritoriji Komskog i Zetskog odreda, kao i Bjelopoljskog sreza, oni su u sporazumu sa okupatorom otpočeli oružane akcije protiv partizanskih jedinica. U Lijevoj Rijeci je reorganizovani Ljevovrečki četnički bataljon položio zakletvu da će se boriti protiv komunista. Isto tako su neki oficiri bivše jugoslovenske vojske uspjeli da u rejonu Grahova krajem decembra stvore organizaciju »Narodne vojske«. Da bi suzbili četničke akcije, predstavnici Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku su u selima oko Lijeve Rijeke držali konferencije, pokušavajući da se sporazumeju s četnicima. Međutim, razmimoilaženja su bila nesavladljiva: naprimjer, četnički predstavnici su u početku tražili da se partizani proteraju i da se u rejonu Lijeve Rijeke zabrani svaka akcija.

Centralni komitet KPJ je 22 decembra, posle svestrane analize razvoja ustanka u Crnoj Gori, ponovo uputio opširno pismo Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru, u kome je ukazao kako na postignute uspehe tako i na slabosti i greške u sprovođenju linije CK KPJ. Ali kriza ustanka se nije mogla prebroditi, pa je početkom 1942 došlo do još teže situacije.

BOSNA I HERCEGOVINA

Za dva meseca borbi sa glavninom ustaško-domobranskih jedinica ustaničnici su u Bosni i Hercegovini izvojevali krupne pobjede. Uništeno je i razbijeno 15—20 ustaško-domobranskih bataljona, a zaplenjeno oko 10.000 pušaka, 200—250 automatskih oruđa i nekoliko topova. Ustaničke jedinice brojale su oko 10.000 boraca. U svim krajevima Bosne i Hercegovine bile

su stvorene dosta stabilne oslobođene teritorije, i ustaška vlast je ograničena samo na gradove.

Kada su, zbog nemoći ustaško-domobrinskih snaga da spreče ustanak, Italijani ponovo okupirali Hercegovinu i veći deo Bosanske Krajine, četnički elementi su uz njihovu podršku otpočeli da iznutra razbijaju jedinstvo ustaničkih redova. Gotovo istovremeno, u istočnoj Bosni su četnici, pod uticajem oficira Draže Mihailovića, počeli da krše sporazume s partizanskim jedinicama o zajedničkoj borbi protiv neprijatelja i da glavnu pažnju posvećuju radu na razbijanju partizanskih redova, na pridobijanju partizanskih boraca za četničke jedinice i na zaključivanju sporazuma s neprijateljem.

Analizirajući nastalu situaciju, rukovodstvo ustanka u BiH došlo je do zaključka da se mora pojačati uticaj Partije na narod i ustaničke jedinice, pa je zbog toga svima partiskim organizacijama postavilo kao najvažniji zadatak razobličavanje okupatorske i četničke politike i organizaciono učvršćenje i sređivanje oružanih snaga ustanka. Odlučujuću pomoć u tome pogledu pružilo je Savetovanje u Stolicama, jer je ono ukazalo kako treba savlađivati teškoće i u kom pravcu treba usmeravati ustaničke napore.

Bosanska Krajina Krajem septembra na sastanku Štaba NOP odreda za Bos. Krajinu u Podgrmeču, kome su prisustvovali vojni i politički rukovodioci najbližih partizanskih jedinica, zaključeno je da se ustaničke snage reorganizuju u čete, bataljone i brigade.¹²⁷ Međutim, ubrzo posle toga, GS NOP odreda BiH uputio je direktivu o sprovođenju odluka koje su donete na Savetovanju u Stolicama, tako da su u duhu te direktive, krajem oktobra ili početkom novembra, od ustaničkih jedinica Bos. Krajine umesto brigada stvorena 3 odreda:¹²⁸ 1 NOP odred (7 četa) obuhvatao je područje između Une i Sane i bosansko-dalmatinske granice; Kozarski odred (6 četa) preimenovan je u 2 NOP odred, s tim što je njegovo operativno područje obuhvatalo planine Kozaru i Prosaru i Lijeve Polje; 3 NOP odred, u čiji je sastav ušlo 5 bataljona¹²⁹ i nekoliko samostalnih četa sa ostalog dela Bos. Krajine i srednje Bosne, zahvatio je veliko područje između Prnjavora, Čemernice, Sitnice, Ribnika, Glamoča, Kupresa, D. Vakufa, Jajca, Teslića i Doboja.

¹²⁷) Štab NOP odreda za Bos. Krajinu tada je dobio naziv: Štab Krajinske divizije.

¹²⁸) Ukinuti su Štab Krajinske divizije i Štab Drvarske brigade.

¹²⁹) 26 novembra je od jedinica u srednjoj Bosni formiran i 6 bataljon.

Partiska organizacija i štab 1 odreda uglavnom su uspeli da raskrinkaju i suzbiju italijansko-četničku propagandu i da onemoguće stvaranje četničkih jedinica,¹³⁰ ali je donekle zanemaren rad na vojničkom sređivanju i borbenom aktiviranju jedinica. Čete su bile razbacane po selima, tako da su izvodile samo manje akcije protiv slabijih ustaško-domobranskih posada. Zato je Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu pružio punu pomoć 1 odredu. U novembru i decembru održane su dve partiske konferencije i jedno vojno savetovanje, na kojima se odlučno postavilo pitanje reorganizacije i učvršćivanja partizanskih jedinica. Sem toga, u 1 odred je upućen dr Mladen Stojanović, vrlo popularni komandant 2 odreda, koji je obišao mnoge jedinice i ličnim uticajem i iskustvom pomogao da se prilike srede, tako da je ovaj odred početkom 1942 bio sposoban da pređe u odlučan napad protiv okupatorskih trupa i četnika.

Stanje u jedinicama koje su ušle u sastav 3 odreda nije bilo povoljno. Početkom oktobra Glamočki bataljon takoreći nije ni postojao, jer se većina njegovih boraca bila razišla kućama. U jedinicama oko Jajca (u bataljonima »Pelagić« i »Iskra«) počelo je kolebanje: oko 60 boraca predalo se ustaško-domobranskim vlastima (ustaše su većinu pobile). Ustaničke jedinice oko Mrkonjić Grada su pod uticajem reakcionara sve jasnije ispoljavale četnički karakter. U srednjoj Bosni su u oktobru formirane 3 čete i jedan samostalni vod, ali je i u tim jedinicama postojao jak četnički uticaj.¹³¹

Rukovodstvo ovog odreda obratilo je glavnu pažnju na borbenu delatnost, tako da su njegove jedinice bile aktivne protiv ustaško-domobranskih, a neke i protiv italijanskih snaga.

Prvi i 2 bataljon napali su 12/13 novembra neprijateljske položaje oko Jajca, zauzeli važne tačke Jezero i Otomalj, ali nisu imali snage da produže napad na sam grad. Krajem novembra izvršili su napad na D. Vakuf, koji su branile jedna četa 26 puka italijanske divizije »Bergamo« i jedna četa 9 domobranskog puka. Partizani su uspeli da prodru do prvih kuća i da zapale pilanu, ali su se morali povući kad je neprijatelju

¹³⁰) Jedino su u nekim selima postojale naoružane pljačkaške grupe koje su razbojničkom delatnošću otežavale sređivanje prilika u pozadini; u oktobru je jedna takva grupa ubila Marka Oreškovića-Krntiju, člana CK KPJ.

¹³¹) U srednjoj Bosni je na početku ustanka dejstvovala Prva četa za Bosansku Krajinu. Ona je napadala manje neprijateljske jedinice i Posade (rudnik uglja Maslovare itd.), što je dovelo do priliva boraca i formiranja novih jedinica.

stigla pomoć iz Bugojna.¹³² Nešto kasnije je 1 bataljon sačekao kod Kupresa jednu italijansku kolonu i tom prilikom zapalio 1 laki tenk i 3 kamiona. Početkom decembra 1 i 2 bataljon izvršili su napad na ustašku miliciju u selu Rastičevu kod Kupresa, a 4 decembra odbacili jedan ojačani italijanski bataljon iz Kupresa, koji je tom prilikom imao oko 40 mrtvih i ranjenih 1 9 zarobljenih, a partizani samo 2 mrtva i 1 ranjenog. Nekoliko dana kasnije, delovi 2 bataljona sačekali su jednu kolonu od 7 italijanskih kamiona na putu Livno — Kupres, uništili 2 kamiona, zaplenili 5 mitraljeza, ubili 8 i zarobili 13 vojnika 1 oficira. Ove borbe uticale su da se srpski živalj oko Kupresa pokrene na ustanak.

Delovi 4 i 5 bataljona blokirali su neprijateljske posade u Sitnici i nakon 20 dana blokade zauzeli ovo mesto.

Jedinice u srednjoj Bosni izvršile su nekoliko napada na manje neprijateljske delove po šumskim prugama, zauzele Koričane, odbile neprijateljsku intervenciju od Prnjavora itd.

Slab rad na političkom učvršćivanju jedinica 3 odreda iskoristili su četnički elementi: Uroš Drenović (tada zamenik komandanta odreda i komandant 3 bataljona), Rade Radić (u srednjoj Bosni) i drugi, koji ne samo da nisu hteli da vode borbu protiv okupatora, nego su kočili i borbu protiv ustaša.¹³³ Zbog ovakvog njihovog stava došlo je do podvajanja u jedinicama 3 odreda i pored svih napora partiske organizacije da to spreči,¹³⁴ tako da je početkom 1942, kada su izbile otvorene četničke pobune, u jedinicama ovog odreda nastala teška situacija.

Na području Kozare nije došlo do krize ustanka kao na teritoriji 1, a naročito 3 odreda. Posle reorganizacije jedinica u toku septembra (formirane su 3 čete sa ukupno 217 pušaka), 2 (Kozarski) odred bio je organizaciono i politički učvršćen. On je u prvo vreme napadao na slabije neprijateljske snage, postepeno sticao borbena iskustva i dolazio do oružja i municije, tako da je u toku oktobra mogao da formira još 2 čete. Iako je neprijatelj nekoliko puta preduzimao »čišćenje« Kozare, ipak nije imao uspeha, zato što su partizanske čete — poučene iskustvom iz početka ustanka — napustile taktiku

¹³²⁾ Neprijatelj je imao 4 mrtva, 12 ranjenih i 16 zarobljenih, a zaplenjeno je 3 puškomitraljeza i 35 pušaka. Gubici partizana: 4 poginula i 8 ranjenih.

¹³³⁾ Uroš Drenović je 14 novembra pregovarao s ustaškim logornikom i kotarskim pretstojnikom u Mrkonjiću Gradu o uslovima predaje.

¹³⁴⁾ Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu održao je krajem novembra sastanak s rukovodiocima 5 i 6 bataljona, a 10 decembra konferenciju rukovodilaca 3 odreda u selu Gerzovu, na kojoj je pokušao da očuva jedinstvo ustaničkih redova.

frontalnih borbi: kad bi neprijatelj djelovao jačim snagama, one su veštijim manevrom izbegavale udare i razvijale dejstva u njegovoj pozadini.

Kasnije su jedinice 2 odreda počele da izvode napade na jače posade i da oslobađaju sela u području Kozare. One su 23 oktobra napale na neprijatelja (četa domobrana, 150 milicionera, nešto ustaša i žandarmerija) u selu G. Podgradci, zauzele ga posle petočasovne borbe, a zatim zapalile pilanu, zarobile veći deo posade i zaplenile gotovo sve naoružanje. Da bi izbegle eventualni udar neprijatelja, one su se posle toga ponovo dekoncentrisale i radile na učvršćenju pozadine i mobilizaciji novih boraca, tako da je 2 odred polovinom novembra već imao 6 četa sa 670 boraca, 510 pušaka, 5 puškomitraljeza i 1 mitraljez. U oslobođenim selima bilo je formirano oko 50 narodnih odbora.

Ustaško-domobranske i nemačke snage (u svemu oko 5.000 vojnika) otpočele su 25 novembra koncentrično nastupanje iz s. Podgradci, Bos. Dubice i Prijedora ka slobodnoj teritoriji i u toku ovog i sledećeg dana bez jačeg otpora izbile na greben Kozare. 2 odred je vešto manevrisao između neprijateljskih napadnih kolona i zabacio im se u pozadinu. Ustaško-domobranske jedinice ostavile su samo izvesne posade na pojedinim važnim tačkama radi kontrole i držanja »pročišćenog« zemljišta, jer je njihova glavina odmah prebačena u Doboj zbog učešća u napadu na Ozrenski odred.

5 decembra su jedinice 2 odreda napale 2 bataljon 11 domobranskog puka (oko 500 vojnika) u Mrakovici na Kozari¹³⁵ i potpuno ga razbile posle tročasovne žestoke borbe, uz sopstvene gubitke od 5 mrtvih i 6 ranjenih. Zarobljeno je 190 domobrana i, između ostalog, zaplenjeno 4 minobacača, 7 mitraljeza i 20 puškomitraljeza. Posle borbe na Mrakovici povećao se priliv novih boraca, tako da je formirana još jedna četa. Jedinice ovog odreda nastavile su napade na komunikacije i neprijateljske posade po selima u podnožju Kozare, proširujući slobodnu teritoriju i nanoseći neprijatelju osetne gubitke. Samo u napadu na selo Turjak (16 decembra) zarobljena je 33 četa 1 domobranskog puka (134 vojnika) i zaplenjeno 140 pušaka, 6 puškomitraljeza, 2 mitraljeza i druga oprema, dok su 2 partizana lakše ranjena. Prilikom napada na 60 domobrana u Vodičevu (17/18. decembra) zarobljeno je 40 vojnika i 1 oficir, zaplenjeno 7 puškomitraljeza i porušena žičana železnica Lješljani — Dobrijin.

¹³⁵ Ovaj bataljon je trebalo da obezbeđuje seču i izvoz drveta sa Kozare i da, s osloncem na Mrakovicu, koju je trebalo utvrditi, vrši »čišćenje« Kozare.

Krajem 1941 u 2 odredu su formirana 3 bataljona. To je bila snažna i vojnički disciplinovana jedinica, jer je partiska organizacija istrajnim političkim radom uspela da od ustanika stvori svesne partizanske borce, visoke borbene vrednosti. Na Kozari su tada ostvareni jedinstvo vojske i naroda i bratski odnosi između srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa. To je bio jedini kraj u Bosni i Hercegovini gde je u samom početku ugušen svaki četnički uticaj.

Povoljan razvoj situacije na Kozari i sređivanje prilika u 1 odredu učinili su da je oslobodilački pokret u Bos. Krajini dosta uspešno prebrodio septembarsku krizu i doprineli usponu ustanka u toj oblasti.

Istočna Bosna Posle Savetovanja u Stolicama, odlukom GS NOP odreda BiH, umesto brigada, čije je obrazovanje već bilo u toku, u istočnoj Bosni je formirano 6 partizanskih odreda: Majevički, Birčanski, Ozrenski, Romaniski, »Zvijezda« i Kalinovički.¹³⁸

Da bi se očuvalo jedinstvo ustaničkih redova u borbi protiv okupatora, na inicijativu GS NOP odreda BiH došlo je 1 oktobra u Drinjači do sporazuma o saradnji partizana i četnika u istočnoj Bosni. Tada je odlučeno da se obrazuje zajednički Operativni štab koji će rukovoditi operacijama protiv neprijatelja, s tim da se ne meša u unutrašnja organizaciono-politička pitanja jedinica.¹³⁷ Štabu je stavljeno u dužnost da što pre razradi sporazum o organizaciji vlasti na oslobođenoj teritoriji i o snabdevanju jedinica. Iako je u isto vreme izdan proglas u kome se narod istočne Bosne poziva na jedinstvo u borbi protiv okupatora i ustaša, ipak se četnički komandanti nisu iskreno pridržavali ovog sporazuma, već samo toliko koliko im je bilo potrebno da pred ustaničkim masama prikriju svoj rad na razbijanju partizanskih jedinica, a time i čitavog ustanka u ovom delu Bosne.

Polovinom oktobra u istočnoj Bosni su se nalazila 34 domobranska, 4—5 ustaških i 4 nemačka bataljona. Neprijatelj je naročito težio da očuva tuzlanski bazen sa dolinom Spreče, komunikacije i rudarski bazen u dolini Bosne i da deblokira Rogaticu i Višegrad, jer nije bio u mogućnosti da se u svim delovima istočne Bosne uspešno suprotstavlja ustaničkim sna-

¹³⁶⁾ U oktobru su se na oslobođenu teritoriju iz Sarajeva prebacili PK KPJ i GS NOP odreda BiH.

¹³⁷⁾ Od strane partizana u Operativni štab su ušli: Svetozar Vukmanović-Tempo, Rodoljub Colaković i Slobodan Princip-Seljo, a od četnika: major Jezdimir Dangić, Pero Dukanović i kapetan Sergije Mihajlović (koji je određen za načelnika štaba).

gama. S druge strane, GS NOP odreda je nameravao da oslobođenjem Rogatice, Višegrada, Zvornika, Kladnja i Olova čvršće poveže slobodnu teritoriju u jednu kompaktnu celinu, a zatim da težište operacija prenese na zapad, prema dolini Bosne, i na sever, prema Majevidici i Semberiji.

U skladu s tim planom, GS NOP odreda BiH naredio je Romaniskom odreda da oslobodi Rogaticu.¹³⁸ Romaniski odred i delovi Kalinovičkog odreda otkekli su ustaško-domobranske garnizone u Rogatici, Višegradu i Goraždu. Kalinovički odred je ugrožavao komunikacije Sarajevo — Kalinovik i Sarajevo — Konjic, a jedinice odreda »Zvijezda«, koje su deystvovalе severno i severozapadno od Sarajeva, napadale su manje neprijateljske posade i železničku prugu u dolini Bosne. Pošto su najpre očistile okolna sela od ustaške milicije, ustaničke snage su 13 oktobra prešle u napad na Rogaticu, u kojoj su se 2 bataljon Vojne Krajine¹³⁹ i 7—800 pripadnika ustaške milicije uporno i žilavo branili, očekujući pojačanje koje je bilo upućeno iz Sarajeva. Posle desetodnevnih borbi, u kojima se morala zauzimati zgrada po zgrada,¹⁴⁰ grad je bio oslobođen. Neprijatelj je uspeo da se preko četničkih položaja povuče ka Ustipraču, ostavljajući u gradu bogat ratni plen. Ustaško-domobranske snage pretrpele su znatne gubitke, dok su partizani imali oko 40 mrtvih i 120 ranjenih. U borbama za Rogaticu oborena su 2 neprijateljska aviona. Za vreme ovih borbi, 13 domobranski puk je pokušao da se iz Sarajeva probije prema ugroženoj Rogatici, ali su ga delovi Romaniskog i Kalinovičkog odreda zaustavili kod Stambulčića. Tada je neprijatelj privukao nova pojačanja (ukupno 9 bataljona) i 22 oktobra ponovo krenuo prema Rogatici, ali ni tom prilikom nije uspeo da prodre, jer su ga jedinice Kalinovičkog i Romaniskog odreda zaustavile (28 oktobra) na liniji Pale — Prača — Mokro.

Posle oslobođenja Rogatice, delovi Romaniskog odreda zauzeli su ž. st. Ustipraču i zapalili pilanu.¹⁴¹ Zatim je Romaniski odred usmerio deystva ka Višegradu i Sarajevu. Prema Višegradu je upućen jedan bataljon da zajedno s tamošnjim četnicima i partizanskim jedinicama iz Srbije učestvuje u napadu na grad. Iako je ovaj bataljon zauzeo sela G. i D. Lijesku

¹³⁸) U borbi za Rogaticu učestvovao je i jedan četnički bataljon.

¹³⁹) Naziv za granične jedinice NDH prema Srbiji i Crnoj Gori.

noy partizani su u napadu deystvovali sa nekoliko minobacača i 1 topom za koji su municiju dobijali iz oslobođenog Užica.

¹⁴¹) Kako se povećao priliv novih boraca, u Romaniskom odreda formirana su još četiri bataljona. Krajem oktobra formirana je i muslimanska partizanska četa, koja je u novembru prerasla u bataljon, tako da je Odred u to vreme imao ukupno 8 bataljona.

i pod vatru stavio most u Višegradu, ipak do napada na grad nije došlo zbog toga što su partizanske snage iz Srbije bile angažovane Prvom neprijateljskom ofanzivom. Jedinice Romaniskog odreda uništile su 16 oktobra neprijateljsku posadu na Glogu, oko 6 km severoistočno od Sarajeva, 27/28 oktobra napale su Carinarnicu u Koševu, u samom predgrađu Sarajeva, a 29 oktobra oslobodile Knežinu i potisnule neprijatelja do Olova.

Jedinice Mokranjskog bataljona Romaniskog odreda nekoliko puta su prekidale drum Sarajevo — Mokro. 7 novembra zauzele su neprijateljske položaje u rejonu Han Bulog (oko 5 km istočno od Sarajeva), a dva dana kasnije Ljubogoštu (oko 10 km istočno od Sarajeva) i time ugrozile neprijateljske snage u Mokrom i u Palama. Pošto je dvaput uzalud intervenisao, neprijatelj je tek 18 novembra, sa 4 ojačana baitaljona (od kojih je jedan bio nemački), uspeo da ovlada rejonom Ljubogošte i da stabilizuje situaciju na ovom pravcu. Delovi domobranskog konjičkog puka, koji su bili na položajima Crvena i Orlova Stijena na Romaniji, povučeni su u Mokro, koje je neprijatelj uporno branio.

Glavnina snaga Romaniskog i delovi Kalinovičkog odreda istovremeno su vršili snažan pritisak na neprijatelja u dolini Prače. 3 novembra su delovi Kalinovičkog odreda razbili kombinovani bataljon 7 domobranskog puka koji se iz Prače povlačio preko Jahorine prema Palama¹⁴² tako da su domobranske jedinice morale napustiti dolinu Prače i odbranu na ovom pravcu organizovati bliže Sarajevu, u širem rejonu Pala. Iako su delovi Romaniskog odreda tokom novembra i decembra više puta pokušavali da zauzmu Pale, ipak su jake neprijateljske snage uspele da održe ovo uporište.

Pored sadejstva Romaniskom odredu u dolini Prače, jedinice Kalinovičkog odreda su napadale na neprijateljske snage i južno od Sarajeva. Početkom oktobra bezuspešno su napadale Kalinovik i stalno ometale saobraćaj na komunikaciji Sarajevo — Kalinovik — Foča, koju je neprijatelj uporno održavao, tim pre što je ona — posle prekida druma i pruge u dolini Prače — bila jedina komunikacija za snabdevanje njegovih snaga u Foči, Goraždu i Višegradu. 23 oktobra su dve čete ovog odreda¹⁴³ kod sela Klanac (9 km južno od Sarajeva) napale jednu kolonu od 376 neprijateljskih vojnika i gotovo je celu zarobile i sve naoružanje zaplenile, dok je jedna četa u isto vreme odbila napad ustaškog bataljona koji je iz Kasindola bio

¹⁴²) Neprijatelj je imao 18 mrtvih, 12 ranjenih i 37 zarobljenih.

¹⁴³) Kalinovički odred je tada imao šest bataljona.

pošao ususret ovoj koloni. Zatim su delovi Kalinovičkog odreda oslobodili Trnovo (čija se posada preko Treskavice povukla u Konjic) i time prekinuli vezu Sarajeva sa mestima u dolini Drine.

Iako su orijentisanjem delova Kalinovičkog i Romaniskog odreda prema Foči i Goraždu bili stvoreni povoljni uslovi za oslobođenje doline Drine od Sćepan Polja do Višegrada, odnosno za povezivanje slobodne teritorije istočne Bosne, Srbije i Crne Gore, ipak do tog povezivanja nije došlo zbog četničke izdaje.

Jedinice odreda »Zvijezda«, koje su deystvovalе severno od Sarajeva (u rejonu Visoko — Srednje — Vareš), izvršile su u toku oktobra više napada na železničke pruge Sarajevo — Zenica, Semizovac — Srednje i Podlugovi — Vareš i likvidirale veći broj žandarmerijskih stanica i neprijateljskih posada na svojoj teritoriji.¹⁴⁴ On je držao znatnu slobodnu teritoriju, preko Srednjeg povezanu sa slobodnom teritorijom na Romaniji i Glasincu. Time su stvoreni uslovi za prenošenje dejstava ka Varešu, Kaknju i Brezi, tako da su već u prvoj polovini novembra partizanske jedinice očistile neka sela od ustaške milicije i približile se Varešu na 6—7 km.

U toku oktobra i novembra Romaniski, Kalinovički i odred »Zvijezda« (ukupno 17 bataljona) postigli su krupne rezultate. Pod njihovom kontrolom nalazila se prostrana slobodna teritorija od Drine na istoku do Olova i Vareša na severu i reke Bosne na zapadu. Međutim, na toj prostoriji se počeo sve jače osećati četnički uticaj, koji će se negativno odraziti na jedinstvo naroda i aktivnost partizanskih odreda.

Jačanje Ozrenskog i Birčanskog odreda sve više je ugrožavalo ustaško-domobranske snage u tuzlanskom rudarskom bazenu i dolini Spreče. Iskorišćavajući dejstva nemačkih snaga u Srbiji (Prva ofanziva) one su zajedno sa nemačkim jedinicama iz Zvornika i pojačanjima iz Tuzle i Bijeljine početkom oktobra pokušale da odbace partizanske i četničke snage južno od drumu Zvornik — Capardi i da prodru prema Drinjači, da bi oslobodile komunikaciju Zvornik — Tuzla i čvršće obezbedile granicu prema Srbiji. Od 6—9 oktobra, u toku nekoliko bezuspešnih napada na ustaničke snage južno od linije Zvornik — Capardi, one su pretrpele osetne gubitke i tako bile prisiljene da pređu u odbranu oko Zvornika. Dok su glavni teret u ovim borbama nosile jedinice Birčanskog odreda, četnici su skoro redovno napuštali položaje. Isto tako su predstavnici

¹⁴⁴) Odred »Zvijezda« je u novembru narastao na 3 bataljona sa 12 četa.

Glavnog štaba NOP odreda BiH više puta pokušavali da četničke pretstavnike iz zajedničkog partizansko-četničkog Operativnog štaba privole da se izvrši napad na Zvornik, ali su ovi to onemogućili pod raznim izgovorima. Slično se desilo i sa planom **gs** NOP odreda BiH u pogledu napada na Kladanj. Naime, da bi se zauzelo ovo mesto i uspostavila čvrsta veza između Birčanskog i Ozrenskog odreda spajanjem njihovih oslobođenih teritorija, i da bi se snage ovih odreda mogle još više angažovati prema tuzlanskom bazenu, **gs** im je naredio da prethodno likvidiraju neprijateljske snage u Stuparima (1 bataljon 8 domobranskog puka i nešto ustaške milicije) i time stvore povoljne uslove za zauzimanje Kladnja. Mada su Birčanski odred i delovi Ozrenskog odreda (u svemu oko 400 boraca) u toku 29 i 30 oktobra potpuno razbili neprijatelja u Stuparima, ipak do napada na Kladanj nije došlo, zato što su četnici u poslednjem momentu otkazali svoje učešće. Usto je 1 novembra usledila jača intervencija neprijateljskih snaga iz Tuzle prema Kladnju, te su se partizanske jedinice posle kraće borbe povukle na svoju teritoriju. Birčanski odred (koji je tada reorganizovao jedinice i formirao 3 bataljona) orijentisao se prema Kladnju, Zvorniku i dolini Spreče, ali je sve do kraja godine glavnu pažnju morao da posveti političkoj borbi protiv razbijačkog delovanja četnika u partizanskim jedinicama.

Ozrenski odred¹⁴⁵ je u toku oktobra izvršio preko 30 napada na železničke pruge Doboj — Tuzla i Doboj — Maglaj. Neprijatelj je u novembru otpočeo da vrši pritisak na njega da bi ga odbacio od komunikacija Maglaj — Doboj i Tuzla — Doboj, ali je u borbama 15 i 16 novembra kod sela Lipac i Pridjel, južno od Doboja, pretrpeo osetne gubitke.¹⁴⁶

Posle ovih borbi neprijatelj je ubrzao pripreme za koncentričan napad iz doline Bosne i Spreče, kao i za napad sa linije Dobošnica — Maglaj na Ozrenski odred. On je do 2 decembra izvršio prikupljanje snaga (angažujući i jedinice koje su završile čišćenje Kozare): prvu borbenu grupu (uglavnom 1 domobranski puk sa ukupno 2.067 vojnika) na prostoriji Maglaj — Rječica — Trbuk; drugu borbenu grupu (5 puk i druge jedinice sa ukupno 3.014 vojnika) na prostoriji žel. st. Boljanić — Doboj; treću borbenu grupu (4 ustaška bataljona, ukupne jačine 1.500 ustaša) na prostoriji žel. st. Dobošnica —

¹⁴⁵) Početkom novembra imao je 4 bataljona (od kojih jedan udarni) sa preko 1.000 pušaka, 30 puškomitraljeza, 9 mitraljeza i 3—4 minobacača.

¹⁴⁶) Tom prilikom su zarobljena 92 domobrana i zaplenjeno je 5 minobacača, 6 mitraljeza, 18 puškomitraljeza i 160 pušaka, dok su partizani u borbi kod s. Lipac imali oko 20 mrtvih i ranjenih.

Boljanić. Pored ovih grupa, koje su raspolagale sa oko 60 artijeriskih oruđa, na železničkim stanicama od Maglaja do Doboja bile su raspoređene snage nešto jače od 2 bataljona sa 10 topova. Saznavši za nameru neprijatelja, štab Ozrenskog odreda je odlučio da brani oslobođenu teritoriju. Na pojedinim pravcima pristupilo se izradi rovova i evakuaciji naroda iz sela bližih neprijatelju.

Na neprijateljski napad, koji je iz doline Bosne i Spreče otpočeo 3 decembra, jedinice Ozrenskog odreda odgovarale su veoma čestim protivnapadima. Već prvih dana borbi one su izazvale krizu ne samo kod i inače demoralisanih domobranskih jedinica, nego i kod ustaških, naročito posle protivnapada 3 bataljona, koji ih je odbacio na polazne položaje (ž. st. Bos. Petrovo Selo — Boljanić). Štab odreda je vešto manevrovao svojim snagama i uspeo da odbrani oslobođenu teritoriju.¹⁴⁷

Posle ovih borbi brojno stanje Odreda se povećalo. Polovinom decembra u njemu je bilo 5 bataljona sa 1.200 boraca. Politički rad je zapostavljen, naročito u pogledu sprečavanja uticaja četničkih elemenata koji su radili na podrivanju jedinstva i borbenog morala naroda i boraca.

Na Majevicu je, posle razbijanja Majevičke čete u rejonu Lopara, upućen Ivan Marković-Irac, komandant štaba odreda za Tuzlansku oblast, sa još nekoliko boraca i partiskih radnika. Tamo je krajem septembra formiran Majevički NOP odred od 3 čete, sa svega 50 boraca. Tokom oktobra ovaj odred je neprekidno vršio napade na manje neprijateljske jedinice, a partiske organizacije iz Tuzle i Bijeljine slale su mu nove borce, oružje i sanitetski materijal i pojačavale politički rad na terenu. Njegovom jačanju je krajem oktobra doprineo i dolazak Bijeljinske čete iz Srbije, koja je pretstavljala iskusnu partizansku jedinicu. Tako je već početkom novembra imao 2 bataljona sa oko 200 boraca. U međuvremenu četnički oficiri, što su došli iz Srbije na Majevicu, uspeali su da stvore svoje jedinice, koje su početkom novembra imale oko 150 ljudi. Kao i u drugim krajevima istočne Bosne, i ovde su četnici nastojali da onemoguće jačanje partizanskih snaga. Ipak je polovinom novembra postignut sporazum između majevičkih partizana i četnika o zajedničkom napadu na Koraj, čiju je odbranu sačinjavao 3 bataljon 6 domobranskog puka sa izvesnim brojem pripadnika ustaške milicije. Posle napada, izv-

¹⁴⁷) U borbama od 3—12 decembra Odred je imao oko 120 mrtvih i ranjenih, a neprijatelj preko 90 mrtvih i 260 ranjenih. Partizani su zaplenili 1 brdski top, 1 minobacač, 15 puškomitraljeza, 1 mitraljez i preko 100 pušaka.

šenog 26 novembra, neprijatelj se povukao prema Čeliću, gonjen partizanskim jedinicama, dok su četnici ostali u Koraju, gde su pobili nekoliko stotina ljudi, žena i dece. 27/28 novembra izvršen je napad i na Čelić, ali bez uspeha, jer su meštani muslimani priskočili u pomoć ustaško-domobranskim snagama, bojeći se da i u njihovom selu ne dođe do pokolja kao u Koraju. Iz istih je razloga nekoliko dana kasnije propao i napad na Teočak. Zato što se četnici nisu pridržavali sporazuma, po kome je bila zabranjena pljačka i terorisanje muslimanskog stanovništva i si., Majevički odred je početkom decembra prekinuo s njima sporazum o zajedničkoj borbi.

U vreme dok su partizanski odredi u istočnoj Bosni činili maksimalne napore da neprijatelju nanesu što veće gubitke i da prošire slobodnu teritoriju, četnici su, kao što je to već navedeno, sabotirali zajedničku saradnju na frontu i smišljeno radili na razbijanju partizanskih jedinica i dezorganizovanju pozadine. Oni su, po direktivama Draže Mihailovića, otvoreno propagirali da je nemoguća borba protiv Nemaca i nastojali da ustanku dadu karakter borbe sprskog naroda protiv muslimana i Hrvata.¹⁴⁸ Zbog toga se jedan deo boraca u partizanskim jedinicama počeo kolebati i odlaziti u četničke jedinice (krajem oktobra je iz •Birčanskog odreda prešlo pod četničku komandu oko 100 boraca).¹⁴⁹

Četnici su naročito uporno nastojali da onemoguće rad organa narodne vlasti i težili da uspostave stare opštinske uprave i žandarmerijske stanice. U isto vreme su raspuštene i samovoljne četničke jedinice vršljale u pozadini, pljačkale i terorisale stanovništvo.

Na inicijativu GS NOP BiH održana je 16 i 17 novembra u Vlasenici konferencija sa oko 100 delegata iz partizanskih i četničkih jedinica, na kojoj su partizanski predstavnici okvalifikovali politiku četničkog rukovodstva kao izdaju ustanka i oštro se suprotstavili namerama da se borba protiv okupatora skrene na kolosek bratoubilačkog rata. Pošto su napustili zajedničku sednicu, četnički predstavnici su na svom posebnom skupu formirali Privremenu upravu istočne Bosne.

Posle konferencije u Vlasenici četnici su još otvorenije počeli da rovale u partizanskim jedinicama i u pozadini. Oni su 20 novembra uspostavili kontakt sa Italijanima u Višegradu, koji su se saglasili da četnici posednu sva mesta u dolini Drine, od Sćepan Polja do Višegrada.

¹⁴⁸) Četnički oficiri su, naprimer, govorili da se Nemci u Srbiji bore samo protiv partizana i da ne diraju četnike — nacionaliste; da će Nedić okupirati istočnu Bosnu, itd.

¹⁴⁹) Četnici su u istočnoj Bosni imali oko 4.000 boraca.

Početak decembra, posle posadanja Goražda i Foče, veći broj četničkih oficira prebacio se na teritoriju Kalinovičkog odreda sa zadatkom da razbije ovaj odred i da formira četničke jedinice, kojih dotad u ovom kraju nije bilo. Tako su ubrzo stvorene prve četničke čete. U njih pridolaze kolebljivi borci iz partizanskih jedinica. Osipanje Kalinovičkog odreda imalo je početkom decembra takve razmere da je Odredu pretilo rasulo. Na stranu četnika počeli su prelaziti borci i manje jedinice iz Romaniskog odreda, kao i iz odreda »Zvijezda«. Proces jačanja četničkog pokreta nastavljen je naročito posle Prve neprijateljske ofanzive, kada se iz Srbije u istočnu Bosnu prebacilo nekoliko četničkih bataljona. Mada su partiske organizacije vodile žilavu borbu protiv četničke izdaje, borile se takoreći za svakog čoveka, ipak se proces diferenciranja nije mogao okrenuti u željenom pravcu.

U novonastaloj situaciji, GŠ NOP odreda BiH je odlučio da čvršće poveže slobodnu teritoriju na Romaniji i Zvijezdi sa teritorijom Ozrenskog odreda i da napore tamošnjih partizanskih jedinica usmeri ka industriskom bazenu u dolini Bosne, prema Varešu, Brezi, Kaknju i Zenici, da iz tih krajeva mobilise radnike i obračuna sa četnicima. Odred »Zvijezda« ojačan je jednim bataljonom iz Romaniskog odreda, a zadatak mu je bio da oslobodi Vareš. I pored toga što su u toku 10 i 11 decembra očišćena sela Daštansko, Pržići, Tisovci i Diklići od ustaške milicije i prekinuta železnička pruga između Podlugova i Vareša, a partizanske jedinice ovladale položajima neposredno iznad Vareša, ipak je neprijatelj uspeo da održi grad u svojim rukama, jer je blagovremeno ojačao svoje snage sa jednim domobranskim i dva nemačka bataljona. Zbog toga, a i zbog priprema za oslobođenje Olova, obustavljeni su dalji napadi na Vareš. U Olovu su se polovinom decembra nalazile dve čete domobrana, oko 180 milicionera, 40 žandarma i vod brdskih topova (dok su železničke stanice i pojedina sela u dolini Krivaje branili ustaška milicija, izvestan broj žandarma i četa domobrana). Za napad na ovaj grad angažovane su tri čete Romaniskog odreda i jedan bataljon odreda »Zvijezda«. U toku jednodnevne borbe (17 decembra) ustaško-domobranske snage su bile razbijene i prisiljene na povlačenje, s gubitkom od oko 80 mrtvih i više ranjenih.

U oslobođenu dolinu Krivaje upala je četnička Cerska brigada, koja je došla iz Srbije. Tako je propao prvi pokušaj čvršćeg povezivanja partizanskih odreda, kao i pokušaj prodora u bosanski industrisko-rudarski bazen.

Hercegovina

Posle druge italijanske intervencije u Hercegovini, septembra 1941, većina ustanika nije predala oružje i priznala okupatorsku vlast, ali takođe nije bila spremna ni da stupi u borbu protiv italijanskih trupa. U takvoj situaciji je vojno i partisko rukovodstvo Hercegovine posvetilo glavnu pažnju suzbijanju italijansko-četničkog uticaja na ustaničke mase, jačanju partiske organizacije i stvaranju partizanskih jedinica.

U »ustaničkim četama«, formiranim još za vreme juskog ustanka, stvarane su male partizanske grupe sa zadatkom da pokreću ustanike u borbu protiv okupatora. Negde je bilo uslova za formiranje i partizanskih četa, kao naprimer na teritoriji istočne Hercegovine, gde su do 26 septembra obrazovane 3 partizanske čete sa po 400 boraca, a već početkom oktobra se pristupilo i formiranju bataljona.¹⁵⁰ Polovinom oktobra formiran je Štab Hercegovačkog NOP odreda,¹⁵¹ s tim što je pod njegovu komandu potpao i Konjički partizanski bataljon¹⁵² pa je ovaj odred krajem 1941 godine imao ukupno 9 bataljona.¹⁵³ Za vreme stvaranja ovih partizanskih jedinica (u toku oktobra) nisu preduzimanе gotovo nikakve akcije protiv neprijatelja. Jedino je Konjički bataljon vodio borbe s ustaško-domobranskim i italijanskim snagama na komunikaciji Sarajevo — Mostar (u poslednjem napadu, 25 oktobra, partizani su zaplenili i jedan brdski top). Tek početkom novembra su i ostale jedinice počele da napadaju slabije domobranske i italijanske delove, naročito oko Bileće i Trebinja. One su 3 decembra prekinule vezu između ova dva mesta i razoružale nekoliko žandarmerijskih stanica i neprijateljskih posada. A kako su drumovi u Hercegovini i železničke pruge Trebinje — Metković i Trebinje

¹⁵⁰) Na teritoriji Nevesinjskog sreza formiran je 1 partizanski bataljon (kasnije nazvan »Nevesinjska puška«), koji je krajem 1941 imao 6 partizanskih četa (oko 530 boraca), a na teritoriji Bilečkog i Stolačkog sreza — 2 bataljon, koji je već u oktobru imao 8 partizanskih četa. Zbog priliva novih boraca, od dotadašnjeg 2 bataljona, do kraja 1941 godine, stvorena su 4 nova bataljona: »Vladimir Gaćinović« (6 četa), Bilečki (4 čete), Sitnički (5 četa) i Stolački (11 četa). U Trebinjskom i Ljubinjskom srezu formiran je bataljon »Nedo Čabrinović« (kasnije se zvao bataljon »Šuma«), koji je krajem oktobra imao 14 četa. Polovinom decembra, od delova ovog bataljona formiran je bataljon »Luka Vukalović«. U Gatačkom srezu, početkom novembra, formiran je partizanski bataljon koji je u svom sastavu imao 6 četa.

¹⁵¹) Dotada je postojao Štab Hercegovačke brigade, koji je formiran polovinom septembra 1941 godine, po direktivi GS NOP odreda BiH.

¹⁵²) Formiran polovinom septembra uz pomoć komunista koji su izašli iz Mostara. Imao je 3 čete sa oko 150 boraca.

¹⁵³) U isto vreme je i velikosrpska reakcija, uz pomoć Italijana, stvarala četničke formacije, tako da je još u septembru formiran štab vojno-četničkog puka, a kasnije i nekoliko bataljona.

— Bileća u decembru bili pod kontrolom partizana, to je nekoliko neprijateljskih garnizona ostalo izolovano. Da bi uspostavili svoju kontrolu na komunikacijama i vezu između svojih garnizona u Bileći i Trebinju, Italijani su protiv partizana od 15 do 22 decembra angažovali jake snage i, posle žestokih borbi, uspeali da postignu postavljeni cilj.

Partiske organizacije u Hercegovini su krajem 1941 uspele da pokrenu mase u borbu protiv italijanskih trupa i time znatno doprinele daljem razvoju ustanka. Međutim, četnici će i ovoga puta pokušati da tu borbu onemoguće i da zajedno sa okupatorom razbiju jedinstvo ustaničkih masa i uguše ustanak.

* * *

Ustanak u većini krajeva Bosne i Hercegovine imao je od samog početka masovan karakter. U tim prvim danima borbe Partija je morala da rešava neobično složene i vanredno teške probleme. Ustanak se razvijao u uslovima nacionalnih i verskih suprotnosti, koje su i okupator i domaća buržoazija svesno produbljivali i zaoštravali do te mere da su u početku u nekim krajevima borbe dobile bratoubilački karakter. I, zahvaljujući istrajnom radu i beskompromisnoj borbi za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, Partija je postepeno ali sigurno smanjivala te suprotnosti i privlačila tamošnje stanovništvo protiv okupatora i domaćih izdajnika. Mada su u tom pogledu u toku 1941 u Bosni i Hercegovini bili učinjeni tek prvi koraci, oni su ipak bili velika zaloga za dalje jačanje ustanka.

U pojedinim delovima Bosne i Hercegovine stvorena su solidna i jaka žarišta ustanka, koja će izdržati sve nalete okupatora i domaće reakcije i imati presudan značaj za dalji razvoj oslobodilačke borbe u ovoj pokrajini. Brojne partizanske jedinice iz tih žarišta razbile su u petomesečnoj borbi, zajedno s partizanima Hrvatske, oružane snage NDH, tako da ove nisu više mogle sprečiti širenje ustanka.

Ovako snažan razvoj ustanka direktno je ugrozio pozicije okupatora. On je bio prisiljen da vrši ponovnu okupaciju pojedinih delova Bosne i Hercegovine, i da na svojoj strani prikuplja i angažuje velikosrpske reakcionarne elemente, koji su već bili počeli da rade na razbijanju ustanka. U Bosanskoj Krajini i Hercegovini pomagali su ih u tome Italijani, a u istočnoj Bosni — oficiri Draže Mihailovića prebačeni iz Srbije. Uloga četničkih formacija — koje nisu odmah otpočele oružanu borbu protiv partizana — bila je daleko opasnija. Nalazeći se u ustaničkim redovima, one su potkopavale borbenu moć i

jedinstvo ustaničkih jedinica. Zato su i partiska i vojna rukovodstva težila da na platformi borbe svih patriotskih snaga protiv okupatora ostvare saradnju i da tako očuvaju jedinstvo narodnih masa. Ali su događaji i ovog puta pokazali da i srpska buržoazija, kao i sve ostale, iznad svega stavlja svoje klasne interese; zato je ona postala očevadni neprijatelj svog naroda i saradnik okupatora, za čiji će račun uskoro početi da vodi i oružanu borbu protiv partizanskih jedinica.

HRVATSKA

Po povratku delegata operativnog partiskog rukovodstva CK KPH sa Savetovanja u Stolicama, održano je u oktobru u Krbavici (Srez Korenica) savetovanje vojnih i političkih rukovodilaca Like, Korduna, Banije, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara.¹⁵⁴ U duhu donetih odluka u Stolicama, na ovom savetovanju su postavljeni zadaci NOP Hrvatske, a pre svega: reorganizacija jedinica, prelaz na krupnije akcije i jačanje organa narodne vlasti. 19 oktobra, po odluci CK KPH, formiran je Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske. Radi ponovnog oživljavanja oružane borbe i otklanjanja slabosti u razvitku ustanka, u Dalmaciju je početkom oktobra došao sekretar CK KPH Rade Končar. Do 20 oktobra on je održao sastanak sa PK, na kome je analiziran dotadašnji rad na stvaranju partizanskih jedinica i preneti zaključci sa Savetovanja u Stolicama.

Lika Sprovedenje odluka sa Savetovanja u Stolicama nailazilo je na najveće teškoće u južnom delu Like, gde su četničke vođe, pod zaštitom i uz pomoć Italijana, i pod uticajem četnika iz Kninske Krajinje, nastavili sve širu i otvoreniju propagandu protiv NOP. Pošto je takva propaganda našla odjeka kod jednog dela seljačkih masa, naročito na području Srba, Gračaca, Zrmanje, Otrića i Popine, to je proces diferencijacije ustanika, usled stvaranja seoskih straža koje su bile prvi začeci četničkih jedinica, počeo

¹⁵⁴ Pre savetovanja u Krbavici, operativno-partisko rukovodstvo OK KPH za Kordun i Baniju održalo je 30 septembra savetovanje, kome je prisustvovao i predstavnik partizanskih jedinica Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Na savetovanju je rešeno da se od postojećih partizanskih jedinica Korduna i Banije formira jedan odred sa pet bataljona, a od brojno malih partizanskih odreda Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara jedan bataljon. U vezi odluka u Stolicama, sastanke su održala i ostala partiska rukovodstva (OK KPH za Liku, KK Delnice i drugi).

da dobija sve jasnije i oštrije forme. Zbog toga je — ai zbog neodlučnosti i malobrojnosti nekih partiskih organizacija u južnoj Lici — samo jedan deo ustanika stupio u partizane dok se drugi deo pasivizirao ili se priključio četničkim jedinicama.

Novoformirani štab grupe NOP odreda za Liku¹⁵⁵ je tek u novembru, uz pomoć Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske i partiskih organizacija, otpočeo reorganizaciju jedinica. Na području Gospića je od dotadašnjih ustaničkih snaga formiran 1 NOP odred »Velebit« sa četiri bataljona, a 29 novembra Udarni bataljon »Marko Orešković«, tada najbolja, najčvršća i jedina pokretna jedinica na području Like. 30 novembra u Koreničkom srezu formiran je bataljon »Ognjen Priča«, a u decembru — Lapački i Otočački bataljon. Krajem decembra 1941 i početkom januara 1942 godine, na području Udbine i Gračaca formirani su: bataljon »Krbava« i bataljon »Gavrilo Princip«, a partizanski vodovi u rejonu Perušića i Brinja.¹⁵⁶

U oktobru i novembru u Lici nije bilo većih akcija.¹⁵⁷

Štab grupe NOP odreda za Liku uputio je početkom decembra u severnu Liku bataljone: »Marko Orešković« i »Ognjen Priča« sa zadatkom da stvore što povoljnije uslove za širi razvoj NOP-a. Prilikom napada ova dva bataljona (10 i 11 decembra) na ustaše i žandarme u Plitvičkim Jezerima, došlo je do neuspešne intervencije italijanskih snaga iz Vrhovina. Međutim, zbog žilavog otpora ustaša i žandarma, utvrđenih u samom mestu, bataljoni su prekinuli napad i, po naređenju štaba grupe NOP odreda za Liku, prebacili se na područje Brinja i Otočca. Oni su u zajednici sa tamošnjim partizanskim jedinicama vršili mobilizaciju ljudstva i izvodili manje akcije, naročito na pruzi Ogulin — Gračac.

Krajem 1941 učvrstio se ustanak u severnom i srednjem delu Like, jer su partiske organizacije i partizanski štabovi

¹⁵⁵) Posle formiranja ovog štaba ličke partizanske jedinice više nisu bile potčinjene Štabu brigade u Drvaru.

¹⁵⁰) U toku ove reorganizacije radilo se na jačanju bratstva i jedinstva. Zbližavanju Srba i Hrvata doprineli su dolazak Dalmatinaca — Hrvata (krajem novembra i početkom decembra) u Liku i držanje sela Smiljan (koje je bilo nastanjeno uglavnom hrvatskim življem) prilikom napada ustaša 24 oktobra. Ovaj napad su odbili partizani iz ovog sela i iz s. Divosela, nastanjenog srpskim življem.

¹⁵⁷) 8 novembra je napadnuta italijanska patrola kod Gospića, a 10 novembra je došlo do borbe između Italijana i odreda »Ognjen Priča« kod s. Mekinjara. Između 20 i 30 novembra partizani iz Otočačkog sreza su izvršili pet napada na italijanske patrole i vozila. 24 novembra divoselačka partizanska desetina je, uz pomoć partizana iz Smiljana, uspela da odbije napad ustaša i žandarma najpre na Divoselo a zatim i na Smiljan.

uspeli da reorganizuju jedinice, da poboljšaju njihovo moralno-političko stanje, da ih povedu u borbu protiv italijanskih trupa i da vidno učvrste bratstvo između Srba i Hrvata (ne samo dolaskom Hrvata iz Dalmacije u partizanske odrede u Lici, nego i sve većim prilaženjem hrvatskih masa sa područja Like u NOP). Međutim, u južnoj Lici su se, pod zaštitom i uz materijalnu pomoć Italijana, formirale prve četničke jedinice, koje su počele da stupaju u otvorenu borbu protiv partizana.¹⁵⁸

Kordun i Banija Po direktivi Operativnog partiskog rukovodstva OK KPH za Karlovac, već prvih dana oktobra formirana je Komanda narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Kordun i Baniju, koja je raspolagala sa pet bataljona.

Početkom oktobra Italijani su ponovo okupirali područje Korduna i zapadnog dela Banije i obrazovali svoje garnizone u Vojniću, Topuskom, Vrginmostu i Slunju. Posle prvog partizanskog napada (10 oktobra), u kome su zarobili jedan italijanski kamion sa nekoliko vojnika, delovi italijanskog puka »Aleksandrija« su 16 oktobra iz Vojnića napali na oslobođenu teritoriju, ali su bili zaustavljeni u rejonu Kuplenska i Burić Sela i potisnuti ka Vojniću. Posle ove italijanske intervencije, pročetnički elementi, koji su bili pod uticajem vođa bivših građanskih partija, počinju otvorenije istupati protiv linije KPJ i stvaranja NOO, tražeći da se Italijani »ne diraju«. U ovome su ostali bez podrške masa, zahvaljujući uticaju Partije, tako da je i njihov pokret u ovom delu Hrvatske u začetku bio onemogućen. S druge strane, partizanske jedinice su i kroz borbu sa Italijanima otklanjale izvesna kolebanja u sopstvenim redovima. One su 20 oktobra izvršile dva napada na italijanske kamione sa trupama kod Miholjskog (tom prilikom je ubijeno 5 i ranjeno 15 Italijana i uništeno 3 kamiona). Istoga dana delovi 1 i 2 bataljona su primorali na povlačenje italijanske snage koje su iz Vojnića napadale na Kuplensko, a pri povlačenju zapalile niz sela uz cestu. Tri dana kasnije (23 oktobra) partizanske jedinice nisu prihvatile borbu sa nadmoćnim italijanskim snagama na Petrovoj Gori, već su se povukle u unutrašnjost Petrove Gore. U međuvremenu su jake ustaškomobranske snage iz Petrinje, Kostajnice i Dvora izvršile napad na partizanske jedinice na pl. Samarici. Partizanski odredi, koji su se pripremali za napad na ustaško-žandarmerisku posadu u Zrinu i s. Vlaoviću, iste noći sukobili su se sa usta-

¹⁵⁸) Do kraja 1941 godine četnici su u Lici podmuklo ubili niz rukovodilaca NOB-e: Vladu Cerina, Pekišu Vuksana, Miču Radakovića i druge.

šama na maršu ka pl. Šamarici. Posle jednodnevnih manjih borbi partizani su se povukli sa Šamarice, u koju su upale ustaše i ubile oko 40 lica iz tamošnjeg logora.

Partizanske jedinice su u novembru dejsstvovale skoro na celom području Korduna i Banije,¹⁵⁹ u kojoj je u prvoj polovini novembra otpočela reorganizacija partizanskih jedinica. Da bi se brže razvijao ustanak, operativno rukovodstvo CK KPH odlučilo je da Banija postane samostalno područje. Sredinom novembra formira se Okružni komitet KPH za Baniju, koji je obuhvatio sve partiske organizacije srezova Petrinja, Gradac, Dvor i Cazin, dok se po naređenju GSH od svih partizanskih jedinica na Baniji obrazuje Baniski NOP bataljon a početkom decembra Baniski NOP odred od dva bataljona.¹⁶⁰

Na drugom savetovanju vojnih i političkih rukovodilaca partizanskih jedinica Korduna i Banije (25 i 26 novembra) konstatovan je vidan uspeh u razvoju NOP. Pored brojnog jačanja partizanskih odreda, proširena je mreža seoskih, opštinskih i sreskih NOO. U zaključcima je podvučena potreba za još širim i kvalitetnijim političkim radom sa vojskom i narodom. Na neke slabosti ovog savetovanja ukazao je Glavni štab Hrvatske i istakao da nije posvećeno dovoljno pažnje aktivnosti partizanskih jedinica u borbi protiv neprijatelja i mobilizaciji hrvatskih masa u partizanske odrede.

Krajem novembra i početkom decembra partizanske jedinice su izvele niz diverzija na komunikacije i tt linije na pravcu Primišlje — Slunj — Drežnik Grad i Karlovac — Vojnić, a Italijani su otpočeli 1 decembra dotada najveći napad na oslobođenu teritoriju Korduna. Iako su se delovi 1 i 2 bataljona, pod pritiskom jačih italijanskih snaga kod Gornjeg Grabovca, morali povlačiti pod borbom, oni su sutradan uspeli da ih za-

¹⁵⁹) One su 1 novembra napale žandarmerisku posadu u s. G. Dubrave, 9 novembra — posadu na ž. st. Skakavac (ovoga dana ustaše su upale na oslobođeno područje Korduna, zapalile s. Sijivnjak i ubile 10 ljudi), 10 novembra — žand. posadu u selu Grabovica i italijanski kamion sa trupama, zatim kamione sa ustašama (iz zasede kod šume Petkovicke na drumu Slunj — Karlovac, pri čemu je ubijeno, ranjeno i zarobljeno 20 ustaša i domobrana). Do kraja meseca izvedeno je još niz akcija: borba sa ustašama kod s. Maje (18 novembra), ponovna uspela zaseda na ustašku kolonu u šumi Petkovicke (29 novembra) i veoma smela akcija 24 partizana (preobučena u domobranske uniforme) koji su 17 novembra ušli u Karlovac da oslobode člana OK druga Marijana Cavića-Grgu. Iako pomenutog druga nisu uspeli da oslobode zato što se nije nalazio u bolnici, uspeli su da se probiju iz grada na oslobođenu teritoriju, i da tom prilikom ubiju 7 Italijana i 2 ustaše.

¹⁶⁰) Ovaj odred je samo privremeno pod komandom Odreda za Kordun i Baniju, koju Glavni štab NOP odreda za Hrvatsku, posle formiranja Odreda, počinje da naziva Komanda Kordunaškog NOP odreda.

ustave i potisnu ka Karlovcu i Vojniću. (Za vreme ovoga napada Italijani su ponovo palili sela, naročito na putu od Vojnića ka oslobođenoj teritoriji.) Dva dana kasnije partizani su napali Italijane na železničkoj stanici Latin.

Na Baniji su izvođene manje akcije — 1 decembra napad na žand. stanicu u Zirovcu i 4 decembra na posadu u žel. stanici Bačuga. U rušenju druma Glina — Blagaj i žel. pruge Glina — Maja učestvovao je i veći deo seljaka iz okolnih sela.

U ovom periodu su definitivno oformljena dva zasebna područja: Kordun sa Kordunaškim odredom i Banija sa Baniškim odredom, što je imalo pozitivnog odraza na još brži razvoj NOB u ovim krajevima.

Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar

Reorganizacija partizanskih jedinica u Hrvatskom Primorju i Gorskom kotaru otpočela je prvih dana oktobra. Od mnogobrojnih malih partizanskih odreda formirani su Drežnički partizanski bataljon (6 oktobra) i Gorskokotarsko-primorski (krajem meseca). Za rukovođenje ovim jedinicama formiran je Štab za teritoriju Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara, koji je kasnije preimenovan u Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar.

Italijani su pod pritiskom partizanskih jedinica 9 oktobra napustili Drežnicu koja je pretstavljala žarište NOB u Gorskom Kotaru. U ovom oslobođenom mestu održan je narodni zbor na kome je izabrano Mesno veće, organ narodne vlasti. Na ovom području dolazilo je do povremenih sukoba između partizanskih i italijanskih snaga: 14 oktobra dva kamiona vojnika, koja su se iz Jasenka kretala ka Drežnici, naišla su na partizansku zasedu, izgubivši 25 mrtvih i ranjenih. 20 oktobra delovi divizije »Lombardija« su iznenada napali Drežnički bataljon, a sutradan i Delničku četu na Presiki i posle kratkog otpora zauzeli Drežnicu i logor Delničke čete. Tom prilikom Italijani su uhapsili oko 500 ljudi sa područja Drežnice i odveli ih u Jasenak, zapalili zaseoke Drežnice i vršili druge zločine. Oni su 1 novembra napali na Bribirski logor, ali bez uspeha. Nekoliko dana kasnije (12 novembra) oko 200 Italijana i domobrana iznenada je napalo logor Sušačke čete na Tuhobiću, koja je posle borbe po odluci komande čete bila raspuštena.

Za to vreme partizanske jedinice su u čast Oktobarske revolucije izvele nekoliko akcija.¹⁶¹

¹⁶¹) 28/29 oktobra dignut je u vazduh voz u rejonu Gomirja, 6 i 7 novembra ubijeno je 5 Italijana i ustaša kod Hreljina, a 7 novembra su izvršena dva napada na italijanske kolone na cesti Senj — Brinje.

Četa Ličkog logora (po selu Lič) 6, 8 i 10 decembra digla je u vazduh vozove na pruzi Lokve — Fužine — Drivenik (sutradan, sledeći po snegu partizane, Italijani su bezuspešno napali logor Lič), a delovi Prvog bataljona su 12 i 13 decembra, uprkos italijanskoj pomoći, razbili četnike kada su iz Ogulina krenuli ka Drežnici. 15 decembra je iz zasede napadnuta kolona domobrana i žandarma na putu Jasenak — Ogulin, dok je 27 decembra jedna četa 2 bataljona izvršila napad na italijansku posadu u Brezi.

Uparedo sa ovim akcijama, štab NOPO za Hrvatsko Primorje i Gorski Kotar je preduzimao mere za dalje čišćenje jedinica i osnivanje novih logora kao centara za prikupljanje boraca. Umesto dotadanih odreda, formirane su čete i vodovi, a postojeći bataljoni su, posle priliva novih boraca, reorganizovani i preimenovani u Prvi bataljon »Marko Trbović« i Drugi bataljon »Matija Gubec«. Tako je ustanak na ovom području do kraja 1941, uprkos sve oštrijim represalijama Italijana, postajao sve masovniji, a uslovi za njegov dalji razvoj povoljniji, naročito u Primorju.

U ovom periodu je OK KPH za Sušak težio da uspostavi partisku vezu sa Istrom radi priprema za formiranje prvih partizanskih jedinica.

Dalmacija

Posle sređivanja nepovoljne situacije koja je nastala razbijanjem prvih partizanskih odreda, PK KPH za Dalmaciju je krajem septembra preduzeo mere za stvaranje novih partizanskih jedinica. Izdata je direktiva partiskim organizacijama da formiraju udarne grupe kao borbena jezgra budućih odreda. Posle sastanka PK, na kojem je prisustvovao i Rade Končar, 20 oktobra je objavljen proglas u kome je PK KPH pozvao narod Dalmacije na oružani ustanak. Krajem istoga meseca formiran je Livanjski odred,¹⁶² koji je dejstvovao na sektoru između Livna i Kupresa sa osloncem na Cincar. Uskoro je obnovljen Solinski odred, čiji su borci polulegalno živeli kod kuća i povremeno izvodili manje akcije. Krajem novembra obnovljen je i Šibenski odred, koji se umesto u Bukovicu prebacio u Liku, gde je u decembru formiran u četvu. Četa je ušla u sastav bataljona »Marko Orešković«.

Novoformirani odredi su u ovom periodu izvršili nekoliko akcija. Solinski odred, posle niza sabotaza i diverzantskih akcija, s uspehom je napao pet italijanskih kamiona na komu-

162) Partiska organizacija Livna je u početku ustanka bila vezana za PK Dalmacije.

nikaciji Solin — Klis. Sinjski odred je 21 decembra napao žandarmerisku stanicu u Panju, nedaleko od Sinja, ubio 2 žandarma, a ranio i zarobio 15 domobrana sa naoružanjem.

Pored akcija partizanskih odreda, udarne grupe u Splitu i Šibeniku su po direktivi Partije izvele niz diverzija i napada na pojedine fašiste i grupe italijanskih vojnika. 15 oktobra je u brodogradilištu eksplozivom oštećen ratni brod »Orao«, a su-tradan su spaljene barake u kojima se nalazila vojnička sprema. 19, 20 i 21 oktobra u Splitu je bačeno više bombi na pojedine grupe Italijana. 25 oktobra je napadnuta italijanska patrola u Vodicama, a dva dana kasnije bačene su dve bombe na kamion sa italijanskim vojnicima u Šibeniku. Smela akcija izvršena je 9 novembra u Splitu, kada su bačene tri bombe na muziku italijanske divizije »Kačatore dele Alpi«, kojom prilikom su ranjena 24 italijanska vojnika.

Teško ranjen, 17 novembra u Splitu pao je u ruke Italijana Rade Končar, član Politbiroa CK KPJ i sekretar CK KPH. Pokušaj partiske organizacije da ga oslobodi nije uspeo. Posle strahovitog mučenja u fašističkom zatvoru u Splitu, Rade Končar je sa još nekoliko članova KP streljan u Šibeniku (Subićevac) 22 maja 1942 godine.

Sredinom decembra, Sinjski odred je podeljen na tri grupe: jedna je ostala na Dinari, druga se prebacila na Svilaju, a treća na Kamešnicu, s ciljem da na tim područjima razvijaju ustanak. U drugoj polovini decembra PK je imenovao Privremeni štab Dalmatinskog partizanskog odreda (naziva se Stab za Dalmaciju) da objedini sve partizanske jedinice u Dalmaciji sa kojima je dotada rukovodio PK preko Operativnog partiskog rukovodstva. Ustanak na području Kninske Krajine se potpuno ugasio. Četničko rukovodstvo uspelo je da formira neke četničke jedinice koje su stupile u otvorenu borbu protiv partizana.

Narod u Dalmaciji, naročito u primorskim gradovima, pružao je sve širu podršku KPJ u borbi protiv okupatora. Komunistička partija Jugoslavije je uspela da ostvari jedinstvo naroda Dalmacije i da onemogućí veći uticaj Italijana, ustaša, rukovodstva HSS i četnika, koji su radili na razbijanju ustanka. Iako je posle krize ustanka u avgustu (uništavanjem prvih part zanskih odreda) u ovom periodu došlo do oživljavanja oružane borbe, ipak su njen organizacioni razvoj i jačanje odreda — zbog izvesnih slabosti rukovodstva partiskih organizacija i teškoća oko prebacivanja ljudstva iz primorskog pojasa u granične predele prema Bosni i Lici — još uvek zaostajali za voljom i rešenošću naroda Dalmacije da masovnije krene u borbu.

Severno od Save i Kupe U Slavoniji je od partizanskih grupa sa Papuka i Krndije krajem oktobra formiran Papučko-krndijski NOP odred, a sredinom novembra od partizanskih grupa na Psunju i Trokutske grupe — Psunjski NOP odred (zvao se i odred »Matija Gubec«), koji su po grupama napadali na žandarmerijske stanice, seoske straže i straže kod pojedinih objekata, kao i na uporišta kvislinške vlasti — na opštine.

Pre formiranja Psunjskog odreda, Trokutska grupa je 29/30 oktobra u selu Kozarici razoružala 8 ustaša, a 16/17 novembra izvršila napad na opštinu u selu Gaju, dok je Psunjska grupa 10 novembra napala opštinu u selu Bučju, a tri dana kasnije porušila železničku prugu kod Okučana (tom prilikom je oštetila lokomotivu i 17 vagona, a u oba sela su uništene opštinske arhive i zaplenjeno nešto oružja). Pokušaj žandarma i ustaša da 15 novembra unište Psunjski odred u logoru na Dugoj Poljani (na pl. Psunj) nije uspeo, jer su partizani u ovoj dotada najvećoj borbi uspeli da ih odbiju. Krajem novembra Odred je izvršio uspešan napad na žandarmerijsku stanicu u Kamenskom i na kamenolom u Siraču, a 13 decembra razoružao je seosku stražu u selu Brezine i stražu na železničkom mostu preko Bijele, nedaleko od železničke stanice Poljane, dok je Brodska grupa 12/13 decembra minirala prugu Zagreb — Beograd kod Stupnika.

Papučko-krndijski odred je 21 novembra izvršio uspešan napad na žandarmerijsku stanicu i opštinu u Slatinskom Drenovcu, a 1/2 decembra na opštinu u Bektežu (gde je uništio opštinsku arhivu i zaplenio 14 pušaka). Pošto su ustaše bile ponovo uspostavile vlast u Bučju, to su delovi Psunjskog i Papučko-krndijskog odreda 23 decembra izvršili ponovni napad na njega, razoružali opštinske stražare i oslobodili pohapšeni narod iz Rogulja. U međuvremenu je Bjelovarska partizanska grupa (27/28 novembra) izvršila napad na opštinu u Podravskom Novom Gradu kod Virja i zaplenila 16 pušaka sa sandukom municije, dok su Čazmanska i Garešnička grupa (nazivaju se i odred »Sloga«) 23 decembra napale i razoružale stražu na Lonjskom železničkom mostu u Prečcu i zaplenile 1 puškomi-traljez i 9 pušaka.

Postepeno jačanje partizanskih odreda u Slavoniji, zatim sve brojnije, iako još sitne akcije, zahtevali su stvaranje jedne zajedničke komande koja bi objedinjavala dejstva grupa i preduzimala mere za još brži razvoj oružane borbe. Zato su se po direktivi CK KPH u Brusniku 24 decembra sastali vojni i politički pretstavnici svih partizanskih i partiskih rukovodstava i formirali Slavonski NOP bataljon od tri čete. Od partizanskih

jedinica na Psunju formirana je 1 četa, od partizanskih grupa sa Papuka i Krndije sa okolinom — 2 četa, a od grupa iz okoline Čazme, Bjelovara i Garešnice — 3 četa ovog bataljona. Tako su u to vreme postojala tri partizanska žarišta: Moslavina, Papuk sa Krndijom i Psunj sa susednim predelima.

U Hrvatskom Zagorju i Međumurju u ovom periodu nije bilo oružanih akcija. Malobrojne partiske organizacije, potresane čestim provalama, nisu uspevale da otklone razne negativne uticaje koji su kočili razvoj oružane borbe.

U prvoj polovini decembra uglavnom je završena reorganizacija jedinica na Kordunu, Lici, Gorskom Kotaru i Hrvatskom Primorju. 13 decembra je u selu Zbjegu (Kordun) u Glavnom štabu NOPO Hrvatske održano prvo savetovanje kome su, pored članova ovog štaba, prisustvovali pretstavnici partizanskih komandi Like, Korduna i Banije, Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Na savetovanju je zaključeno da se radi na učvršćenju jedinica i štabova, doneta je odluka da se formiraju tri udarna bataljona (dva u Lici i jedan na Kordunu) i izrađen je zajednički plan dejstava radi stvaranja šire slobodne teritorije, s tim da se u prvom redu povežu već stvorene slobodne teritorije Like i Korduna. Po ovom planu Kordunaški odred imao je zadatak da oslobodi Vojišnicu, žel. st. Vojnić i Utinju, zatim Krnjak, Veljun, Perjasicu i Cetingrad, a u slučaju povoljnih uslova i mesto Vojnić. Baniski odred dobio je zadatak da prodire prema Uni i Dvoru i da ruši komunikacije Glina — Caprag. Jedinice pod komandom štaba Grupe NOP odreda za Liku dobile su zadatak da oslobode: D. Lapac, a zatim Prijeboj, Plitvička Jezera i Ličko Petrovo Selo. Ovi zadaci su izvršeni krajem decembra 1941 i u toku januara 1942 godine. Time su i dejstva partizanskih jedinica — kako po učešću snaga, tako i važnosti napadnih objekata — postala krupnija i obimnija.

Krajem 1941 godine na teritoriji Hrvatske, koja je bila jače zahvaćena ustankom, nalazio se priličan broj partizanskih odreda i bataljona, a na ostalim područjima samo manje partizanske grupe. Tada je u Hrvatskoj bilo ukupno 17 bataljona, sa oko 5.800 partizana (ne računajući partizanske jedinice na području Slavonije i Dalmacije) objedinjenih pod komandom Glavnog štaba NOP odreda za Hrvatsku, naročito posle savetovanja u Zbjegu (13 decembra).¹⁶³

Partizanske jedinice u Hrvatskoj su većinom izvodile manje akcije u vidu prepada i zaseda, jer je takav način borbe

163) Partizanske jedinice u Dalmaciji i Slavoniji bile su još uvek direktno vezane za Operativno partisko rukovodstvo CK KPH.

odgovarao njihovim mogućnostima. Kako su još bile u početnom razvoju i bez dovoljnog iskustva, one su pretežno dejsstvovale u svojim krajevima, a posle stvaranja slobodnih teritorija uglavnom su mirovale. Tek od stvaranja udarnih jedinica krajem novembra (Udarni bataljon »Marko Orešković«), koje nisu bile vezane za određenu teritoriju, rukovodstvo ustanka je moglo da ih angažuje i na drugim područjima, što se pozitivno odražavalo na razvoj ustanka.

Krajem 1941 hrvatske mase sve više prilaze narodnooslobodilačkom pokretu, naročito na području Dalmacije, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara. Iako je posle italijanske intervencije (reokupacija 2 i 3 zone) u Hrvatskoj, na području južne Like i Kninske Krajine, došlo do stvaranja četničkih jedinica, ipak je KPH svojim pravilnim političkim delovanjem uspela da spreči širenje četničkog uticaja i da postepeno sve više privlači hrvatske mase u NOP.

SLOVENIJA

Posle povratka slovenačkih delegata sa Savetovanja u Stolicama, CK KPJ i Glavni štab Slovenije preduzeli su mere da u duhu donetih odluka usmere razvitak ustanka, nastojeći u prvom redu da pojačaju aktivnost partizanskih jedinica.

Borbe Krimskog bataljona Italijani su u borbi sa partizanima u tzv. Ljubljanskoj pokrajini pretežno angažovali jedinice crnih košulja, policiju i žandarmeriju, a početkom oktobra, zbog pojačane partizanske aktivnosti, prisiljeni su da upotrebe jače delove operativnih trupa. Tako su jedinice italijanske divizije »Granatieri di Sardenja« 6 oktobra okružile i počele da čiste glavna žarišta ustanka — planine Krim i Mokrec. Krimski bataljon je blagovremeno napustio okruženu teritoriju i povukao se u pravcu Loške doline i po naređenju Glavnog štaba Slovenije, delom snaga (Loška, Robska i Preserska četa — ukupno 59 ljudi) napao italijansku posadu u Ložu (19/20 oktobra), a drugim delom (Borovnička četa) italijanski garnizon Bezuljak¹⁶⁴ i time prisilio neprijatelja da svoju aktivnost prenese na Notranjsku. Međutim, jedan puk divizije »Granatieri di Sardenja« i 4 bataljon crnih košulja uspeli su 26 oktobra da okruže jedinice Krimskog bataljona na prostorijsi Bele Vode, Draga, Osredok i

¹⁶⁴) U napadu na Lož ranjeno je 18 i zarobljeno 7 italijanskih vojnika, dok je u napadu na Bezuljak uništeno skladište eksploziva, obijena 3 i ranjena 3 italijanska vojnika,

Travna Gora i da u teškoj borbi po dubokom snegu potpuno unište većinu njegovih boraca, dok se samo manji deo probio u pravcu Ribničke doline.¹⁸⁵

Formiranje i dejstva 1 štajerskog bataljona Početkom oktobra formiran je na pl. Grmadi 1 štajerski bataljon od Savinjske, Revirske i Pohorske čete. Odmah

po formiranju prebacio se preko Dobrovlja u pravcu Soštanja (u Gornjoj savinjskoj dolini) i noću 7/8 oktobra napao ovu varošicu. Bataljon je bio bez teškog naoružanja, pa nije uspeo da je zauzme, tim pre što su se neprijateljske snage povukle u utvrđene zgrade, ali su ipak zapaljene zgrada opštine i jedna pilana i srušen most na r. Paki. U drugoj polovini oktobra izvršio je još nekoliko manjih diverzija i prepada na okupatorske snage u dolini Savinje, pa su Nemci reagovali jakim policiskim i žandarmeriskim snagama i 26 oktobra uspeali da ga okruže na pl. Čreti, odakle se, posle oštre borbe, probio u pravcu Crnog Vrha kod Vranskog.

Da bi sprečio nasilno iseljavanje Slovenaca sa područja Brežica i podigao ustanak u tom kraju, Glavni štab Slovenije je odlučio da tamo uputi ne samo 1 štajerski bataljon, nego i Mokronošku, Novomeštansku, Stišku i Belokranjsku četvu iz Dolenjske. Iako je od 27 oktobra do 2 novembra, u teškim zimskim uslovima, izvršio poznati »Brežički marš« od Vranskog, preko Kozjanskog, na pl. Bohor, ipak 1 štajerski bataljon nije uspeo da uspostavi vezu sa Brežičkom četom,¹⁸⁶ pa se pod borbom sa jakim nemačkim poternim odredima morao vratiti u Griže (kod Celja), gde se podelio po grupama. Od dolenjskih jedinica u Brežički srez stigle su samo Mokronoška i Novomeštanska četa, jer su delovi 24 puka italijanske divizije »Izonco« 2/3 novembra okružili Belokranjsku četvu u Gorenjskim Lažima i skoro je potpuno uništili, a Stiška četa nije ni krenula na put. Mokronoška i Novomeštanska četa su noću 2/3 novembra izvršile napad na nemačku posadu u Bučkoj. Jake nemačke snage pristupile su čišćenju pograničnog pojasa, a delovi italijanske divizije »Izonco« istovremeno su zatvorili granicu da onemogućće prebacivanje partizanskih snaga. U takvoj situaciji Mokronoška i Novomeštanska četa su se posle desetodnevnih borbi sa nemačkim snagama povukle u pravcu Litije i kod St. Ruperta ponovo prebacile u Ljubljansku pokrajinu.

¹⁸⁵) Krimski bataljon je ponovo formiran početkom januara 1942 godine na Koželjku, posle vraćanja preživelih i dolaska novih boraca.

¹⁸⁶) Brežička četa je formirana početkom oktobra.

Ove borbe nisu mogle da spreče iseljavanje, ali su doprinele masovnom prilivu boraca u partizanske redove u proleće 1942 godine.

Odlaskom dolenjskih četa i podelom 1 štajerskog bataljona na grupe, partizanska aktivnost u Štajerskoj je zamrla. Trebalo je pojačati partizanske snage i oživeti borbu u toj oblasti. Zato se 15 decembra u Dolenjskoj, na Kremenjaku, iz Stiske i Mokronoške čete i čete na Pugledu formira 2 štajerski bataljon, koji je već 22 decembra pokušao da se prebaci preko Save u Štajersku. Iako je 24 decembra vodio teške borbe kod Liberge, a 26 decembra kod Temenice, bataljon nije uspeo da se prebaci preko Save, već se vratio u svoj logor na Kremenjaku, gde je pojačan Grosupeljskom četom. Početkom januara 1942, posle neuspešnog napada na italijanski garnizon u Turjaku, otišao je na Pugled i tu prezimio.

Oživljavanje borbi u Gorenjskoj

Partizanske akcije u Gorenjskoj uglavnom su prestale još u avgustu, a kako su se jedinice Gorenjskog bataljona povukle u šume, Glavni štab Slovenije je preduzeo niz mera za aktiviranje partizanskih snaga u ovom području. Kad je Gorenjski bataljon krajem novembra počeo da napada okupatorske snage u dolini Selške Sore, Nemci su brzo reagovali i već 9 decembra izvršili napad na tom području kod Sv. Mohora. Posle probijanja na pl. Blegoš, bataljon se 12 decembra u Rovtama sukobio sa delovima 181 rezervnog policijskog bataljona, koji je tom prilikom imao 45 mrtvih i 7 ranjenih.

Borbe i uspesi Gorenjskog bataljona (u čiji su sastav u to vreme ušle i Samotorska, Poljanska i Poključka četa) snažno su se odrazili na raspoloženje stanovništva Gorenjske, u kojoj dolazi do masovnog ustanka (naročito na području Škofja Loka — Ziri i Bohinj —¹ Dovje —¹ Mojstrana). Usled priliva novih boraca, Gorenjski bataljon je sve više jačao, tako da je ozbiljno ugrožavao neprijateljske posade u dolini Save i Sore, gde se već krajem 1941 pojavljuju manja oslobođena područja. Međutim, Nemci su brzo reagovali: 27 decembra sedam nemačkih bataljona napalo je iz Škofje Loke i Lučne na Gorenjski bataljon,¹⁶⁷ koji je u teškim borbama kod Crnog, Valtarskog i Bukovog Vrha pretrpeo osetne gubitke. Vodeći borbu sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama, bataljon se krajem

¹⁶⁷ U ovom napadu (pod nazivom »Veliki poduhvat« — Grosseinsatz) učestvovali su 322 i 857 landesšicen bataljon i 44, 93, 171, 181 i 325 rezervni policijski bataljon. 171 i 181 bataljon bili su stalno dislocirani u Gorenjskoj, a ostali su prebačeni u Gorenjsku iz Austrije radi napada na Gorenjski bataljon.

decembra preko Poljanske i Selske Sore probio za Dražgoše pod pl. Jelovicom, gde se od 9—12 januara 1942 vodila jedna od najvećih borbi gorenjskih partizana, u kojoj su Nemci imali preko 200 mrtvih.

Zbog nemačkih represalija prema slovenačkom stanovništvu počeo je opadati ustanički polet masa, a u Gorenjskom bataljonu došlo je usled stalnih neprijateljskih napada do osipanja, tako da je u bataljonu ostalo samo 240 boraca. Da bi izbegao dalju borbu u nepovoljnim zimskim uslovima i izvršio mobilizaciju novih boraca, Gorenjski bataljon se podelio na čete, koje su otišle u Selsku dolinu, na pl. Pokljuka, pod vrh Stol i na prostoriju Kamnika.

Delatnost organizacija Narodnooslobodilačkog pokreta u Ljubljani

U Ljubljani su se sve do maja 1942 godine nalazili Centralni komitet KP Slovenije, Glavni štab Slovenije i Izvršni odbor Osvobodilne fronte, dok je njena partiska organizacija do kraja 1941 narasla od 5 na 16 rejonskih komiteta.

Uprkos okupatorskom teroru, Osvobodilna fronta (OF)¹⁷⁵ je pod rukovodstvom Komunističke partije razvila snažnu revolucionarnu delatnost u gradu. Ona je preko svojih uličnih i rejonskih odbora pbuhvatala ogromnu većinu ljubljanskog stanovništva, a njena propagandna aktivnost imala je širok zamah (rasturani su leci, ispisivane parole, isticane slovenačke zastave sa petokrakom, bojkotovane priredbe koje su Italijani organizovali, slavljani slovenački narodni praznici, organizovane demonstracije itd.¹⁶⁹ U tom pogledu je i Centralna tehnika KPS¹⁷⁰ imala značajnu ulogu. Još u toku 1941 za potrebe NOV radile su dve legalne štamparije, a od kraja avgusta i ilegalna »Podmornica«, u kojima su, između ostalog, štampani leci i publikacije Centralnog komiteta, Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba Slovenije (»Slovenski poročevalec«, »Slovenski

les) Formirana je već 27 aprila. U nju su ušli, pored KP, hrišćanski socijalisti, napredni članovi Sokola i kulturni radnici Slovenije. Rukovodstvo OF konstituisalo se 15 juna u Vrhovni plenum, koji je izabrao Izvršni odbor, a ovaj svoj Sekretarijat na čelu sa Borisom Kidričem. Krajem 1941 g. u OF je bilo učlanjeno 18 građanskih patriotskih organizacija.

169) crveni krst Slovenije je 9 jula na železničkoj stanici podelio dva vagona paketa transportu iseljenika koje su Nemci preseljavali u Srbiju. Na stanici i duž pruge sakupile su se ogromne mase civilnog stanovništva, a kada je transport ulazio u stanicu, masa je nagnula na ogradu i poklicima izrazila svoje negodovanje, koje se razvilo u jak* demonstracije protiv okupatora i fašizma.

170) Ona je obuhvatala sledeće sektore: štamparski, ciklostilni, dokumentni, radiotehnički i druge.

partizan«, časopis »Mlada Slovenija« i dr.) Centralna tehnika je tako precizno izrađivala i okupatorske pečate za falsifikovanje i opremu raznih dokumenata, da se nije mogla zapaziti nikakva razlika.

Ilegalna radio-stanica OF (»Kričač«) davala je svoje redovne emisije tri puta nedeljno, a od aprila 1942 služila je za održavanje veze sa Vrhovnim štabom.

U avgustu 1941 organizovana je VOS OF (Varnostno obveščevalna služba — Služba obaveštavanja i bezbednosti), koja je uz podršku celokupnog stanovništva Ljubljane prikupljala podatke o kretanju i delovanju okupatora i izdajnika, dok je služba bezbednosti izvršavala smrtne kazne nad izdajicama.

Služba obaveštavanja i bezbednosti bila je najviši izraz revolucionarnog raspoloženja, strah za okupatora i izdajnike i simbol herojske borbe Ljubljane. Ona je vršila razna hapšenja i saslušavanja narodnih izdajnika, razoružavala okupatorske vojnike i spasavala ljude iz zatvora i zatvoreničkih bolnica u Ljubljani. Među značajnije akcije spadaju: oslobođenje iz zatvora u Sentspeterskoj kasarni Viktora Avbelja, Franca Popita i Ivana Novaka, zaplena 295 čebadi u Gradskom domu (11 oktobra), izvlačenje sa tavana Sentspeterske kasarne 298 pušaka i njihovo prebacivanje kroz centar grada, preko Viča, na Brdo kod Ljubljane. Do 30 novembra u Ljubljani je izvršeno i 20 atentata nad narodnim izdajnicima, agentima Ovre i Gestapo-a i raznim provokatorima.¹⁷¹

Narodna zaštita (NZ) formirana je odlukom Izvršnog odbora Osvobodilne fronte kao vojna organizacija masovnog karaktera za zaštitu slovenačkog naroda od terora i odmazde okupatora.¹⁷² Njeni članovi živeli su legalno kod svojih kuća i prema potrebi vršili akcije samostalno ili u sadejstvu sa partizanskim jedinicama. U prvo vreme NZ je bila neposredno potčinjena vojnim referentima pri partiskim komitetima, a kasnije se osamostalila. U ovu organizaciju je bio dužan da stupi svaki Slovenac sposoban da nosi oružje koji, iz bilo kog razloga, nije stupio u partizanske jedinice. Glavni štab je svojim »Pravilnikom Narodne zaštite« od 24 januara 1942 propisao organizacione forme i postavio njene zadatke. Narodna

¹⁷¹) Likvidiran je bivši ban Dravske banovine Marko Natlačen, idejni vođa i organizator kvislinške Bele garde Erlih Lambert, gestapovac Emerik Fanouš i drugi.

¹⁷²) Odluka je objavljena u »Slovenskom poročevalcu« od 17 oktobra 1941. U Ljubljani se Narodna zaštita ustvari počela formirati već u leto 1941 od borbenih grupa po ustanovama i fabrikama; iz njenih redova regrutovani su najborbeniji ljudi u VOS.

zaštita je obuhvatala skoro svako selo i svaki grad. Ona je mobilisala i pripremala nove borce i postala neposredna rezerva partizanskih jedinica.

Krajem 1941 godine oživele su borbe u celoj Sloveniji, naročito u Gorenjskoj. Partizanske jedinice, koje su u početnom periodu ustanka bile delimično razbijene, ponovo su organizovane. Ali ustanak se nije mogao učvrstiti usled jake reakcije Nemaca (naročito u Gorenjskoj i Štajerskoj), te se težište aktivnosti partizanskih jedinica počelo prenositi u Ljubljansku pokrajinu, koja je bila pod italijanskom okupacijom.

Za razvoj ustanka u Sloveniji bila je od posebnog značaja odluka KP o stvaranju organa narodne vlasti, jer je time omogućena još šira mobilizacija slovenačkog naroda. 16 septembra formiran je Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO), a terenske organizacije OF počele su da vrše i funkciju organa narodne vlasti.¹⁷³

MAKEDONIJA

Direktivu novog Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju o formiranju partizanskih odreda najpre su sprovele u život prilepska, kumanovska i skopska partiska organizacija,¹⁷⁴ dok su ostale čistile svoje redove od kolebljivaca i oportunističkih i vršile pripreme za formiranje partizanskih odreda.

Krajem septembra 1941 na pl. Mukosu formiran je Prilepski NOP odred, jačine 45 boraca, koji je 11 oktobra izvršio napad na policisku stanicu i zatvor u Prilepu i uništio telefonska postrojenja. Posle tog prvog oružanog sukoba sa okupatorom, Odred se povukao na Mukös, odakle je sve do decembra razvijao političku aktivnost po selima severno od Prilepa.'

Kumanovski NOP odred, formiran 11 oktobra 1941, imao je 40 partizana. Jedna njegova grupa trebalo je da dejstvuje na pl. Kozjaku, a druga, zvana »Karadag«, na Skopskoj Crnoj Gori. Okupator je otkrio ove grupe i policijom i delovima bugarskog 53 pešadiskog puka noću 13/14 oktobra uspeo da ra-

¹⁷³) SNOO je doneo i značajnu odluku o raspisivanju »Zajma slobode« u visini 20 miliona lira. Slovenački narod je sprovodio u život i ostale naredbe SNOO, a sabotirao naredbe i mere okupatora. Tako je OF postala »država u državi«.

¹⁷⁴) Ove organizacije su se još od prvih dana okupacije slagale sa linijom Centralnog komiteta KPJ, tj. da zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije treba voditi oružanu borbu protiv okupatora, nasuprot stavu bivšeg sekretara PK za Makedoniju Satorova i njegovih jednodušnika. Na čelu ovih organizacija nalazili su se članovi PK, koji su se odmah posle okupacije vratili sa rada iz Beograda i svojim organizacijama preneli stav CK KPJ u pitanju oružane borbe.

zbije grupu »Karadag« kod Belanovaca, a 17 oktobra i Kozjačku grupu kod Malotina. Tako se od Kumanovskog odreda spasio samo 7 partizana, jer ih je 13 zarobljeno, a ostali su izginuli.

Skopski NOP odred, formiran istog meseca od 20 partizana na Skopskoj Crnoj Gori, sukobio se sa bugarskom policijom u drugoj polovini oktobra, a zatim se, zbog pritiska jačih neprijateljskih snaga na ovom terenu, prebacio preko Vardara kod Krušopeka. Njegovo rukovodstvo je, bez saglasnosti i veze sa partiskom organizacijom u Skoplju, donelo odluku da se partizani pojedinačno spuste u Skoplje, gde je većina pohvatana i nastradala u skopskom zatvoru.

Stvaranje partizanskih odreda i njihove prve borbe, i pored brze propasti Kumanovskog i Skopskog odreda, predstavljaju početak oružane borbe na području Makedonije, zbog čega se 11 oktobar 1941 proslavlja kao Dan ustanka makedonskog naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. U oktobru je partiskoj organizaciji Makedonije stiglo i pismo druga Tita u kome joj je ponovo postavljen zadatak da nastavi formiranje partizanskih odreda čija dejstva treba orijentisati na komunikaciju Niš — Skoplje — Solun. Na osnovu ove direktive, PK je na svom sastanku u Skoplju 5 novembra 1941, posle izvršene analize stanja u Makedoniji, doneo odluku da još intenzivnije nastavi stvaranje partizanskih odreda i da u zapadnoj Makedoniji, koja je bila pod italijanskom okupacijom, stvori bazu narodnog ustanka. Iako je bilo odlučeno da veleška, bitoljska, resanska i kruševska partiska organizacija što pre formiraju partizanske odrede, ta odluka nije sprovedena u delo jer je padom sekretara PK Lazara Koliševskog u ruke bugarske policije, novi sekretar PK KPJ za Makedoniju Bane Andreev, pod uticajem delegata CK BRP (k), i uz podršku nekih članova PK, kao i sticajem drugih okolnosti, zauzeo stav da oružana borba u datim uslovima nije mogućna. U takvoj situaciji, početkom decembra, i pored neslaganja nekih članova PK, doneta je odluka o raspuštanju Pokrajinskog štaba i rasformiranju Prilepskog odreda, čime je ponovo zadat ozbiljan udar oružanoj borbi makedonskog naroda.

FORMIRANJE PRVE PROLETERSKE BRIGADE

1941 godina pretstavlja najteži period oslobodilačke borbe s obzirom na složenost i težinu uslova pod kojima se ona razvijala. Politikom okupatora, izdajom domaće buržoazije i komadanjem Jugoslavije bilo je ugroženo jedinstvo jugoslovenskih naroda i otežana njihova zajednička borba. Ali kako je

upravo to jedinstvo bilo jedan od osnovnih uslova uspešne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, Komunistička partija je ulagala ogromne napore da ga sačuva i obezbedi što širu mobilizaciju masa u započetoj borbi. Ona je postavila takve ciljeve oružanog ustanka koji su odgovarali težnjama i interesima svih naroda Jugoslavije. Kroz borbu za potpuno nacionalno oslobođenje, Komunistička partija je istakla nužnost i mogućnost revolucionarnog preobražaja Jugoslavije u socijalističku državu i time otvorila perspektivu bolje i svetlije budućnosti njenih naroda. Zbog toga su ovakvi ciljevi mogli postati realnom osnovom na kojoj se učvršćivalo bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda u ustanku.

U borbi za oslobođenje i revolucionarni preobražaj Jugoslavije bilo je neophodno stvoriti oružanu silu. Posle aprilskog sloma nije ostala nijedna formacija bivše jugoslovenske vojske koja bi mogla poslužiti za produženje rata ili kao jezgro za formiranje novih oružanih snaga. Nije se raspolagalo naoružanjem i opremom, finansijskim sredstvima i drugim materijalnim izvorima, potrebnim za vođenje rata. U takvim uslovima, oslanjajući se na moralnu snagu i spremnost jugoslovenskih naroda, KPJ je stvarala početne oblike oružanih snaga (mali partizanski odredi), odredila strategiju i taktiku, i ukazala na puteve stvaranja revolucionarne armije u daljem procesu rata.

Za dalje uspešno vođenje borbe protiv okupatora trebalo je stvoriti novu narodnu vlast. Bilo je očigledno da se sa starijim aparatom vlasti ne može razvijati oslobodilačka borba, zbog toga što je taj aparat još od ranije bio omrznut od naroda i što je on postao glavni oslonac okupatora u porobljavanju naših naroda. Radi toga je odlučeno da se postepeno, sa stvaranjem prvih oslobođenih područja, organ'zuju, uz najšire učešće naroda, novi organi narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori, koji će svojim demokratskim i revolucionarnim karakterom postati simbol borbe za novu Jugoslaviju i veoma važan faktor u mobilizaciji i ujedinjavanju svih rodoljubivih snaga.

Tako jasno određena vojno-politička linija Komunističke partije, i pored sve težine objektivnih uslova, dala je već u prvim mesecima borbe vidne rezultate. Partizanski rat razvio se širom Jugoslavije. Mali partizanski odredi, upočetku samo nekoliko desetina boraca veoma skromno naoružanih, izrasli su u krupne formacije, sa nekoliko stotina i hiljada boraca, bolje opremljenih i naoružanih (uglavnom zaplenjenim oružjem).

Pored sitnih akcija, diverzija i sabotaza, partizanski odredi vrše napade na jače neprijateljske snage, oslobađaju veća

naseljena mesta, tako da se naročito u nekim pokrajinama stvaraju prostrane oslobođene teritorije, a time i povoljniji uslovi za širu mobilizaciju svih narodnih snaga u borbi protiv neprijatelja.

Karakter i razmer ustanka ugrozili su pozicije okupatora i prisilili ga da u Jugoslaviju dovlači nove snage, bilo sa glavnih frontova, bilo iz drugih okupiranih zemalja. Pod njegovim okriljem dolazi do ujedinjavanja svih snaga domaće reakcije koja iz straha za svoje klasne pozicije nastoji da zajedno sa okupatorom, ne birajući sredstva, uguši ustanak. Paveliću, Nediću i drugim pridružuje se nešto kasnije i Draža Mihailović koji, po nalogu izbegličke vlade u Londonu, sa svojim četnicima prelazi u otvorenu borbu protiv NOP-a. Objasnjavajući ciljeve izdajničke domaće buržoazije i uporno se boreći za jedinstvo naroda, CK KPJ i Vrhovni štab NOPOJ preduzimali su niz vojno-političkih mera da je izoluju i suzbiju njen uticaj u masama. Ta borba nije bila laka i prolazila je kroz različite faze, nastavljajući se u sve oštrijoj formi i u narednim godinama rata.

Posebnu pažnju CK KPJ i VŠ posvećivali su stvaranju oružanih snaga revolucije i njihovom daljem jačanju i razvijanju. Partiske organizacije u vojsci radile su na uzdizanju borbene sposobnosti jedinica, stvaranju čvrstog moralno-političkog jedinstva u njima, kao i na političko-prosvetnom vaspitanju boraca. One su neumorno delovale na izgradnji čvrste ali svesne vojne discipline, borile se za učvršćenje bratstva i jedinstva, razvijale i negovale ratno drugarstvo i posvećivale pažnju izvlačenju borbenih iskustava, podizanju autoriteta starešina itd. Partiska organizacija u svakoj jedinici bila je njeno najsvesnije i najborbenije jezgro, kome su često poveravani najteži borbeni zadaci. Pod rukovodstvom Komunističke partije partizanski odredi su dobili odlike prave vojne organizacije i bili osposobljeni za nanošenje sve snažnijih udara neprijatelju. Prvi korak na stvaranju oružanih snaga uspešno je završen. U toku 1941 godine, na potpuno dobrovoljnoj osnovi, u mnogim oblastima i pokrajinama Jugoslavije formirano je po nekoliko partizanskih odreda koji su držali znatne slobodne teritorije. Posle Savetovanja u Stolicama svi partizanski odredi dobili su sličnu organizacionu strukturu, njihova dejstva koordinirana su za ostvarenje određenih operativno-strategijskih zadataka, što se veoma pozitivno odrazilo na jačanje ustanka i razmah NOB-e.

Stvaranje i jačanje partizanskih odreda vršeno je u procesu neprekidnih borbi sa nadmoćnijim neprijateljem. Partizanskom taktikom odredi su mogli da postižu znatne uspehe,

te okupatori i domaći izdajnici, pored svih nastojanja da oružanom silom i strahovitim terorom uguše ustanak, nisu postigli očekivane rezultate. Već u 1941 godini oni su prisiljeni na izvođenje krupnih operacija protiv pojedinih odreda ili oblasti koje su bile zahvaćene ustankom. Tako je tokom te godine na teritoriji Jugoslavije došlo do nekoliko ofanziva od kojih je, po opsegu i trajanju, bila najznačajnija Prva neprijateljska ofanziva u Srbiji gde je ustanak dobio najšire razmere. U ovim ofanzivama uvidelo se da partizanski odredi, kao teritorijalne jedinice koje su branile svoj kraj, nisu više mogli odgovoriti novim, težim uslovima savremenih ratnih dejstava i da je za dalje vođenje rata neophodno stvoriti veće i jače jedinice, bolje organizovane i naoružane, sposobne da se bore na svakom zemljištu širom naše zemlje. Zbog toga je, odlukom CK KPJ i naredjenjem Vrhovnog štaba, 21 decembra 1941 godine u Rudom formirana Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada od pet bataljona: 1 crnogorskog (lovćenskog), 2 crnogorskog, 3 kragujevačkog, 4 kraljevačkog i 5 šumadiskog bataljona. Već sutradan, 22 decembra, ona je uspešno izvela svoju prvu borbu, što je i uzeto kao Dan Jugoslovenske narodne armije. 1 proleterska brigada bila je prva regularna jedinica narodne revolucionarne armije, i njeno formiranje obeležava početak prelaska na kvalitativno novu organizaciju oružanih snaga koja će omogućiti da se oslobodilačka borba i dalje uspešno razvija.

1941 godina završila se znatnim uspesima narodno-oslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Već otada borba je dobila opštejugoslovenski karakter. Postignuti vojno-politički rezultati do formiranja 1 proleterske brigade predstavljali su osnovnu garanciju za dalje uspešno vođenje narodnooslobodilačke borbe.

OSLOBOĐENA I POLUOSLOBOĐENA TERITORIJA DECEMBRA 1941

